

83
1780

Z.TOXIROV

**ADABIY TUR, TERMIN,
TAHRIR VA MUHARRIRLIK
MAHORATI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

Z. T. Taxirov

**ADABIY TUR, TERMIN,
TAHRIR VA
MUHARRIRLIK MAHORATI**

o'quv qo'llanma

*5220100 – Jurnalistika yo'nalishi va 5A220104 – Noshirlik ishi
va muharrirlik mutaxassisligiga tavsiya etilgan*

**Toshkent
“Innovatsiya-Ziyo”
2020**

Qo'lyozmani baholashda unga qo'yiladigan talablar ichida muallif tomonidan terminlarning qo'llanilishiga alohida e'tibor beriladi.

Har qanday asarda uning qaysi turga mansubligidan qat'iy nazar, muayyan miqdorda terminlar uchraydi.

Ularni adabiy tahrir nuqtayi nazaridan tahlil qilish faqat adabiy turi bilangina emas, balki uslub bilan adabiy asar qaysi auditoriyaga mo'ljallanganligi bilan ham bog'liqdir.

Adabiy tahrir hamon til va uslub bilan jips bog'liq ekan, demak, termin (maxsus so'z va so'z birikmasi)ning o'rinli qo'llanilganligi hamda uslubga muvofiqligi masalasi ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa ilm, fan-texnika jadal rivojlanayotgan, axborot ayirboshlash sur'ati mislsiz oshgan bugungi kunda ushbu masala alohida dolzarblik kasb etadi.

Termin shu kungacha faqat tilshunoslik fani nuqtayi nazaridan o'rganilgan ayrim maqolalar e'lon qilingan. Bundan tashqari, o'zbek adabiy tilidan universitetlarning filologiya fakultetlari, pedagogika universitetlari uchun yaratilgan darsliklarning leksikologiya qismida ma'lumotlar beriladi¹. Mavzu magistrlik dissertatsiyasi darajasida birinchi marta tadqiq etilmoqda.

Matn tahririda terminlarning berilishi ilmiy-ommabop, ommaviy-siyosiy, o'quv adabiyotlarida, shuningdek, ensiklopedik adabiyotlar doirasida berilishi adabiy tur va uslub jihatidan ko'rib chiqilmoqda.

Adabiyot ayrim turlarining matnlarini tahlil va tahrir qilishda terminlarning qo'llanishi va ulardan asar turi, tili va uslubiga ko'ra, foydalanish bo'yicha ko'rsatmalar, misollar (terminlar) tahlili jurnalistika yo'nalishi bakalavriatlari, noshirlik ishi va tahrir ixtisosligi magistrantlari uchungina emas, balki ilmiy, ilmiy-ommabop, ommaviy-siyosiy, o'quv adabiyoti, ensiklopedik

¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Хожиев А. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. —Т: Ўқитувчи, 1980. — 127-131-б. Ўзбек тили лексикологияси.—Т.: Фан, 1981. 17-40-б.

matnlar tahriri bilan shug'ullanuvchi muharrirlar, terminshunoslik, kitobshunoslik bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun ham foydadan xoli emas.

Noshirlik ishi, matbuot, radio va televideniyadagi faoliyatni matnsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Demak, matn bor ekan, u, albatta, tahrirdan o'tishi lozim, zero, tahrirsiz matnni e'lon qilish mumkin emas. Chunki muharrir tahriridan o'tmagan qo'lyozma nashriyot, jurnalistik asar hisoblanmaydi. Bugungi internet orqali ketayotgan xoh ilmiy, xoh jurnalistik materiallar imloviy, uslubiy, mantiqiy jihatdan mutlaqo talabga javob bermaydi. Bu materiallarning mualliflari, balki, o'z sohasi bo'yicha yetuk mutaxassis bo'lishi mumkin, lekin muharrir emas. Malakali muharrir bo'lishi uchun tahrir ilmiy nazariyasini puxta egallagan, amaliy malaka va ko'nikmaga ega bo'lishi kerak.

Muharrirlik mahoratiga ega bo'lish uchun to'rt bosqichdan o'tish, shuningdek, ham nazariy, ham amaliy bilimlarni to'liq o'zlashtirish talab etiladi.

Qo'llanmaning 1-2-3-boblarida, asosan, qanday nazariy bilimlarni o'zlashtirish zarurligi, 4-bobda esa matn tahriri bo'yicha malakaga ega bo'lishi uchun misollar (matnlar) berildi va qanday tahliliy va tahririy ishlarni amalga oshirish usullari ko'rsatildi.

Qo'llanmadagi mavzular bo'yicha bakalavr va magistrnlarga maxsus kurs o'qish, kurs ishi yozishni topshirish mumkin.

I QISM. ADABIY TUR, TERMIN VA TAHRIR

1-BOB. MATN, ADABIY NUTQ, USLUB VA ADABIY TAHRIR

- **Matn nima?**
- **Matnda tinish belgilarining o'rni.**
- **Matn tuzishda sintaktik birliklarning o'rni va ahamiyati.**

1-§. Matn – nutqning yozuvdagi ifodasi

Matn tushunchasiga turli adabiyotlarda berilgan ta'riflarni ayni bir xil deb bo'lmaydi. Bu holni qanday izohlash mumkin? Bizningcha bunga sabab matnlarga xos jihatlar ayni bir xil emasligidadir. Ular hajmiy, ma'noviy va vazifasiga, tuzishdan maqsadiga ko'ra farqlanishi ham sabab bo'lsa kerak. Masalan, adabiy tahrir darsligida berilgan izohli lug'atda u shunday ta'riflanadi, aynan keltiramiz:

“Matn (ar. mundarija) – 1) muallifning o'z so'zi; 2) yozilgan yoki bosilgan maqola, undagi chizmalar, tasvirlar, ilovalar va boshqalar bundan mustasno; 3) musiqa asari (opera, romas va hokazolar) ga tegishli so'z².

Endi boshqa manbalardagi ta'riflarga e'tibor beraylik:

“Tekst (lot.) 1) muayyan tilning qonun-qoidalari, sistemasiga muvofiq tuzilib, axborot beruvchi gaplar, so'zlar (semiotikada – belgilar) izchilligi; 2) so'z asari: badiiy adabiyotda tabiiy til belgilari (so'zlar) va murakkab estetik belgilar (poetik til, syujet, kompozitsiya va h.k) dan tuzilgan to'la asar yoki uning parchasi; 3) muallifning ilova va tushuntirishlardan holi asari; 4) nashrda T.ning rasm, chizma va formulalaridan farqli ravishda so'z bilan ifodalangan qismi; 5) bosmaxona shrifti, kegli (o'lchami) 20 punkt (taxm. 7.5 mm)ga teng”³.

² Tohirov Z.T. Adabiy tahrir. Darslik–T : Tafakkur Bo'stoni, Cho'lpon nomidagi NMU, 2012 – 106-b

³ Энциклопедик дурут. Ўзбек энциклопедияси Бош редакцияси, 1990. – 254-б.

Matn ta'rifı turli manbalarda ayni bir xil emas, degan fikrimizning isboti uchun yana misollar keltiramiz. "Matn - [(yelka), nutqning yozuvdagi ifodasi, tekst] 1. Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat. 2. Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi"⁴.

Matn xususidagi fikrlarni umumlashtirib shunday xulosa kelish mumkin. Demak, avvalo, matn – nutq egasining o'z so'zi, nutqning yozuvdagi aksi, tugallangan asar, nashr etish uchun barcha talablarga rioya etib tayyorlangan qo'lyozma, muallif nusxasi, nashriyot asl nusxasi, asarning chizma, rasm, tenglama, ilova, izoh, sharh, nota belgilari va boshqalardan holi qismi va nihoyat tahrir obyekti. Albatta, bu ta'riflarimizni yuz foiz mukammal deya olmaymiz. Boisi, matnga tuzatish kiritish deganda, matn so'zi butun emas, qism ma'no ifodasini beradi, demak, asarning ayrim qismi, bo'lagi ham matn deyiladi.

Adabiy tahrir ilmda har qanday matn tahrirga muhtoj ekanligi ta'kid etiladi. Tahrir nuqtayi nazaridan matn quyidagi talablarga to'liq javob berishligi lozim: Asar, birinchidan, adabiy nutq me'yorlariga to'la amal qilingan holda yozilishi, ikkinchidan, tuzilishi (kompozitsiyasi) asar qaysi adabiy turga mansub bo'lsa, shunga mos tanlangan bo'lishi, uchinchidan, adabiy tur uslubiga va so'zlardan o'rinli foydalanilganligi, terminlar har jihatdan asarning sohaviyligiga ko'ra, to'g'ri tanlangan bo'lishi shart.

Adabiy nutq me'yorlariga rioya etilganlik matn (asar) qaysi tur o'quvchiga mo'ljallanganligiga qaramay, barcha uchun birdek tushunarli bo'lishini ta'minlaydi.

Matnga qo'yiladigan bunday talab quyidagilar imkonini beradi:

- muallif nima haqda yozayotganini chuqur idrok etish;
- tushuncha hosil qilishda muallif qanday shartli belgilardan foydalanganligini tasavvur etish;
- matn o'z mazmuni va shakliga ko'ra, o'quvchilarning qaysi turiga mo'ljallanganligini aniqlash;

⁴ O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.– 557-b.

– tayin o'quvchi matnni qanday tushunganligini anglash;
-- matnda nima deyilmoqchi va undan maqsad nima ekanligini belgilash.

Matnning adabiy nutq me'yorlari (til fonetikasi, leksikologiyasi

morfologiyasi va sintaksisi)ga mosligi, garchi adabiy asar muayyan sohaga taalluqli bo'lsa-da, shu sohadan mutaxassis bo'lmagan, yoshidan qat'iy nazar o'rta ma'lumotli yoki o'rta maxsus, oliy ma'lumotli barcha kitob o'quvchilar uchun tushunarli bo'ladi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadi:

– asar, u – adabiy bo'ladimi, matbuot, radio, televideniya uchun mo'ljallangan bo'ladimi, qonunchilik hujjati matni va boshqa tur bo'ladimi, badiiy, siyosiy, ilmiy, ommaviy-siyosiy, ilmiy-ommabop, ma'lumotnoma, ensiklopedik, bundan qat'iy nazar, adabiy nutq me'yorlariga rioya etilgan bo'lishi kerak. Faqat badiiy asar matnidagini o'rni bilan, obrazlilik tamoyiliga ko'ra, istisno mavjud. Bunda, albatta, personaj nutqi nazarda tutilmoqda, boshqa hollarda qoida yagona!

Matn hajmidan qat'iy nazar axboriylikka ega bo'lishi kerak, shunga ko'ra, uni tashkil etuvchi unsur, avvalo, so'z, qolaversa, so'z birikmasi, jumla hisoblanadi. Demak, matn muallifi adabiy nutqga qabul qilingan (adabiy nutq lug'atiga kiritilgan) so'zlar yozilishi, jumla tuzish, qoidalarini yaxshi bilishi kerak. Lekin matn tuzishda bular hain hammasi emas, matn to'liq adabiy nutq talablariga mos bo'lishi uchun matn muallifi so'zlarning me'yoriy talaffuzi, ularga turli morfologik unsurlarning qo'shilishi, so'z birikmasi hosil qilishda birikmaga kirishayotgan so'zlar, jumla tuzishda gap bo'laklari o'z o'rnida, mantiqan to'g'ri ekanligiga alohida e'tiborni qaratishi lozim.

Demak, "... asar matni til unsurlari yordamida yozuvda aks etgan nutq"⁵. Shunga ko'ra, u so'z, so'z birikmasi, jumla (gap) va iboralardan tashkil topadi, so'zlar, jumlar, sintaktik birikuvga kiradi. Aytish joizki, asar matni, bu – yozuvda ayonlashgan fikr. Fikr esa so'zlar, ularning birikmaga kirishishi va ulardan tuzilgan

⁵ Мильчин А.Э.Методика редактирование текста –Москва: Книга, 1980. – 37-б.

jumlalarda yuzaga chiqishi. Agar nutq unsurlari yozuvda adabiy nutq me'yorlariga amal qilingan holda qo'llanilmasa, unda fikr mujmal, mantiqdan yiroq bo'ladi, matnning axboriylik xususiyatiga putur yetadi.

Ayrim so'zlarning til egasi bo'lgan xalq nutqidagi talaffuzi adabiy nutq me'yorlarida talaffuz etilishi va yozilishida farqlanadi. Masalan, to'ppi (qarluq dialekti) – do'ppi, boxcha – boqcha, tovcha – tokcha va h. Ba'zi so'zlar tildagi turli dialektlarda shaklan bir xil bo'lsa-da, ma'nosi boshqa-boshqa. Masalan, shoti (Farg'ona shevasida – narvon), shoti (Toshkent shevasida – arava shotisi). Adabiy nutqda do'ppi, boqcha, tokcha, narvon qabul qilingan. Qo'shimchalar xususida ham shunday holni kuzatamiz. Masalan, o'g'iz shevasida adabiy nutqdagi o'rin kelishigi qo'shimchasi *-da*. o'rnida jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-ga* keladi: poyezdda keldim – poyezdga keldim. Shevalarda tushum va qaratqich kelishigi qo'shimchasi vazifasini – *ni* bajaradi: bizni mahalla – bizning mahalla. Ot so'zga qo'shilib sifat yasovchi qo'shimcha bilan sifatga qo'shilib mavhum ot yasovchi, otga qo'shilib tegishlilik, joy bilan bog'liqlik ma'nosi ifodasini beruvchi *-li, -lik, -liq*, vazifasini birgina *-li* bajaradi. Masalan, suvli, tinchlik, (tinchli), tog'liq (tog'li).

Ayni bir narsa tillarda turlicha nomlansa-da, adabiy nutqda bittasi qo'llanadi. Masalan, *yumirtqi – tuxum; guppi – chopon* va boshqalar.

Matn tuzish - ancha murakkab ish. Uni tashkil etuvchi unsurlar birgina emas, balki bir qancha belgilarga ko'ra tanlanadi. Zero, matn iboralarning tasodifiy yig'indisi emas, balki *adabiy nutq me'yorlariga to'liq bo'ysundirilgan hamda tinish belgilaridan o'rinli foydalanilgan yozuvdagi nutqdir*. Matnni barcha jihatdan talab darajasida bo'lishida vergul, nuqta, undov, so'roq belgilari, tire va chiziqcha (defis) kabi unsurlar ham muhim ahamiyatga molik. Matn tuzuvchi ularni matn tarkibida nima uchun qo'llanilishini yaxshi bilishi kerak. O'rinsiz qo'llangan tinish belgilari matn mantiqiga, albatta, ta'sir etadi.

2-§. Tinish belgilarining matn tuzishdagi ishtiroki

Vergulning vazifasi qo'shma gaplar qismlarini, undalmalarni va gapdagi uyushiq bo'laklarni ajratishdan va b. dan iborat. Masalan, *Tong yorishib, atrofjonlandi. Do'stlar, keling, birgalikda harakat qilaylik. Bog'imizda olma, o'rik, nok va boshqa mevali daraxtlar bor.*

Nuqta darak va ohista aytiladigan undov gapdan keyin, shuningdek, shartli qisqartmalarda qo'llanadi. Masalan, *Kuni-kecha fakultetimizda konferensiya bo'lib o'tdi. Erkin, obod, baxtli yurtimiz dunyo turguncha tursin.* – T.(Toshkent). H.y. (hijriy yil). Mil. 400-y. (milodiy 400-yil).

So'roq belgisi tinglovchini biror narsa, hodisa va voqea haqida ma'lumot, ishga undovchi – so'roq gaplardan keyin qo'yiladi. Masalan: *Olgan topshiriqlarni bajardingizmi?*

Undov belgisi biror bir harakatni amalga oshirishga da'vat etuvchi, buyruq ohangidagi gaplardan keyin, gap boshida kelib, his-hayajon bilan aytiladigan undalmalardan so'ng qo'yiladi. Masalan, *Ne uchun dunyoga kelding, yashading, qoldirmasang, yaxshi ot! Inson bo'lib tug'ilding, insonlarcha qiliq qil! Yurtim! Hamisha tinch va obod bo'lgin.*

Tire fransuzcha so'z bo'lib, *chiziqcha* ma'no ifodasini beradi. Yozma nutqda undan tinish belgi sifatida foydalaniladi. Adabiy nutq me'yoriga ko'ra undan gaplar, ko'chirma gap qismlari, gap bo'laklari orasida sintaktik munosabatlarni ko'rsatishda qo'llanadi. Masalan: *Toshkent – Sharq darvozasi. Malakaviy bitiruv ishi, magistrlik, doktorlik dissertatsiyasi yozish – hular barchasi mashhaqqatli mehnat samarasi. O'zingda yo'q – olamda yo'q.*

– *Xo'sh, nega kelding?*

– *Sizdan xabar olish uchun.*

Defis lotincha so'z bo'lib, *bo'linish* ma'no ifodasini beradi. Adabiy nutqda juft, takroriy so'zlarda, so'z hamda unga qo'shilib keladigan ba'zi unsurlar, tartib son bilan keyin kelgan so'z o'rtasida qo'llanadigan chiziqcha.

U tiredan ko'ra qisqa (yarim tire uzunligida) bo'ladi. Defis oldidan va ketidan yozuvdagi ikki harf oralig'ida bo'shliq qoldirilmaydi, asta-sekin, uzun-qisqa, shirin-shirin, qadamma-qadam, rang-barang, pora-pora, 23-uy, 14-bet va h.

3-§. Matnda sintaktik konstruksiyalar tuzish tartibi, matnni baholash

Hozirgi o'zbek adabiy nutqida so'z birikmalarining hosil bo'lish, gap tuzish tartibi tilshunoslik ilmida aniq belgilib qo'yilgan.

So'z birikmasini hosil qiluvchi so'zlar bir-biri bilan tobelanish asosida birikadi.

"Ma'no va grammatik jihatdan birikkan so'zlar yaxlit, biroq qismlarga ajraladigan tushunchani ifodalovchi ikki va undan ortiq so'zlar bog'lanmasi"⁶ so'z birikmasi deyiladi. *Katta shahar, uchinchi bosqich tolibi, chinni piyola, teshada chopmoq* va b.

Matn tarkibidagi so'z birikmalari tilshunoslik ilmida, belgilangan tartibda bo'lishi adabiy tahrirda, albatta, e'tiborga olinishi kerak.

Gap nutq birligi bo'lib, tilshunoslik qonuniyatlari asosida ham grammatik, ham intonatsiyaga ko'ra shakllanadi. Matndagi vazifasi fikrni ifoda etish. Muayyan tur asar yaratilar ekan, turlicha tuzilishdagi gaplardan foydalaniladi. Gaplar tuzilishiga, aloqa vositasi ekanligiga va boshqa belgilariga ko'ra farqlanadi; xususan:

— tarkibida kesimlik vazifasida keluvchi birliklar miqdoriga ko'ra.

Bunday belgi asosida gaplarni ikki guruhga ajratish mumkin: sodda gap; qo'shma gap. *Dars soat 9 da boshlanadi* (sodda gap). *O'z ishidan ko'ngli to'lmadi chog'i, chuqur uf tortdi* (qo'shma gap). Sodda gap bo'ladimi yoki qo'shma gap, albatta, adabiy nutq me'yorlariga asoslangan bo'lishi kerak.

⁶ Ходжис А. Лингвистик терминовларнинг илоҳий дугати. -Т. Укитунчи, 1985. - 81-б.

Biz yuqorida ko'rib o'tgan, tilshunoslik ilmi nuqtayi nazaridan belgilangan fonetika, punktuatsiya, leksikologiya, morfologiya hamda sintaksis qoidalariga asoslangan adabiy nutq me'yorlari barcha tur asarlar matnini tuzishning bosh mezonini hisoblanadi. Agar bu me'yorlardan chetga chiqilsa, (agar bu uslub talabiga ko'ra bo'lmasa) xatolik hisoblanadi.

Ilmiy, ilmiy-ommabop, siyosiy, ommaviy-siyosiy asarlar, qonunlar matnida so'zlar (atamalar, terminlar) o'z atash ma'nosida qo'llanadi. Adabiy nutqqa o'zlashgan so'zlar (asosan, terminlar) tilshunoslik ilmida qabul qilingan tartibda adabiy nutqqa kiritilishi lozim. Agar so'z o'zlashtirish qoidalariga rioya etilmasa, unda adabiy nutqning miiliylik xususiyati pasayadi, til esa o'z ichki imkoniyatlari asosida rivojlanish imkonini yo'qota boradi. Bular barchasi matnning kommunikativlik va axboriylik darajasini pasaytiradi.

Matn – muallifning yozuvda aks etgan o'z so'zi tayyor bo'ldi, deylik. Lekin bu degani qo'lyozmani to'xtovsiz nashr etish mumkin degani emas. Matnni nashrga tayyorlashning eng mas'uliyatli tahrir bosqichi boshlanadi. Lekin matnni tahrir qilishga kirishishdan oldin uni nashr etish maqsadga muvofiq yoki muvofiq emasligi ekanligi aniqlanadi, ya'ni baholanadi.

Matnni baholashda, albatta, u adabiy nutq me'yorlari asosida yaratilganiga e'tibor beriladi. Bu jihat qoniqarli bo'lsa, baholashning keyingi bosqichiga o'tiladi, ya'ni matn uslub nuqtayi nazaridan tahlil etiladi. Biz bu masalani keyingi faslda ko'rib chiqamiz.

2-BOB. ADABIY NUTQ USLUBIYATI VA SO‘Z QO‘LLASH MAHORATI

- **Adabiy tur.**
- **Uslub va uning turlari.**
- **Oddiy so‘zlashuv.**

1-§. Adabiy tur va uslub

Adabiy asar tahriri, uning turi, janridan qat’iy nazar umumiy va maxsus maqsadlarda amalga oshiriladi.

Har qanday asarda uning uslubiy jihatdan savodliligi, soddaligi, aniqligi, tushunarlilik, qisqa va lo‘ndaligi, o‘qimishlilik, mantiqan izchilligi, bayondagi o‘ziga xoslik alohida e’tiborga molik sifatlar hisoblanadi. Yozma adabiy nutqning me’yorlariga, talab etilayotgan uslubga rioya etish har bir matn yaratuvchi uchun majburiydir. Undan chetga chiqishga ayrim hollardagina, agar muallif biror-bir ijodiy maqsadni ongli ravishda ko‘zlagan taqdirdagina yo‘l qo‘yilishi mumkin.

Shuni aytish joizki, turli adabiyotlar tili va uslubini tahlil etish ancha chuqur hamda maxsus maqsadlarni ko‘zda tutadi. Buning boisi, muloqotning turli sohalarida til va uslubdan turlicha foydalaniladi. Bu hol faoliyat bilan bog‘liq uslublar mavjudligidan guvohlik beradi.

Muloqotning mohiyati, asarning maqsadi va o‘quvchilarining o‘ziga xosligi e’tiborga olinadigan bo‘lsa, adabiy ta’ririm asosiy vazifasi nutq vositalarini to‘g‘ri tanlash hamda ulardan to‘g‘ri foydalanishdan iboratdir.

Muharrir asar matnini tahrir qilish jarayonida muallif bilan hamkorlikda ishlab asarga adabiyotning muayyan turi sifatida qarab, iloji boricha uslubiy jihatdan uning o‘ziga xosligi to‘liq saqlanishiga erishishi kerak.

Uslubga quyidagicha ta’rif beriladi:

— til unsurlarining ma’lum vazifa bajarishiga bog‘liq holda

birlashadigan, til birikmalarini o'ziga xos tanlanishi, birikishi va b. bilan tavsiflanadigan tizim;

– til vositalaridan foydalanishning muayyan yozuvchi, asar, janr uchun xos bo'lgan usullar majmui;

– til vositalarining ekspressiv-uslubiy belgilar asosida tanlanishi;

– nutqning so'z qo'llash va sintaksis me'yorlariga mos holda tuzilishi.

Faoliyat u yoki bu turi bilan bog'liq uslublar tilshunoslik fanida funksional uslublar deyiladi. Bular — so'zlashuv uslubi, rasmiy ish yuritish uslubi, ilmiy uslub, badiiy uslub, publitsistik uslub.

2-§. Oddiy so'zlashuv uslubi

So'zlashuv uslubi, odatda, kitobiy (adabiy) uslubga zid qo'yiladi. U muloqotning vositasizligi, til vositalarining tanlab qo'llashning yo'qligi, verbal bo'lmagan vositalar — imo-ishora, ko'z, qosh, burun, qo'l, oyoq, lab, yuz, tana a'zolarining harakatidan, shuningdek, intonatsion vositalar keng foydalanilishi bilan, oddiy nutqiy va iboraviy belgilarning ishlatilishi, ekspressiv-hissiy vositalarning ishlatilishi va boshqa xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Nutqning mazkur turi suhbatdoshlar orasida to'g'ridan to'g'ri bo'ladi. Suhbat (muloqot) erkin, rasmiylikdan mutlaqo holi kechadi. Til sohaları – fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis bo'yicha ham bu nutq o'ziga xos xususiyatga ega. Agar fonetika bo'yicha bu xususiyat o'ziga xos talaffuzda ko'rinsa, leksikada esa o'ziga xos so'zlar mavjudligida namoyon bo'ladi. Masalan: *galdim, nachuk, kelutti, etvotti; ovi, ada, guppi, qizilcha* va h. Bulardan tashqari so'zlashuv nutqida adabiy nutq lug'atiga kirmaydigan kasb-hunarga oid terminlar, vulgarizm, jargon, haqorat so'zlar uchraydi. Masalan, *gazan, biliski* (kosibchilikda), *junbosh, kallali valaqlamoq, itvachcha, manjalaqi, dori* (aroq), *quda tomon* (xavsizlik xizmati xodimi) va h.

3-§. Kitobiy uslub

Faoliyat uslubining bir turi bo'lgan ilmiy uslub terminlar va mavhum so'zlardan, murakkab sintaktik konstruksiyalardan keng foydalanilganligi, so'zlarning, asosan, tub ma'noda qo'llanilishi, maxsus iboralarga egaligi va boshqalar bilan tavsiflanadi. Ilmiy uslub o'z ichida yana bir qator muayyan mayda – ilmiy-texnika, ilmiy-tadqiqiy, ilmiy-ommabop, ilmiy-publitsistik uslublarga bo'linadi. Uning bunday bo'linishi terminlarni qo'llashga ma'lum darajada ta'sir etadi. Masalan, ilmiy-texnika, ilmiy-tadqiqot uslubida terminlar keng qo'llanilsa, ilmiy-ommabop, ilmiy-publitsistik uslubda ayrim, omma uchun deyarli notanish bo'lgan terminlardan kam foydalaniladi, ularning ma'no ifodasini beruvchi so'z birikmalari, hatto jummalardan foydalaniladi yoki termindan so'ng qavs ichida uning izohi keltiriladi.

Rasmiy ish yuritish uslubi idoralarda foydalaniladigan uslub bo'lib, maxsus so'z va iboralarga ega. Unga qolip (shtamp) so'zlar, shartli qisqartmalar, turli-tuman nomlar, so'zlarning tub ma'noda qo'llanilishi, hissiy-emotsional nutq vositalarining deyarli bo'lmasligi xosdir.

Kitobiy uslub umumiy nom bo'lib, ilmiy adabiyot, publitsistik asar, rasmiy-ish hujjatlar va shu kabi uslublarni o'z ichiga oladi.

Diniy – ma'rifiy matnlarda uchraydigan terminlar, nomlar, alohida diniy uslubga xos bo'lib, diniy narsa, hodisa va voqealarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, *masjid, muftiy, asr, homdod, ramazon, hayit, tilovat, bandalik, taqdiri azal, oxirai* va b.

4-§. Badiiy uslub

Badiiy uslub umumxalq tiliga asoslangan, shu bilan birga ilmiy, xususan, matbuot tili hisoblangan adabiy nutq bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Til vositalaridan boshqa barcha uslublarga nisbatan unumli va erkin foydalanish imkoniga ega. ammo shunda ham ma'lum qonuniyatga bo'ysunadi. Badiiy uslubda adabiy nutq me'yorlaridan, grammatika qoidalaridan

chetga chiqish, personaj nutqini individuallashtirish, arxaizm, argo, tabu, jargon, iboralar, maqol, matal, hatto vulgarizm, varvarizmlardan foydalanish kabi hollar uchraydi⁷. Bundan tashqari badiiy uslub boshqa faoliyat uslublaridan ekspressiv-hissiy, tasviriy-ta'sirchan vositalarining keng qo'llanilishi, so'zlarning obrazlilik, ko'chma-o'xshatish imkoniyatlaridan foydalanishligi bilan farqlanadi. Badiiy uslubning yana bir jihati mazkur uslubga oid asar yaratishda boshqa barcha uslublarga mansub termin va atamalardan o'rni bilan, maqsadli foydalanish imkoni mavjud.

5-§. Publitsistika uslubi

Publitsistika uslubi ham faoliyat uslublaridan biri hisoblanadi, u ijtimoiy-siyosiy so'z, birikmalar va iboralarning qo'llanilishi bilan, shuningdek, publitsistikadagi janrlarning xilma-xilligi, shunga ko'ra, til vositalaridan uslubiy foydalanishning rang-barangligi va boshqa xususiyatlari bilan ajralib turadi. Publitsistika uslubi ijtimoiy-siyosiy asarlarda, ommaviy axborot vositalarida, siyosiy yig'inlar, tadbirlarda, majlis, matbuot konferensiyalarida o'z ifodasini topadi. Mazkur uslubdan, ayniqsa, tashviqot-targ'ibot, saylovlarga tayyorgarlik ishlarida keng foydalaniladi.

Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, publitsistika uslubining rivojida ikki bir-biriga qarama-qarshi yo'nalish kuzatiladi. Yo'nalishlarning birinchisi "mazkur uslub uchun adabiy bo'lgan konstruktsiya va so'z qo'llashning namunaviylashuvi bo'lib, bu, o'z navbatida, faoliyat bilan chambarchas bog'lanib qolgan "qoliplar" yuzaga chiqishiga olib keladi"⁸.

Ikkinchi yo'nalish "qoliplar"ni bartaraf etish, yangi so'z va konstruktsiyalar bilan bayon qilishga erishish⁹dir.

⁷ Tohirov Z.T. OAV reklamalari uslubiyati nazariyasi va amaliyoti. –T.: Universitet, 2006. – 20-b.

⁸ Редактирование отдельных видов литературы. Под ред. Н.М. Сикорского. – Москва: Высшая школа, 1983. – 49–50-б.

⁹ Редактирование отдельных видов литературы. Под ред. Н.М. Сикорского. – Москва: Высшая школа, 1983. – 50-б.

Publitsistika uslubi til vositalarini tanlash va ulardan foydalanishda boshqa uslublardan ikki asosiy maqsadga ko'ra ajralib turadi: birinchisi, *mantiqiy aniqlik va bir xillikka erishish, ikkinchisi, hissiy ta'sirchanlikka ega bo'lish*.

Publitsistika uslubida ko'pgina terminlardan foydalaniladi. Matnni tahrir qilishda qo'llanilgan terminlar ommaga qay darajada tanish va bayon qay darajada tushunarli ekaniga alohida e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Matn muallifi ham terminlarning keng ommaga tushunarli bo'lishiga intilishi lozim. Buning uchun tor sohaga oid ayrim terminlarning ma'no ifodasini keltirish, ayrimlarini qavs ichida yoki sahifa oxiridan izohlash, ayrimlarini asarga ilova etilgan izohli lug'at tarkibiga kiritish lozim.

Uslub va tahrir deganda, qo'lyozma (muallif) uslubini aniqlash-u, imloviy va tinish belgilari bo'yicha xatolarni bartaraf etishgina emas, balki uslubni to'g'rilash, tinish belgilarini qo'yish ham tushuniladi.

6-§. Adabiy tahrir – mustaqil fan

Adabiy tahrir tilshunoslik va adabiyotshunoslik oralg'ida turuvchi filologik fan hisoblanadi. Mazkur faoliyat tahrirni amalga oshiruvchi uslubiyatning mohir (mutaxassisona) bilimdoni bo'lishini talab etadi.

Adabiy tahrir muallifning fikri muayyan matn, qo'lyozmada mantiqiylik, hissiy-ekspressivlik jihatidan (agar badiiy asar bo'lsa) aynan o'z ifodasini topganligi masalasini hal etishga qaratilgan bo'ladi.

“Adabiy tahrir mustaqil fan sifatida XX asrning 50-yillarida shakllanadi”¹⁰.

Tahrir qilinishi talab etiladigan qo'lyozmani tahrirdan chiqarish yo'sini ishlab chiqiladi.

Ulardan asosiylari quyidagicha:

¹⁰ Стилистика и литературное редактирование. Под ред. проф. В.И. Максимова. – Москва: Гардарики. 2008. – 18-6.

– tahrir – matnni tekshirish va qayta ishlashdan iborat bir butun jarayon;

– har bir matnni adabiy yaxlitlikda olib tekshirish;

Tahrirga tortilgan har bir qo'lyozma ilmiylik, ma'lumotlarning amalda ishonchli bo'lishligi; bayon etilayotgan nazariy fikrlar haqiqatligi, farazlar va talqinlar ilmiylikka egaligi, muallif bayonida mantiqiy tadrijiylik kabi talablarga to'liq javob berishi shart.

Qo'lyozmaga muharrirlik ishlovi berish quyidagilarni nazarda tutadi:

1) matnga uslubiy ishlov berishni amalga oshirib, adabiy shaklga keltirish;

2) tahrir qilinayotgan matnning unga berilayotgan uslubiy ishlovga mos kompozitsiyaviy tuzatishga erishish.

Qo'lyozmaga uslubiy jihatdan ishlov berib, undagi ayrim juz'iy imloviy hamda tinish belgilari bo'yicha xatolarnigina tuzatishdan iborat emas, balki quyidagilar ham bajarilishi kerak:

-- til biriiklari uslubiyati (shu jumladan, nutq madaniyati)ga, so'z tanlashdagi ma'noviy aniqlik, uslubiy asoslanganlik masalasidan tortib, to sodda va qo'shma gaplarning ichki tuzilishi va b.ga tegishli bo'lgan tavsiyalar;

– adabiy nutq asosiy ko'rinishlari, nutqiy tuzilishi uslubiy qonuniyatlariga ko'ra belgilangan talablar. Bular quyidagichadir:

a) adabiy nutq muayyan turiga ko'ra tanlangan matnga xos bayondagi umumiy marom;

b) boshqa uslubga xos unsurlarning maqsadga muvofiq qo'llanilganligi;

v) foydalaniladigan so'zlar va frazeologizmlarning matndan mo'ljallangan maqsad, matn vazifasiga, uning uslub yoki janriy-nutqiy jihatlariga to'la mos kelishligi. Masalan, ularning ilmiy uslubda miqdoriy jihatdan muqobilligi, terminlarning ilmiy, rasmiy ish yuritish, so'zlashuv va nihoyat badiiy uslubda qo'llanilishiga rioya qilish;

g) jummalarni har bir uslubda shu uslubga xos bo'lgan shaklda tuzish.

d) tahrir qilinadigan matnga uslubiy jihatdan ishlov berishda uslub va janr bilan bog'liq talablar (masalan, matematikaga oid matnda isbotlar modeliga leksik va sintaktik to'ldiruvchilarni kiritish, darslikka oid matnlardagi definititsiyalar va ayni shu matndagi definititsiyalar nisbati hamda ularning izohi).

Yuqorida qayd etilganlardan ko'rinadiki, matnga uslubiy jihatdan ishlov berish qo'lyozmani tahrir qilishda muhim ilmiy-ijodiy jarayon ekan. Shunga ko'ra, bu bosqichda, avvalo, asarning janri, maqsadi, kimlarga mo'ljallanganini aniqlash talab etilar ekan. Bundan tashqari agar asar badiiy bo'lsa, unda muharrir muallifning individual uslubini ham aniqlab olishi kerak bo'ladi. Aks holda, matn tahriri uslubiy jihatdan qoniqarli chiqmaydi.

Adabiy tahrir – filologiyaning amaliy fanlararo tarmoqlaridan biri. Bu fan uslubiyatni, uning asosiy tuzilmaviy qismlarini, shuningdek, nutq madaniyatini, asosiy tasviriyl lingvistik fanlarni chuqur bilimni talab etadi.

Adabiy tahrir matn, qo'lyozma maqsadga muvofiqligi, aniq maqsadga qaratilganligi masalalari bilan ular intellektual,ekspressiv (ham estetik, agar matn badiiy bo'lsa), mazmuni, muallifning o'ylagani, muayyan matn. qo'lyozma nimaga mo'ljallanganligi, hammasi to'g'ri bo'lishi masalalari bilan shug'ullanadi.

Mustaqil fan sifatida o'tgan asarning 50-yillarida shakllangan adabiy tahrir muharrirlik ishlovi berilishi lozim bo'lgan qo'lyozmalarga nisbatan o'z yondashuvni belgilab olgan. Shulardan asosiysi:

- tahrir – yaxlit ijodiy jarayon, matnni tekshirish va qayta ishlashni o'z ichiga oladi;
- har bir matnni adabiy jihatdan yaxlit matn sifatida tekshirish va unga tuzatishlarni kiritish.

Tahrirga tortilgan matn, qo'lyozmaga bir qator talablar qo'yiladi:

- keltirilayotgan ma'lumotlar, berilayotgan xabarlar ham ilmiy, ham asosli bo'lishi kerak;

– bayon etilayotgan nazariy fikrlar, farazlar yoki talqinlar, hodisalar, voqea va b.lar ilmiy yoki aqlan sogʻlom boʻlishi lozim;

– muallif bayoni mantiqan ketma-ketlik (uzviylik)ka ega boʻlishi shart.

Qoʻlyozmaga muharrir tomonidan ishlov berish deganda, matnga uslubiy jihatdan ishlov berib, uning adabiyligini taʼminlash nazarda tutiladi. Bundan tashqari uslubiy jihatdan ishlov berish bilan birga qoʻlyozma tarkibiy tuzilishi (kompozitsiyasi) ham aniqlanadi (toʻgʻrilanadi).

Adabiy tahrir fanida “matn, qoʻlyozma tili ustida ishlash” degan ibora borligi sababsiz emas.

Tahrir qilinishi kerak boʻlgan qoʻlyozmaga uslubiy ishlov berish faqat matndagi imloviy hamda tinish belgilari boʻyicha xatolarni tuzatishdan iborat emas, balki:

– sodda va qoʻshma gaplarning ichki tuzilishi grammatik meʼyorlarga mosligi tekshiriladi:

– funksiyaviy uslubiyat qonuniyatlariga toʻliq amal qilinganligi koʻrib chiqiladi.

Xullas, matn, qoʻlyozmani tahrir qilish jarayonida uslubiy talablarning barchasi soʻzsiz amalga oshirilishi shart.

Birinchi talab matnlar bayonidagi adabiy nutqning muayyan funksional turiga xos izchillik, ifodaviylik, ikkinchisi – gʻayriuslubiy unsurlarni qoʻllashning asosli ekanligini, uchinchisi – fikrni ifodalash shaklining mazkur uslubga mosligi, toʻrtinchidan – funksiyaviy taalluqligiga koʻra, soʻzlar va iboralardan matn uslubi (yoki janr-nutq) ga mos holda foydalanilganligi, beshinchidan – rasmiy-ish yuritish, ilmiy uslublarda, soʻzlashuv nutqida, badiiy matnda matn shu tur asarlarga xos tuzilganligi.

Demak, matn, qoʻlyozmani adabiy tahrirdan chiqarish turdosh fanlar – tavsifiy tilshunoslik (leksikologiya, frazeologiya, grammatika, punktuatsiya va b.), funksiyaviy uslublar (umuman uslubiyat), semantologiya, ortologiya va nutq madaniyati kabi fanlar bilan uzviy bogʻliq ekan. Adabiy tahrir sifatida shulardan chuqur bilimli boʻlish bilan belgilanadi.

Bundan tashqari soʻzlashuv nutqini bilish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Funksiyaviy chegarasini izohlash soʻzlashuv nutqining va kitobiy nutqning asosiy vazifasini aniqlash imkonini beradi.

Bu kitobiy nutq turlari boʻlgan rasmiy ish yuritish, ilmiy, publitsistik uslublar, badiiy asar tili, ogʻzaki ommaviy nutq, radionutq, kinonutq va telenutqlarga xos xususiyatlarni farqlashda muhim ahamiyatga egadir.

Soʻzlashuv nutqi ikki koʻrinishga ega. Birinchisi – rasmiy, ikkinchisi – norasmiy. Muloqotning rasmiy vaziyati bayon (soʻzlash) ning jiddiy (koʻpincha, uni mantiqli deb taʼkid etadilar), nutqiy muloqot ishtirokchilarining muloyim, odobli boʻlishini taqozo etadi, boshqacha aytganda, nutqiy odobga rioya etishni nazarda tutadi.

Nutqiy odob bu – soʻzlovchining nutqi.

Rasmiy nutqqa quyidagilar xos:

- adabiy meʼyorlarga rioya qilish, asoslanganlik;
- aniqlik, til birliklari – soʻz, grammatik shakl, soʻz va soʻz shakllarni talaffuzining tanlanganligi, sintaktik konstruksiyaning meʼyoriyligi;
- nutqning qisqa, aniq, iboralarning maʼnoviy bogʻlanganligi, ularning mantiqiy izchilligi;
- nutqning bosiq, xotirjam ohangdaligi;
- soʻzlash tarziga koʻra nutq surʼati meʼyoriy, tezlashgan, sust.

Norasmiy nutqqa quyidagi belgilar xos:

- adabiy nutqga rioya etilmaydi;
- muayyan maqsadsiz;
- mavzular aniq belgilanmagan;
- meʼyorlashmagan birliklar qoʻllaniladi (oddiy soʻzlashuv, jargonlar, lahjalar)
- uslubiy xoslanmagan unsurlar;
- til birliklari – soʻzlar, grammatik shakllar aniqmas (taxminiy)
- talaffuz erkin (tabiiy);

– sintaktik konstruksiyalar me'yorlashmagan (uzuq-yuluq, gap bo'laklari tartiblanmagan).

– nutq tuzilishi: sintaktik jihatdan yaxshi tashkillashtirilmagan, xususan, ma'noviy jihatdan, so'z tanlash tartibsiz, so'zlarning bog'lanishi, so'z birliklari gap tarkibida grammatik qoidadan chetlashgan holda keladi.

– nutq jo'shqin yoki emotsional;

– nutq uzuq-yuluq, takallufsiz, tortinishsiz, quruq rasmiyatchilikdan iborat;

– tinglovchiga hurmat ifodasi rasmiylikka bo'ysunadi: notiqlik, ko'rsatuv olib boruvchining tashqi ko'rinishi, adabiy nutq me'yorlari nuqtayi nazaridan nutqning sifati (elektron OAVdagi nutq, og'zaki ommaviy nutq matni) nutq madaniyati talablari darajasida bo'lishi kerak.

Yozma nutq (bosma OAVdagi, ish yuritishga aloqador, ilmiy, badiiy va b.)ga ham shunday talab qo'yiladi.

Matnni yaratishda vaziyatning rasmiy tavsifdaligi tufayli shuni yodda tutish kerakki, uning ekspresiv, his-hayajonlilik, shuningdek, uslublashmagan, adabiy me'yorlar doirasiga kirmagan nutq vositalari matn ta'sirchanligini oshirishga yoxud uni jozibali, jonli bo'lishini ta'minlaydi.

Muayyan guruh doirasidagi muloqot (notiqning nutqi, ma'ruza, ilmiy mavzudagi chiqish) hamda ommaviy muloqot (matbuot, radio, televideniye, kino) barchasi (og'zaki, yozma) ommaviy tavsifda va rasmiy vaziyatda o'tadi. Nutq ko'pchilikka qaratilgan bo'ladi. So'zlovchi bilan tinglovchilar o'rtasidagi qaytma muloqot juda sust. Guruhiy muloqot bevosita qaytma muloqot – auditoriyaning fikr-mulohaza bildirishi, tinglovchilarning luqma tashlashi, savol berishlari – barchasi notiq ma'ruzachi o'z chiqishini tugatgandan so'ng yuz beradi. Bular, albatta, yuzma-yuz amalga oshadi. Ommaviy muloqotda esa qaytma muloqot bilvositadir, ya'ni telefon orqali gaplashiladi, pochta xat jo'natiladi, tahririyatga, muallifga peyjer, faks, elektron pochta orqali jo'natiladi va h.

Shaxslararo muloqot “yuzma-yuz” soʻzlashuvni taqozo etadi, suhbatdosh tayin, bunday vaziyatda qaytna muloqot zudlik bilan, ochiq-oydin kechadi, dialog ishtirokchilari bir-birlarining nutqini tezda qabul qiladi va aks munosabat bildiradi.

Tuyqusdan yuzaga kelgan nutq soʻzlash jarayonining oʻzidayoq fikrlash oqibati hisoblanadi, hech qanday tayyorgarliksiz tilda (soʻzda) shakllanadi, fikrga aylanadi.

Soʻzlashuv nutqida fikrning shakllanish va nutqqa aylanish jarayoni, oʻz-oʻzidan, oldindan oʻylanmagan tarzda kechadi. Fikr uzuq-yuluq, tugallanmagan (tinglovchining oʻzi “aytilmaganni idrok etishi mumkinligi tufayli), “til ostida tilcha” tarzida boʻladi.

Kitobiy nutqda esa har ikki jarayon, yaʼni ham fikrlash, ham uni tilga chiqarish dabdurustdan emas, ongli ravishda, atroflicha oʻylangan tarzda yuzaga chiqadi. Shunga koʻra, birinchisi tayyorlanmagan, ikkinchisi tayyorlangan nutq ataladi.

Kitobiy va soʻzlashuv nutqi uchun ularning nutqiy tuzilishi, yaʼni matn tuzilishi nazariy ahamiyatga molikdir.

Matn tuzilishi ikki xil – monolog va dialog koʻrinishida boʻladi.

Monolog (yun. monos – bir, logos – soʻz, nutq), monologik nutq – nutq koʻrinishi. Mazkur tarzdagi muloqotda tinglovchining shu zahoti soʻz bilan munosabat bildirishi nazarda tutilmaydi.

Monologik nutq; uchun matnning qismlari hajmiga koʻra, uzun boʻlishi xosdir. Qismlar bir-biri bilan mantiqan, mazmunan (maʼnoviy) jihatdan, shuningdek, sintaktik bogʻlangan jumalalarda barcha sintaktik qismlar ishtirok etadi (yaʼni, gapning asosiy darajali boʻlaklar zarur hollardagina ishtirok etadi). Sodda gaplar murakkab kesimli (sifatdoshli, ravishdoshli) tuziladi. Qoʻshma gaplar ham murakkab sintaktik tuzilishga ega boʻladi.

Dialog (yun. dialog – soʻzlashuv, suhbat), dialogik nutq – nutq koʻrinishi. Dialogda soʻzlashuv suhbat ishtirokchilarining fikri almashinib turadi, ular bir-birlarining nutqi vaqtida gap qistirib, luqma tashlab qoʻyadilar. Bunga ogʻzaki muloqotning norasmiyligi sabab boʻladi.

“Luqma” (replika)lar deyarli qo‘shimcha gaplardan tashkil topmaydi, tovush tushib qolishi, kutilmagan shakl yasalishi g‘ayrioddiy so‘z yasalishi, ayrim so‘zlarning quloqqa erish tuvulishi, nihoyat sintaktik me‘yorning buzilishi luqmalarga xosdir”¹¹.

Demak, shaxslararo muloqot sharoitida kechadigan, norasmiy, dabdurustdan yuzaga keladigan dialog tarzidagi so‘zlashuv nutqining tavsifi uning asosiy vazifasini ham anglatadi va bu vazifaviy jihatlar quyidagicha:

– so‘zlovchi va tinglovchining nutq jarayonida bevosita ishtirok etishi;

– nutqiy muloqotning takallufsiz ekanligi;

– og‘zaki shakldaligi;

– dialog tarzidaligi;

– nutqning aniq shaxsga qaratilganligi;

– to‘g‘ridan to‘g‘ri, bir zumdagi qaytna muloqot mavjudligi;

– vaziyatga bog‘liqlik, ya‘ni dialog kechadigan vaziyatga asoslanganlik (yo‘nalishli taksi kutib o‘tirgan buvaning nabirasiga aytgani – “O‘g‘lim, damas!);

Buving nabirasidan “O‘g‘lim, damas” iborasida nabira ular kutayotgan, boradigan manziliga qatnayotgan, o‘zlari uchun kerakli “damas” (boshqa har qandayi emas) tushuniladi. Bu nutq ko‘rinishi ilmiy adabiyotlarda **appersepsiya** deyiladi.

Appersepsiya – zehnda saqlanib qolgan tasavvurlarni eslash asosida buyum va hodisalarni tanish, aniqlash, bilish; shaxsiy tajriba; nuqtayi nazar.

Demak, yuqoridagi misoldan ko‘rinadiki, buva mavjud tajriba asosida qisqagina “o‘g‘lim, damas”deya qoladi. Nabira esa bu ibora nimani anglatishini idrok etadi, chunki avvalgi vaziyatlardan u so‘z nima haqda ekanligini zehnga olib qolgan. Ana shu zehnda qolgan keyingi galda qayta tiklanadi.

Bunga yana bir misol keltiramiz. Bizning xalqimizda “Xo‘sh, qalay?”, degan savol bor. Bunday savol bilan har kimga ham murojaat qilinmaydi. Faqat savol nima uchun berilganini idrok eta

¹¹ Шерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. –Москва, 1986. –115-б.

biluvchigagina shunday murojaat etiladi. Quyidagi javoblarga e'tibor bering:

– *A'lo* (imtihon topshirganda, muayyan topshiriq, yumush, vazifa va h. bajarilganda);

– *O'ziga kelib qoldi* (kimdir betob bo'lganda)

– *Bitdi* (ishi bajarilganda);

– *Yaxshi* (barcha holatlarda natija ko'ngildagidek bo'lganda);

– *Epladim* (ishni uddalaganda);

– *Zo'r* (natija kutgandan ortiq ijobiy bo'lganda).

Yuqoridagi holatlardagi javob, albatta, ijobiy.

Tabiiyki, vaziyatga ko'ra, javoblar salbiy bo'lishi mumkin:

– *Pachava* (natija ko'ngilsiz bo'lganda);

– *Bo'lmadi* (natija chiqmaganda);

– *Yaxshimas* (to'liq amalga oshmaganda);

– *Yiqildim* (imtihondan o'ta olmaganida) va h.k.

Bunday savol-javoblar (nutq ko'rinishi muayyan til, madaniyatga ega yoki muayyan hududda yashovchi, qaysidir bir ishxonada ishlovchi, ta'lim muassasida o'quvchi, biror klub, to'garakda ishtirok etuvchi shaxslararo muloqotda yuzaga chiqadi.

3-BOB. MATN TAHLILIDA TERMINLAR BILAN ISHLASH

- Terminologik leksika.
- Jargon soʻzlar, argolar.
- Kasb-hunarga oid terminlar.
- Ilm-fanga oid terminlar.

1-§. Sohaga oid leksika

Tildagi soʻzlarni umumiy nomda ataydigan boʻlsak, ular *atamalar*. Lekin ular orasida kasb-hunarga, ilmga oid soʻzlar va birikmalar ham borki, ular maxsus soʻz va birikmalardir. Tilshunoslik fanida bular alohida qayd etiladi va oʻrganiladi, ular "terminologik leksikani tashkil etadi"¹².

Ayrim tilshunoslikka oid adabiyotlardan ilm, fan-texnika, qurilish-meʼmorlik, kasb-hunarga oid tushunchalarni maʼnoviy jihatdan aniq ifoda etuvchi soʻz va soʻz birikmasi **termin** deb ataladi.

Terminlar ham garchi atash maqsadida qoʻllansa-da, ularning atamalardan farqi mavjud. Agar atamalar barcha sohalarida birdek qoʻllanaversa, terminlar muayyan sohaga taalluqli boʻladi va maxsus atash uchun xizmat qiladi. Har bir fan, ilm, kasb-hunar, texnika oʻz terminiga ega. Ana shu terminlar majmui qaysi sohaga oid boʻlsa, shu sohaning leksikasi hisoblanadi. Masalan, tilshunoslik terminologiyasi, iqtisodiyot terminologiyasi, tibbiyot terminologiyasi, fizika terminologiyasi va h.

Terminlar garchi muayyan sohaga oid tushunchalarni aniq ifoda etuvchi soʻzlar hisoblansa-da, ammo ularning koʻpginasi faqat shu soha mutaxassislari uchungina emas, balki boshqa soha mutaxassislari hatto mutaxassis boʻlmaganlar uchun ham tushunarli boʻlishi mumkin. Bu terminning qoʻllanish doirasi bilan bogʻliq. Agar termin umumxalq isteʼmol – soʻzlashuv doirasida

¹² Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожийев А. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили
И кисм –Т.: Ўқитувчи. 1980. – 129-б.

qo'llansa, u barcha uchun tushunarli, lekin tor soha doirasida qo'llansa, faqat shu soha mutaxassislari uchun tushunarli bo'ladi. Masalan, tibbiyotga oid *kasallik varaqasi, vitamin, klinika, shpris, novakain*; botanikaga oid *tok, tut, arpa, rayhon, nok, olma, o'rik, do'lana*; san'atga oid *teatr, konsert, raqs, artist, aktyor, sahna*; qurilishga oid *tom, bo'g'ot, ayvon, bostirma*; me'morchilikka oid *machit, minora, gumbaz, madrasa, peshtoq*; kasb-hunarga oid *avra, astar, charx, qo'shsinch, randa, moki, tanda, jiyak*.

Tor doirada, yangi terminlarning ma'lum qismi shu terminlar taalluqli bo'lgan soha mutaxassislari doirasida qo'llanadi va shular uchun tushunarli bo'ladi. Masalan, tilshunoslikka oid *agens, aktualizator, formant, fonema, sinkopa, proteza, apakopa*; kimyoga oid *katalizator, indinator, boksid, javel suvi, lipoidlar, neyrin, tiokislotolar, diffuziya, sian, kvant*; iqtisodga oid *abilitsiya, kart-blansh, revers, trast, tratta, fraxt, charter*.

Umumiste'moldagi so'zlar muayyan sohada qo'llanishi, sohaga oid tushunchani ifoda etishi mumkin, natijada, u terminga aylanadi. Uning terminga aylinishiga tub, ya'ni dastlabki ma'nosi yoki ma'no muchalari bilan umumiste'moldagi leksikaga, maxsus ma'nosi bilan cheklangan (terminologik) leksikaga oid bo'ladi. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, cheklangan, ya'ni iste'mol doirasi chegaralangan so'zlar barchasi ham termin hisoblanmaydi.

2-§. Iste'mol doirasi cheklangan so'zlar

Iste'mol doirasi chegaralangan so'zlar uch turga ajraladi:

- jargon va argolar;
- shevaga oid so'zlar;
- terminologik so'zlar.

Jargonlar jamiyatdagi ayrim guruhlar vakillari uchun tushunarli so'zlardir. Bunday so'zlar o'z tilga oid so'zlardan iborat bo'ladi, shuningdek, boshqa tillardan olib qo'llanadi. Tarixan forsha, arabcha so'zlar – *shoyon, sarafroz, bisyor, xushnud, illo-billo, inshoollo, marhabo, muntazir, xasanot, xoki poy, kalom, taqsir, mavlono, mashvarat* va boshqalar.

Faoliyatlari, dunyoqarashlari, qiziqishlari bir xil bo'lgan, yoshlari ham teng, juda kichik doira (guruh)ni tashkil etuvchilar nutqida qo'llanadigan so'zlar **argolar** deyiladi. Garchi argolar keng omma tiliga oid so'zlar bo'lsa-da, ular ma'no ifodasini tor doiradagilardan tashqaridagilar tushunmaydilar. Chunki ular barchaga tanish so'zlarni asl ma'nosida emas, balki o'zlari nazarda tutgan ma'noda qo'llaydilar. Shu jihatdan argolar jargonlarga o'xshaydi. Masalan, *ko'k – dollar, apparat – yengil mashina, yakan – pul, sar – ming, nim sar – yarim ming, loy – pul, dori – spirtli ichimlik, molva – xat* va boshqalar. Agar guruh yo'qolib ketsa, ular nutqiga oid jargon va argolar ham yo'qolib ketadi.

Terminlarning jargon va argolardan farqi shundaki, ular muayyan soha, kasb, hunarga taalluqli hamda doimiydir. To'g'ri, ayrim terminlar ham vaqt o'tishi bilan iste'moldan chiqadi. Bunga ilm-fan rivoji, ayrim kasb-hunar bilan kishilar shug'ullanmay qo'yishi, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tizim o'zgarishi sabab bo'ladi. Masalan, o'tmishda yulduzlarga oid ilmga doir *jalakiyot, usturlab, munajjim, rasadxona* terminlari o'rnida bugungi kunda zamonaviy *astronomiya, teleskop, astronom, observatoriya* terminlari qo'llanadi. Davlat qurilishiga oid terminlar *ministr, minstrlar kengashi, rayon, oblast, ijroiya kengashi raisi* terminlari o'rnida *vazir, vazirlar mahkamasi, hokim* terminlari; *sipoh, qo'rboshi, parvonachi* o'rnida *askar, komandir, bosh qo'mondon* terminlari qo'llanadi.

3-§. Maxsus – kasb-hunarga oid so'zlar

O'zbek tilida kasb-hunarga oid bo'lgan talay terminlar borki, ular asrlar osha qo'llanib kelmoqda. Bular ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, bog'dorchilik, kulolchilik, duradgorlik, binokorlik, kosib-poyabzalchilik, do'ppi tikish, naqqoshlik, me'morlik va boshqa kasblar bilan bog'liq o'ziga xos tushunchalarni ifoda etib, hanuz qo'llanib kelinmoqda. Bunday so'z – terminlar doirasi ancha keng. Quyida misollar keltiramiz.

1. Binokorlikka oid terminlar: *to'sin, toqi, sinch havoza, betonqolip, hovan.*

2. Kosibchilikka oid terminlar: *ulton, poshna, so'zan, bigiz, shon, qolip, rezgi.*

3. Me'morchilikka oid terminlar: *muqarnas, sharafa, guldasta, toq, ravoq.*

4. Kulolchilikka oid terminlar: *sopol, charx, koshin, angob, gulbuta, xumdon.*

5. Kashtachilikka oid terminlar: *jiyak, iroqi, popop, yo'rma.*

4-§. Ilmiy terminlar

Ma'lumki, o'zbek xalqining fani, san'ati va adabiyoti uzoq tarixga ega. Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Alisher Navoiy asarlarida arabcha so'z – terminlar ko'pgina uchraydi. Zero, arab tili ilmiy til vazifasini o'tagan. Masalan, *aljabr, muqobala, burj, rasadxona, riyoziyot, handasa* va boshqalar; *aruz, ruboiy, muxammas, musaddas, hadis, risola, rivoya* va h. Vaqt o'tishi bilan Sharq ilmi o'rmini G'arb ilmi ola boshladi. Shunga muvofiq, XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab o'zbek ilmiy tiliga ko'plab lotin, yunon, fransuz, ingliz va boshqa tillardan terminlar o'zlashtirila boshlandi. Bular, asosan, falsafa, tilshunoslik hamda deyarli barcha tabiiy fanlarga oid edi. Adabiy nutqimizda ba'zan ayni bir tushunchani ifoda etuvchi ikki, uch tilga oid terminlar yonma-yon qo'llana boshladi. Masalan, *nerv, asab, inqilob, revolyutsiya, doston, epos, afsona, mif* va boshqalar. Natijada, o'zbek tili lug'at tarkibi terminlar bilan jadal boyiy boshladi. Bunga misollar keltiramiz.

1. Falsafiy terminlar: *subyekt, obyekt, predikat, materiya, kategoriya, substanta, ideal, atribut, idea.*

2. Tilshunoslik terminlari: *pragmatika, semema, sema, valentlik, fonema, morfema, implitsit, eksplitsit, evfemizm, disfemizm, kontakt, distant, sinkopa, proteza, epinteza, eliziya, adektivatsiya, substantivatsiya.*

3. Adabiyot terminlari: *esse, realizm, romantizm, lirika, sarbast, inversiya, ritm, intonatsiya, oq she'r, janr.*

4. Tarixshunoslik terminlari: *era, milodiy, imperiya, epoxa, formatsiya, kapitalizm, antik, qabila, urug', elat, millat.*

5. Fizikaga oid terminlar: *zaryad, kuchlanish, anod, optika, qarshilik, quvvat, transformator, akkumulyator, richag, lyuks, volt, megavatt, tranzistor, elektrod.*

6. Matematikaga oid terminlar: *tenglama, formula, ildiz, maxraj, surat, kub, kvadrat, differensial, integral, kvintillion, sekstillion, plus, minus.*

7. Fiziologiyaga oid terminlar: *glanda, miya, ilik, xaramag'iz, nutq organi, nerv tugumi, halqum, adashgan nerv, bronx, traxeya, qalqonsimon, tog'ay, diafragma, inspiratsiya, ekspiratsiya.*

8. Harbiy terminlar: *leytenot, kapitan, mayor, polkovnik, okop, dot, dzot, harbiy operatsiya, aylanma mudofaa, qurshovni yorib o'tish, diversant, taktika, strategiya, asosiy yo'nalish, zarba, chekinish, motorlashgan qism, havo hujumi, bombardimon.*

9. Jurnalistikaga oid terminlar: *informatsiya, korrespondensiya, intervyu, eksklyuziv intervyu, matbuot xizmati, brifing, press reliz, ommaviy axborot vositasi, davriy nashr, axborot globallashuvi, axborot maydoni, axboriy xuruj, matniy muloqot, verbal, auditoriya, jurnalist surushtiruvi, shou, korrespondent, respondent, lid, moderator.*

10. Noshirlik ishiga oid terminlar: *matn, kursiv, razryad, interval, abzas, muqova, titul, shmus titul, annotatsiya, musahhih, dizayner, so'zlik, defnitsiya, abriviatūra, korrektura, granka, maket, garnetura, bosma taboq, muallif taboq, nashr taboq, mualliflik huquqi, qalam haqi, chiqarish ma'lumoti, grif, mavzuli reja, asl nusxa.*

11. Oliy ta'limga oid terminlar: *akademik litsey, kollej, apellyatsiya, attestatsiya, grant, guruh, trening, magistr, modem, modul, monitoring, ta'lim tizimi, ta'lim usuli, ustoz-shogird tizimi, ta'limni individuallashtirish, ta'limni standartlash, tayanch so'z, tayanch konspekt, test, innavatsion pedtexnologiya, ekologik*

ta'lim, masofadan o'qitish, ilmiy xodim, elektron jurnal, bakalavriat, reyting, ball, yakuniy nazorat.

Har bir adabiy asar o'z oldiga takrorlanmas, o'ziga xos va muayyan maqsadga, o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. Ikkita ayni bir xil usulga ega bo'lgan muallif uchramaganidek, adabiy asarlar ham individuallikka ega hisoblanadi. Ayni shu individuallikda mualliflarning ham individualligi namoyon bo'ladi.

Qo'lyozmani baholash muharrir faoliyatida eng muhim, ma'suliyatli vazifa sanaladi. Zero, qo'lyozmani baholay olish tahrir sifatini belgilovchi omildir. Agar muharrir qo'lyozmani baholay olmasa, demak, uni tahrir ham qila olmaydi. Ilmiy bilim qo'lyozmani baholashda asosiy mezondir. Muharrir hamisha qo'lyozmani bir qator bir-biri bilan jips bog'liq va aloqador talablarga ko'ra baholaydi. Ana shunday talablardan biri adabiy asar turini aniqlash hisoblanadi. Adabiy asar turi aniqlangandan so'ng til va uslub masalasi ko'rib chiqiladi. Agar asar badiiy bo'lsa, muallifning individual uslubi, so'zlardan foydalanish yo'sini aniqlanadi.

4-BOB. MUAYYAN TUR ASARLAR VA ULARDA TERMINLARNING BERILISHI

- Ilmiy matnlarda terminlarning berilishi.
- Ilmiy-ommabop asarlarda terminlarning qo'llanishi.

1-§. Ilmiy asarlardagi terminlar tahlili

Adabiyotlardan ma'lumki, ilmiy asar o'quvchiga muayyan sohaga oid bilim berishga mo'ljallangan bo'ladi. Ilmiy-ommabop asar esa ilm haqida umumiy tushuncha beradi. Agar ilmiy adabiyot o'quvchi ilmiy ixtisoslikka ega bo'lishi, malaka oshirishi uchun mo'ljallangan bo'lsa, ilmiy-ommabop adabiyot bunday maqsadni ko'zlamaydi. Unda fan mavjud hayotdagi u yoki bu hodisaning mohiyati haqidagi tizimlangan bilim sifatida bayon etiladi.

Masalan:

*"Hosila sememaning pragmatik semaga ega bo'lishi metonimiya sodir bo'lgan leksema qanday birikmaning eksplitsit ifodalangan komponenti va bu komponent denotatining hayotida ahamiyati bilan bog'liqdir. Eksplitsit ifodalangan komponent denotati kishi hayotida ahamiyatli bo'lsa, pragmatik sema ijobiy, aksincha bo'lsa, ya'ni salbiy o'rin tutsa, pragmatik sema salbiy subyektiv munosabat ifoda etadi"*¹³.

Yuqorida keltirilgan matn sof ilmiy nutqqa xos. U faqat tilshunos mutaxassislar uchun, xususan, tilshunoslikning semasiologiya qismi mutaxassislari uchun mo'ljallangan.

Ilmning boshqa sohalaridan mutaxassis bo'lgan (fizik, matematik, biolog va b.)lar uchun, garchi ular oliy ma'lumotli bo'lsalar ham matn tarkibidagi terminlar tanish bo'lmaganidan matn tushunarsizligi, tabiiy. Vaholanki, *semema, sema, hosila sema, pragmatika, metonimiya, eksplitsit, denotat, leksema* sof tilshunoslik ilmi terminlari hisoblanadi. *Komponent* terminni tanish, lekin bitta terminning ayonligi matnda nima deyilmoqchi ekanligini tushunish kamlik qiladi.

¹³ Tohirov Z. T. Pragmatik sema. –T.: Zarqalam, 2004. 42-b.

Demak, ilmiy matnni ilmiy-ommabop matnga aylantirish uchun sof ilmiy terminlarni ular ma'no ifodasini beruvchi so'zlar bilan almashtirish lozim bo'ladi.

Semema – so'z ma'nosi, *sema* – so'z ma'nosini tashkil etuvchi mucha, *pragmatika* – ko'chim, *metonimiya* – boshqacha atash, *eksplitsit* – ochiq, *ravshan*, *oshkora*, *denatat* – so'zning tub ma'nosi, *komponet* – tarkibiy qism, *leksema* – nutq birligi.

Mana, terminlar ma'no ifodasini aniqlab oldik. Endi ilmiy-ommabop (ommaviy) matn tuzamiz:

Hosila (*hosil bo'lgan*) *ma'noning ko'chma muchaga ega bo'lishi boshqacha atash sodir bo'lgan nutq birligi* (*so'z*) *qanday birikmaning ochiq ifodalangan tarkibiy qismi va bu qism tub ma'nosining hayotdagi ahamiyati bilan bog'liqdir. Ochiq ifodalangan qism tub ma'nosi kishi hayotida ahamiyatli bo'lsa, ko'chma mucha ijobiy, aksincha bo'lsa, yo'ni salbiy o'rin tutsa, ko'chma mucha salbiy subyektiv munosabat ifoda etadi.*

Ko'rinadiki, ilmiy va ilmiy-ommabop matn mazmuni bir xil, lekin til va uslubga ko'ra farqlanadi.

Demak, ilmiy matn orqali o'quvchiga terminlar asosida bilim yetkaziladi, ilmiy-ommabop matn uslubida o'quvchiga tushuncha yetkaziladi.

Ilm-fan rivoji faqat mualliflar oldigagina emas, balki muharrirlar oldiga terminologiya bilan jiddiy shug'ullanish muammosini qo'yadi. Muallif biolog, ximik, fizik, sotsiolog bo'ladimi, terminlarsiz chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borolmaydi. Ayniqsa, XXI asrda ilm-fan jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan, ilm olamida yangidan yangi terminlar paydo bo'layotgan davrda arzigulik natijaga erishish mushkul.

Tahrir ilmi ham bu jarayondan chetda qola olmaydi. Istaymizmi, istamaymizmi muharrir matn tahririda terminlar bilan to'qnash keladi. Agar matnda berilishi lozim bo'lgan terminlar o'z o'rnida qo'llanmas ekan, matn, birinchidan, ilmiylikdan mahrum bo'ladi, ikkinchidan, matn o'quvchi uchun "boshqotirma"ga aylanadi. Shuning uchun muharrir qaysi tur (soha) adabiyotni tahrir qilishga ixtisoslashgan bo'lsa, shu sohaga oid terminlarni yaxshi

bilishi. fanga kirib kelayotgan yangi terminlar bilan muntazam tanishib borishi talab etiladi.

Muharrirning terminshunoslik masalasi bilan muntazam shug'ullanishini, ayniqsa, ensiklopedik asarlar (universal ensiklopediya, sohasiy ensiklopediya, ensiklopedik lug'atlar) tahriri bilan shug'ullanuvchi muharrirlar tom ma'noda terminshunos bo'lishi lozim. Ma'lumki, ensiklopedik nashrlar qisqa muddatda (ikki, uch, hatto besh yilda) qayta nashrdan chiqarilmaydi. Qayta nashr uchun 20-30 va undan ortiq yillar talab etiladi. Bu vaqt ichida qancha terminlar eskiradi, qancha yangi terminlar paydo bo'ladi. Qayta nashr vaqtida bu holni hisobga ola bilish uchun terminologiya bilan shug'ullanish ensiklopedik faoliyatning zaruriy jabhasiga aylanishi lozim.

Xullas, terminlar bilan ishlash adabiy asarlar nashr jarayonining muhim qirrasi hisoblanadi, muharrirning tahririy mahoratini belgilovchi muhim faoliyat turi sanaladi.

Adabiyotlarni turlarga ajratish ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega.

"Noshirlik va tahrir ishi asosida turuvchi turli bilimlar orasida adabiyotlarning tipologiyasi markaziy o'rinni egallaydi. Mazkur bilim sohasi adabiy asarlarni tizimlashtirish tamoyillarini o'rganadi"¹⁴. Bu, o'z navbatida, adabiyotlarning turi va janrlarini tasdiq etish imkonini beradi.

Bugungi kunda kitob do'konlariga nazar soladigan bo'lsak, adabiyotlar nihoyatda rang-barangligining guvohi bo'lamiz. Adabiyotlar ayrim turlarini tahrir qilishda nazariy jihatdan ikki asosiy masala ko'ndalang turadi.

Bu ikki bir-biri bilan jips bog'liq masalaning birinchisi, turli tavsifdagi asarlar muharrirlik tahlilining ilmiy asoslangan usulini ishlab chiqish. Ikkinchisi, muharrir qo'lyozmani baholashda foydalana olish mumkin bo'lgan mezonlarni tanlash, tartibga keltirish va aniqlashtirishdan iboratdir.

¹⁴ Редактирование отдельных видов литературы. Под ред. Н.М.Сикорского. Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Журналистика». - Москва: Высш. школа, 1983. - 5-6.

Adabiyotning ayrim turlarini tahlil qilishda terminologiya masalasi ham jiddiy e'tiborga loyiqdir. Zero, terminlarni qo'llash adabiyotlar tavsifiga ko'ra, keskin farqlanadi.

Ilmiy asarlarda, u qaysi sohaga oid bo'lsa, asosan, shu soha mutaxassislari uchun tanish terminlar uchraydi. O'quvchida terminlar bilan bog'liq hech bir tushunmovchilik — muammo tug'ilmaydi. Sababi asar muayyan tor sohaning mutaxassis-xodimlari uchun mo'ljallanganidadir. Muallif tavsiya etgan qo'lyozmaning aniq tavsifi muharrir tahlilining asosiy maqsadlaridan biridir. Asarning turi, janri, kompozitsiyasi, asos materiallardan qay darajada foydalanilgani, bayoni va nihoyat terminlardan foydalanilganlik darajasi, maqsadi, kimlarga mo'ljallanganligi va boshqalar tahlil predmeti hisoblanadi. Matn tuzishda terminlardan foydalanish, albatta, asar turiga bog'liq. Asar siyosiy, ilmiy, ishlab-chiqarish, texnikaga oid, rasmiy-idoraviy tavsifda bo'lishi mumkin. Bunda, tabiiyki, terminlardan foydalanish matn talabi darajasida bo'ladi. Chunki ilmiy, siyosiy, rasmiy fikr to'laqonliligi, maqsadi shunga bog'liq.

Agar asar ommaviy-siyosiy, ilmiy-ommabop bo'lsa, unda, matn tuzishda terminlardan foydalanish yuqoridagi tur adabiyotlardagidan ko'ra muayyan darajada farq qiladi. Sababi, bu tur asarlar tor soha mutaxassislari uchun emas, balki umum'o'quvchilarga mo'ljallanadi. Ular boshlang'ich, o'rta, o'rta maxsus ma'lumotli, shuningdek, oliy ma'lumotli-yu, lekin boshqa soha vakili bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra muharrir mazkur tur matnlar tahlili va tahririda bu holni, albatta, hisobga olishi lozim.

Qo'lyozmani baholash muharrir faoliyatida eng mas'uliyatli bosqich sanaladi. Baholash mezonini bo'lib, bilim hisoblanadi. To'g'ri, barcha tur adabiyotlarning matnini baholashda umumiy mezonlar ham mavjud. Masalan, albatta, materialning hajmi qanday — kattami kichikmi, bundan qat'iy nazar, kirish, asosiy qism, xulosadan iborat bo'lishi lozim. Bundan tashqari adabiy nutq me'yorlariga rioya etilishi, bayon qisqa, lo'nda va tushunarli, har bir so'z, xususan, termin o'z o'rnida qo'llanishi talab etiladi.

Matnda uchraydigan terminlarning barchasi ham muharrir uchun "tanish" bo'lmاسligi mumkin. Bunday paytda termin haqiqatda shu tur asar matni uchun o'rinlimi, ayni, o'z tub ma'nosida qo'llangan ekanligini muharrir idroki (sezgisi), amaliy tajribasi yordamida payqashi mumkin. Lekin faqat shulargina terminlarning tahlili uchun kamlık qiladi.

Qo'lyozmani ilmiy baholashda terminlar, mezonlar asosli ekanligi bilan chegaralanmaydi, balki, ular tizimlanganligini ham nazarda tutadi.

Ayni bir sohaga oid ham ilmiy, ham ilmiy-ommabop asar qo'lyozmasida terminlar bir miqdor va me'yorda bo'lishi adabiy tur tushunchasiga mos emas. Agar shunday bo'lsa, unda tur o'z ma'nosini yo'qotadigin emas, balki o'quvchilarining (ayniqsa, ommaviy o'quvchilar doirasini) toraytiradi.

2-§. Ilmiy-ommabop asar mohiyati va terminlar tahlili

Ilmiy-ommabop adabiyot o'z mohiyatiga ega bo'lib, u ilmni mavjud hayotdagi muayyan hodisaning mohiyati haqidagi tizimlashtirilgan bilim sifatida bayon etadi. U ilmiy adabiyotdan farqli o'laroq dunyoqarashni shakllantiradi, ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga molik bilimlarni o'zida aks ettiradi, ya'ni o'quvchiga ijodiy fikrlash va faoliyatga undovchi bilishga bo'lgan qiziqishni uyg'otadi. Ilmiy-ommabop matnlarda terminlar ustida ishlashdan maqsad o'quvchi bunday asarni o'qib muayyan ilmiy ixtisoslikka ega bo'lishi, soha bo'yicha o'z malakasini oshirishida emas.

Chunki ilmiy-ommabop asar na darslik, na ishlab chiqarish yo'riqnomasi emas.

Shunga ko'ra, tor ixtisoslikka oid, amaliyotda faqat muayyan sohadagina qo'llanadigan bilimlar ilmiy-ommabop asarlarga kiritilmaydi. Ilmiy-ommabop kitoblar ommaviy o'quvchiga tabiatga, jamiyat va insonga keng miqyosda nazar tashlashga imkon beradi. Shunga ko'ra, terminlar kitobni o'quvchi uchun tanish emas, balki tushunarli bo'lishi lozim. Ular ommaviy kitobda targ'ib, tashviq, ommalashtirish, o'rganish, xabardor qilish va

hokazolarga xizmat qiladi. Lekin jamoatchilikning onglilik darajasi, uning ko'rinishlari haqidagi asoslangan ilmiy ma'lumotlarsiz bunga erishib bo'lmaydi. Kimlarga atalganligi adabiyotning nima maqsaddaligini, mohiyatini belgilab beradi. matnni tuzish, bayon etish shakli va usuliga ta'sir etadi.

Agar ilmiy adabiyot fanning turli sohalariga taaliuqli bo'lib, ilmiy bilish uchun xizmat qilsa, ilmiy-ommabop adabiyot kitob o'quvchilarni u yoki bu narsa, hodisa xususida umumiy-ilmiy xabardor qiladi. Ilmiy adabiyotning asosiy vazifasi ma'lumot – ilmiy xulosalangan informatsiya berishdir. Bu tur matnda ko'plab ilmiy terminlar, so'z birikmalaridan foydalaniladi. Ular barchasi mantiqiy idrok etilgan tushunchalarni belgilashga xizmat qiladi hamda katta hajmda mantiqiy xabar tashiydi. Bu adabiyotda, asosan, umumilmiy va mavhum (abstrakt) ma'noli terminlar (so'zlar) qo'llanadi. Ilmiy matnda ot turkumiga mansub so'zlar (zero, barcha terminlar ot turkumida bo'ladi) ko'p uchraydi.

Rasmiy, ish yuritishga oid matnlarning asosiy vazifasi - axborot berish. Mazkur soha adabiyotlari janrlar xilma-xilligi bilan ham ajralib turadi (masalan, qonunchilik hujjatlari, yo'riqnomalar, hisobotlar, qarorlar, arizalar, ma'lumotnomalar, buyruqlar, dalolatnomalar, tushuntirish xatlari, bildirish va boshqalar). Mazkur tur adabiyotlarda nutqiy mezonlar, matn bayonining unum qabul qilingan shakllari, terminlaridan keng foydalaniladi. Ularda hissiy-ekspressivlik, tildagi tasviriy-ta'sirchan vositalardan foydalanish mutlaqo uchramaydi.

3-§. Ommaviy nashrlarda terminlarning o'rni

Ommaviy adabiyotni, ommaviy nashrdan farqlash lozim. Agar ommaviy kitob keng o'quvchilar jamoasiga mo'ljallangan bo'lsa, (masalan, ommaviy-siyosiy, ilmiy-ommabop adabiyotlar), ommaviy nashr deganda, adabiyot turidan qat'iy nazar ko'plab nusxada chiqarilgan kitoblar tushuniladi.

Masalan, badiiy nashrlar ommaviy nusxada bosiladi. Ular ilmiy-ommaviy adabiyotlardan ancha farq qiladi. Badiiy matnda

ham adabiy nutq me'yorlariga amal qilinsa-da, lekin boshqa tur adabiyotlarga xos termin (so'z)lardan ham foydalaniladi, biroq ulardan foydalanish mutlaqo boshqa-boshqa. Agar ilmiy va ilmiy-ommabop asarlarda terminlar ilmiy xulosalar chiqarish, mulohaza yuritish va hukm chiqarishga, ilmiy ma'lumot berish, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish uchun xizmat qilsa, badiiy asarda tasvir, obraz yaratishga xizmat qiladi. Badiiy matn yaratishda adabiy nutq me'yorida chetga chiqish, grammatika qoidalaridan chekinishda, shevaga xos so'zlarni qo'llashda erkinlik mavjud. Masalan, shevaga xos so'zlar badiiy asarda nutqni shaxslantirish – obraz yaratishga xizmat qilsa, ilmiy, ilmiy-ommabop adabiyotda (masalan, tilshunoslikka oid asarlarda) muayyan shevaga xos jihatlarni ilmiy asoslash hamda axborot berishga xizmat qiladi. Demak, badiiy adabiyot maqsadi obrazlar orqali fikr yuritish, informatsiya yetkazish bo'lsa, ilmiy va ilmiy-ommabop adabiyotlar maqsadi terminlar orqali fikr yuritish, ilmiy ma'lumot yetkazish hisoblanadi.

Quyidagi matnga e'tibor beraylik:

“O'xshatish konstruksiyasi uch komponentli bo'lishi ham mumkin. Bunda uning asosi ellipsisga uchraydi. Xususan, u o'xshatish formanti, o'xshatish etaloni va sub'ektdan tarkib topadi. O'xshatish konstruksiyasi asosining ellipsisga uchrashi ham mavjud qonuniyatga ko'ra bo'ladi. Odatda, birikmalar komponenti ellipsisga uchrar ekan, u hamma vaqt hokim komponent hisobiga bo'ladi. Tobe komponent esa aktualizator sifatida hokim komponentning semantikasi va grammatik vazifasini o'z ustiga oladi. O'xshatish konstruksiyalarda absolyut tobe komponent esa subyekt uchun tobe, etalon uchun hokimdir. Shuning uchun etalon aktualizator bo'lib, uning hokim komponenti – asos ellipsisga uchraydi. Natijada, etalon subyekt bilan boshqaruv bog'lanishiga kirishadi. Boshqaruv uchun grammatik vosita vazifasini o'xshatish fermentining o'zi o'taydi”¹⁵.

Tilshunoslikning semasiologiya qismiga oid yuqoridagi matnda sohaga oid bir qancha terminlar uchraydi. Bular –

¹⁵ Tohirov Z. T. Pragmatik sema. – T.: Zarqalan, 2004 – 13-b.

konstruksiya, komponent, asos, ellipsis, formant, etalon, subyekt, aktualizator, semantika, grammatika; birikmalar – o'xshatish konstruksiyasi, o'xshatish formanti, o'xshatish etaloni, hokim komponent.

Mazkur terminlar, asosan, tilshunoslikning semasiologiya qismi bo'yicha mutaxassislar uchun tushunarli bo'lishi mumkin. Keng doiradagi, hatto ma'lumoti boshqa soha bo'yicha oliy bo'lganlar ham gap nina xususida ekanligini anglay olmasliklari mumkin.

4-§. Terminlarning sohalararo qo'llanishi

Muayyan sohaga oid terminlarning ayrimlari boshqa sohalarda ham uchraydi. Masalan, *konstruksiya* (muhandislik, arxitektura va b.da) etalon (o'lchov bilan shug'ullanuvchi sohada), *subyekt* (falsafa, iqtisodiyot va b.), *komponent* (ximiya, dorishunoslik va b.), hokim (siyosat, davlat qurilishi, qonunchilik va b. sohalarda) ham qo'llanadi. Ulardan faqat o'z atash ma'nosidagina foydalaniladi (ko'chma ma'noga ega bo'lmaydi) va qo'llanilayotgan sohasigagina aloqador ma'lumot (xabar) ni yetkazishga xizmat qiladi.

Mabodo, matn tarkibidagi tilshunoslikda ham qo'llanadigan terminlarning ma'no ifodasini berish yoki terminlarni kalkalash orqali matnni ilmiy-ommabop uslubga o'tkazishga to'g'ri kelsa, shunga muvaffaq bo'linsa ham ular (terminlar) o'z vazifasini o'tamagan, ya'ni tub axboriylik xususiyatini yo'qotgan bo'ladi. Quyidagi terminlar ma'no ifodasiga e'tibor beraylik:

Konstruksiya – lotincha, aynan – *tuzulish*. Tilshunoslikda – “til birliklarining nutqda grammatik xususiyatlari asosida o'zaro birikishi bilan tashkil topgan sintaktik butunlik”¹⁶;

Konstruksiya – tuzilish, qurilish.

1) qurilma, biror tuzilma, mexanizm va sh.k.larning qismini tashkil etuvchilarining o'zaro joylashuvi; shunday tuzilishli qurilma, mexanizm va sh.k. (masl, ko'prik .k: temirbeton k.);

¹⁶ Хожиев А. Лингвистик герминларнинг изоҳли луғати. –Т.: Уқитувчи, 1985. – 45-б.

2) tilshunoslikda – sintaktik (kamdan kam holda morfologik) butunlik, muayyan grammatik xususiyat mavjudligiga ko'ra, qoidalar asosida til birliklarining nutqda birikishi natijasi¹⁷.

Ellipsis – yunoncha, tushish, tushirilish. Tilshunoslikda – nutq unsurining tushib qolishi. Nutqda ellipsis turli maqsadlar bilan (masalan, tejam talabi bilan) yuz beradi. Undan, odatda, uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Masalan, *Ilmlilar ko'paysin, ilmsizlar yo'q bo'lsin*. Yuqoridagi jumlada *odam* so'zi tushib qolgan. So'zlashuv nutqiga xos tovush tushish hodisasi ham ellipsis ataladi. Masalan, *burni* (buruni), *Salimpa* (Salima opa), *opke* (olib kel).

Demak, ayrim terminlar ham ilmiy, ham ilmiy-ommabop adabiyotlarda birdek qo'llanar ekan. Agar ilmiy matnni ilmiy-ommabopga aylantirish yoki soha mutaxassisi uchun tushunarli bo'lishini ta'minlash uchun chet tiliga xos terminni o'quvchining o'z ona tilisida berish, ya'ni *konstruksiyani – tuzilish; ellipsisni tushish* tarzida berish umuman matnni tushunarsiz ahvolga keltirib qo'yadi. Shunga ko'ra, terminni aslicha qoldirish maqsadga muvofiqdir. Ba'zi terminlar bo'ladiki, ular ilmiy matnda asl holda qo'llaniladi, lekin ilmiy-ommabop matnda ularni tarjima qilib yoki ma'no ifodasini (ayni u keltirilayotgan jumla tarkibidagi) berish mumkin. Bunda matn axboriyligiga putur yetmaydi, bildirilayotgan fikr ham soha mutaxassislari, ham soha mutaxassisi bo'lmagan o'quvchilar uchun birday tushunarli bo'ladi. Masalan, iqtisodiyotga oid terminlar *investitsiya, kapital* nemis tilidan, nemis tiliga esa lotin tilidan o'tgan. Agar ularni kalkalab, o'z tilimizga qabul qiladigan bo'lsak, umuman hozirgi moliya sohasiga oid ma'no ifodasini yo'qotadi, ya'ni:

Investitsiya – lotincha – *kiyintiraman*;

Kapital – nemischa – *boshlang'ich, asosiy mulk*; lotincha – *bosh*.

Ko'rinadiki, yuqoridagi ikkala termin ilmiy adabiyotda ham, ilmiy-ommabop adabiyotda ham aslicha qolgani ma'qul. Lekin, iqtisodiyotdagi maqsadga ko'ra ayrim hollarda ilmiy-ommabop matn kontekstidagi ma'no ifodasiga ko'ra, *investitsiyani*

¹⁷ Энциклопедик луғат. – Москва: Энциклопедия нашриёти, 1984. – 621-б.

mablag'lash, mablag' ajratish, mablag' kiritish kabi birikimlar bilan almashtirish mumkin. Xuddi shuningdek, *kapital* terminini *boshlang'ich mablag'*, *sarmoya* (forscha – *sar-bosh*, turkiycha – *moya*, ya'ni *sarmoya* – *bosh moya*) tarzida qo'llash mumkin.

Ilmiy adabiyot, asosan, soha o'quvchilari tomonidan o'qiladi, shunga ko'ra matn tahlili va tahririda asosiy e'tibor terminlarning to'g'ri berilganligiga qaratilsa, ilmiy-ommabop adabiyotlarda shu tur asarlarning o'quvchilari qay darajada tushuna olishlari e'tiborga olinadi.

Ilmiy-ommabop asar o'quvchisi deganda, katta yoshdagi, ma'lumotli, lekin kitobda yoritilayotgan bilim sohasiga oid maxsus tayyorgarlikka ega bo'lmagan kishi tushuniladi. Mustaqillik sharofati bilan yurtimizda ommabop asarlar chop etish ancha jonlandi, ommaviy o'quvchi shakllana boshlandi.

Telekanallar orqali ilm-fanning turli sohalariga oid ilmiy-ommabop, hujjatli telefilmlar (o'zimizda va xorijda ishlangan) keng namoyish etilmoqda. Bular barchasi ommaviy o'quvchi va tomoshabinga o'z dunyoqarashi, ilmiy saviyasi va madaniylik darajasini oshirish imkonini beradi. Ayniqsa, yoshlarning ongini o'stirish, zamon bilan barobar qadam tashlash, mamlakatda, umuman, dunyoda, fan-texnika, qishloq xo'jaligi, biznes, tadbirkorlik va h. sohalarda yuz berayotgan jarayonlarni to'g'ri idroklash va munosabatda bo'lish imkonini beradi.

Bugungi kun noshirlik ishida ilm-fanning barcha sohalariga oid o'zida eng ilg'or tajriba va yangiliklarni mujassam etgan ilmiy adabiyotlarni chop etish bilan birga ulardan kam bo'lmagan (balki ko'proqdir) ilmiy-ommabop adabiyotlarni chop etish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu vazifani uddalash esa nashriyotlarning shunday asarlar yaratishga qodir mualliflarni izlash, topish va ular bilan yaqindan birga ishlashga bog'liq.

5-BOB. OMMAVIY-SIYOSIY MATNLARDA TERMINLARDAN FOYDALANISH VA ULAR TAHRIRI

- **Ommaviy-siyosiy matn va ularning o'ziga xos jihatlar.**
- **Ijtimoiy ongning shakllantiruvchi adabiyotlar.**
- **Tashviqiy-targ'ibiy adabiyotlar mohiyati va vazifasi.**

1-§. Ommaviy-siyosiy asarlar – adabiy tur sifatida

Ommaviy-siyosiy matnning o'ziga xos jihatlarini belgilash bir qator metodologik murakkablik bilan bog'liq. Bir qarashda, uning o'ziga xosligi mavzular rang-barangligida, materiallarning turli-tumanligida namoyon bo'ladi. U ilmiy bilishni ommalashtiradi, keng ommaning, partiyalar, davlatlarning faoliyatini, shuningdek, yakka shaxslar – jamoatchi-siyosiy arboblari, olimlar, din arboblari, fermerlar, biznes bilan shug'ullanuvchilar va boshqalar faoliyatini ham yoritadi.

Ommaviy-siyosiy nashrlar ichida falsafa, siyosat, partiyalarga bag'ishlanganinigina emas, balki, jamiyat, oila, shaharsozlik, turizm, sport va boshqalarga oidlarini ham ko'rish mumkin.

Mavzu turli-tumanligiga qaramay, ommaviy-siyosiy asarlarning umumiy ichki jihati ham borki, ularni alohida tur asarga birlashtirish mumkin. Bunga o'ziga xos mohiyat, maqsad va kimlarga mo'ljallanganligi imkon beradi.

Ommaviy-siyosiy adabiyotlarning mohiyatini o'zaro jips aloqada bo'lgan mafkura va siyosat tashkil etadi. Mafkura va siyosatning o'ziga xosligi, vazifasi, ijtimoiy ongning turli ko'rinishlari, ijtimoiy munosabatlar sohasi, jamoatchilik faoliyati bilan munosabati ommaviy-siyosiy adabiyotlarning mohiyatini tushunish imkonini beradi.

Siyosat partiyalar, guruhlar, tabaqalarning faoliyati bo'lib, ularning maqsad va manfaatlari bilan belgilanadi, shuningdek, davlat, hokimiyat idoralari faoliyatida, davlat boshqaruvida

namoyon bo'ladi, muayyan mamlakatning ijtimoiy tuzumi va iqtisodning shaklida aks etadi.

Hokimiyat tepasiga kelgan (hokimiyatga ega bo'lgan) kuchlar, guruh(lar), partiya(lar) ijtimoiy harakat(lar) siyosat vositasida jamiyat hayotining barcha sohalarini – iqtisod, moddiy ne'matlarning taqsimlanishi, axloq, madaniyat, turmush tarziga ta'sir o'tkazishga intiladi. Iqtisodiyot, madaniyat, aholi sonining oshishiga, ta'lim, sog'liqni saqlash, oilaviy munosabat, sanoat ishlab chiqarishi, agrar va h. siyosatlar haqida gapirish mumkin.

Mafkura-ma'naviy madaniyatning muhim tarkibiy qismi. U muayyan ijtimoiy manfaatlar va siyosat bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liqligiga ko'ra ajralib turadi. Bundan tashqari milliy mafkura ham borki, u boshqalar manfaatiga zid bo'lmagan holda asosiy milliy manfaatlarni o'zida aks ettiradi, davlat siyosati bilan jips bog'liqlikda bo'ladi. Mafkura ilmiy yoki g'ayriilmiy bo'lishi mumkin. Siyosat va mafkura ijtimoiy hayotning barcha sohalariga chuqur kirib boradi, jamiyat a'zolarining ongiga kuchli ta'sir o'tkazadi.

2-§. Ommaviy-siyosiy adabiyot – ijtimoiy ongni shakllantiruvchi vosita sifatida

Ommaviy-siyosiy matnlar ijtimoiy turmushdagi qonunlar va voqea-hodisalarni o'zida aks ettiradi. Buning uchun, albatta, maxsus terminlardan foydalanadi. Tahrir jarayonida muharrirlar buni yodda tutishi lozim bo'ladi. Zero, ommaviy-siyosiy asarlarning o'ziga xosligini belgilovchi asosiy omillardan biri terminlar hisoblanadi.

Ommaviy-siyosiy adabiyot jamiyatni boshqarishda, ijtimoiy ongni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Ommaviy-siyosiy adabiyotlarning maqsadi tashviqot va targ'ibotdan iboratdir. Bugungi kunda uning vazifasini uchinchi bir termin bilan atash o'rinli desak, xato bo'lmaydi. U ham bo'lsa, "da'vat"dir. To'g'ri, mazkur termin yaqin-yaqingacha diniy, undan zamonaviy faoliyatda foydalanishdan saqlanish kerak degan fikr hukmron edi.

Vaholanki, soʻz na dinga, na dunyoviy siyosatga mutlaqo farqsiz. Uni kim(lar) nima maqsadda qoʻllayotgani muhim. Shunga koʻra, *tushviq*, *daʼvat* terminlarining maʼno ifodasi *undamoq*, *targʻibot* terminining maʼno ifodasi *tarqatmoq*, *yoymoq*. Shuni eʼtiborga olgan holda ommaviy-siyosiy matnlarda ularni farqlash ham toʻgʻri, oʻz oʻrnida qoʻllash talab etiladi. Ommaviy-siyosiy asarlar agar mafkuraviy boʻlsa, ularning asosiy maqsadi shaxsda muayyan qadriyatlarga ishonch hosil qilish (ishontirish)dan iboratdir.

Shaxsning ishonchi nimalarga asoslanishi – ilmiy bilimlarni, turmush tajribasini yoki eʼtiqodiy (koʻr-koʻrona) ishontirishlarni ekanligiga koʻra, ilmiy, tajribaviy va aqidaviyga ajratiladi.

Shaxs ongiga ilmiy mafkurani singdirish siyosiy tashviqot va targʻibot tufayli mumkin boʻladi. Albatta, bunday adabiyotni hamma birday tushunavermaydi. Chunki, unda ilmiy, siyosiy termin (soʻz) va birikmalar koʻplab uchraydi. Shunga koʻra, ommaviy-siyosiy asar qoʻlyozmasini tahrir qilishda har bir termin barchaga birday tushunarli boʻlishi uchun ilmiy-ommabop uslubdan foydalanish, baʼzi terminlar maʼno ifodasining izohini berish maqsadga muvofiqdir. Masalan, *elektorat* – *ovoz beruvchilar*, *saylovchilar*; *legitim* – *qonuniy*; *ekstremizm* – *oʻta qarshi (mafкура, siyosatda)*.

Targʻibot mavzularidagi adabiyotlarni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni mafkura, siyosat bilan hali yaxshi tanish boʻlmagan oʻquvchilar – asosan yoshlar, yuqori sinf oʻquvchilari, talabalar, maʼlumoti oliy boʻlmagan katta yoshdagilar tashkil etadi. Yuqorida qayd etilganidek, terminlarning izohini berish ana shu guruhdagilar uchun muhimdir.

Ikkinchi guruhni tashviqot, targʻibot ishlari bilan shugʻullanuvchilar, siyosiy oʻquvni olib boruvchilar, ziyolilar, falsafa, huquq, maʼnaviyat-maʼrifat, davlat va jamiyat tuzilishi boʻyicha malaka oshirish muassasalari, matbuot xizmati, jamoatchilik bilan aloqalar, fuqarolik jamiyati qurilishi institutlari xodimlari tashkil etadi. Shu narsa ayonki, ommaviy oʻquvchini ijtimoiy-siyosiy muammolar, albatta, qiziqtiradi. Ular iqtisodiy,

ijtimoiy masalalar bo'yicha olib borilayotgan joriy siyosat xususida ma'lumotlarni adabiyotlardan ko'ra ancha tezkor bo'lgan manbalardan – gazeta, jurnal, radio, televideniya, internetdan oladilar. Lekin ular ommaviy-siyosiy adabiyotdan chuqur, mazmundor ma'lumotga ega bo'lishni istaydi.

Bundan shunday xulosa chiqadi, demak, ommaviy-siyosiy adabiyotlar gazeta, jurnallardan, axborot elektron vositalaridan sezilarli darajada farqlanishi lozim.

3-§. Tashviiy-targ'ibiy adabiyotlar – ilmiy mafkura yetkazuvchi tur sifatida

Tashviiy-targ'ibiy adabiyotlar, garchi ommaviy-siyosiy atalsa-da, ilmiy-ommabop adabiyotlar bilan umumiy jihatlarga ega, chunki u ommaga ilmiy mafkurani yetkazadi. Jamiyatda mafkuraviy vazifani bajaruvchi fanlar – falsafa, siyosatshunoslik (politologiya), jamiyatshunoslikka xos ko'p jihatlari boshqa nazariy fanlar tarkibida uchraydi. Ular ham targ'ibiy mazmunga ega.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ommaviy-siyosiy adabiyot ham, ilmiy-ommabop adabiyot ham o'z tarkibiy qismlari – mohiyati, usuli, asos materiallari, nazariyasini **termin**larda ifoda etadi.

Ommaviy o'quvchiga mo'ljallangan adabiyot terminlar va ular orqali bayon etiladigan nazariy materiallar bilan to'ldirib yuborilgan bo'lmasligi kerak. Berilayotgan material mohiyatiga ko'ra ikki xil – tavsifiy va nazariy bo'lishi mumkin. Har ikki holda ham matn o'quvchi uchun tushunarli bo'lishi kerak. Buning uchun matn ommabop usulda bayon etilishi lozim.

Muharrir ommaviy-siyosiy asar matnining tahriri bilan shug'ullanar ekan, barcha terminlar o'quvchi uchun tushunarli bo'lishiga erishishi shart. Shundagina mohiyati, maqsadi, auditoriyasiga ko'ra, o'zi taalluqli bo'lgan turga mansubligini saqlaydi.

Keng ommada g'oyaviy-siyosiy e'tiqodni shakllantirish mualliflardan (xususan, muharrirdan) mavjud hayotga to'g'ridan

to'g'ri nazar tashlashni, avvalo, uning siyosiy tomonini to'g'ri idrok etishni talab qiladi.

Har qanday tur adabiyotni adabiy tahrir qilish umumiy va maxsus maqsadda analga oshiriladi. Qaysi tur adabiyot bo'lishidan qat'iy nazar uslubiy savodlilik, soddalik, aniqlik, tushunarlilik, lo'ndalik, qiziqarlilik, mantiqiylik, bayondagi o'ziga xoslik muhim jihatlar hisoblanadi.

Ommaviy-siyosiy adabiyotda, albatta, ilmiy material – dalil, tushuncha, qonunlar, nazariy fikrlar aks etadi. Ular ommaviy o'quvchi uchun birday tushunarli bo'lishini uslubiy betaraf, kitobiy so'zlar, iboralar, terminlar ta'minlaydi. Bayon, asosan, uchinchi shaxs tilida boradi. Mafkuraviy, siyosiy terminlar asosiy til unsurlari bo'lib hisoblanadi: *milliy qadriyatlar, mentalitet, gumanitar, fuqarolik jamiyati, huquqiy davlat, parlament, senat, spiker, teng huquqlilik, ijtimoiy himoya, adolatli, qonun ustuvorligi, ijtimoiy manfaat, ishsizlik, marginal shaxs, muxolifat, tolerantlik, yashash minimumi, ilg'or, suverenitet, ombudsman* va h.

Yuqorida keltirilgan so'z va so'z birikmalarining barchasi ommaviy o'quvchilar uchun birdek tushunarli bo'lmasligi mumkin: Masalan, *mentalitet, spiker, marginal shaxs, tolerant, yashash minimumi, ombudsman*. Mazkur terminlar yoki birikmadan so'ng qavs ichida ularning o'z tildagi muqobilini berish yoki izohlash maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni: *mentalitet* (milliy urf-odat, milliy xususiyat), *spiker* (inglizcha, aynan – notiq), *marginal shaxs* (arosatda qolgan shaxs), *yashash minimumi* (iste'mol korzinkasi, tuzliq to'rvaning qiymatlardagi bahosi), *ombudsman* (lavozimdor shaxs, uning zimmasiga hukumat, muassasa faoliyatini nazorat qilish yuklatiladi).

Ommaviy-siyosiy adabiyot, asosan, hayotiy narsa, voqea va hodisalarni yoritadi, ularga hissiy, axloqiy-siyosiy baho beradi.

Mafkuraviy va siyosiy terminlar matnga kiritilar ekan, ular o'z mantiqiy vazifasini bir qadar yo'qotadi va ommaviy o'quvchi shuuriy, hissiylik asosida idrok etadi.

Ommaviy-siyosiy adabiyot oldiga qo'yilgan maqsad – tashviqiy-targ'ibiy vazifasini bajarishga, nutqning mazmunan

chuqur, hissiy jihatdan ko'tarinkiligiga ko'ra erishadi. Shunday asarni tahrir qilishda muharrir terminlar qay darajada ommaviyligiga alohida e'tibor berishi lozim.

Agar terminlar ommaviy o'quvchiga tanish, ya'ni kundalik hayotida gazeta materiallarida, teleko'rsatuvlarda, radioeshittirishlarda uchrab tursa, muharrir asosiy e'tiborini yangi, hali ommalashib ulgurmagan terminlarga qaratishi kerak. Ta'bir joiz bo'lsa, matnni tahlil qilish yoki baholash mezonlaridan biri ham ana shudir. Agar "notanish" termin izohlansa, demak, o'quvchiga, avvalo, so'zning atash ma'nosi, qolaversa, aytilmoqchi bo'lgan fikr ravshanlashadi. Ma'lumki, ommaviy-siyosiy asarlarda ko'plab termin uchraydi, ular ma'no ifodasining aniqligini soha terminlari izohli lug'atidan yoki ensiklopedik lug'atlardan tekshirish kerak.

Asar haqiqatda ommaviy-siyosiy turga xosligini aniqlashda matn bayoni ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bayon ommabopligini ta'minlash uchun muallif, birinchidan, terminlar tushunarligini, ikkinchidan, kitobda yoritilayotgan mavzu ilmiylik darajasi auditoriya saviyasiga mos bo'lishligini ta'minlay olishi kerak.

4-§. Ilmiy-ommabop matnlarda terminlar tahlili va tahriri

Ilmiy-ommabop matn tahriri jarayonida terminlar muharrir uchun birmuncha qiyinchiliklar tug'diradi. Terminlar sifatida, masalan, falsafada o'quvchi termin deb hisoblamagan, o'zi uchun go'yo tushunarli bo'lgan so'zlar qo'llanadi (*materiya, ong, miqdor, sifat, mohiyat, hodisa, davlat, qonun, hokimiyat, hukm, mulohaza, tahlil, predikat, subyekt, kategoriya, sillagizm*, va h.) Tahrirmi qiyinlashtiruvchi yana bir jihat bor. U ham bo'lsa, yuqoridagi terminlarning bir qismi G'arb falsafasiga, bir qismi Sharq falsafasiga taalluqli. Muharrir ularni qorishtirib yubormasligi kerak. Masalan, Sharq falsafasidagi terminlar: *hukm, mulohaza, tahlil, ong*. Muvofiq tarzda bular G'arb falsafasida quyidagicha: *kategoriya, sujudenie, analiz, soznanie* (yunoncha, ruscha va b.).

Ba'zan ayni bir ma'noda qo'llanadigan har ikki falsafaga oid terminlar sinonim tarzida keladi. Albatta, bu o'quvchini chalg'itadi. Adabiy tahrir qoidasiga ko'ra, qaysi termin birinchi bo'lib qo'llanilgan bo'lsa, asar oxirigacha bir xillik saqlanishi kerak. Mabodo, o'quvchi uchun ikkisidan biri notanish bo'lsa, unda tanish terminni notanish termindan so'ng qavs ichida, birinchi o'rinda qayd etib o'tish kerak bo'ladi: *kategoriya* (hukm), *analiz* (tahlil). Qolgan barcha o'rinlarda *kategoriya*, *analiz* beriladi yoki aksincha.

Ayrim terminlar borki, garchi ularning o'z tilda muqobili bo'lsa-da, lekin uni almashtirib bo'lmaydi. Masalan, *predikat*, *sub'ekt* bular tilshunoslikda *kesim*, *ega*.

Agar *predikat* o'rnida *kesim*, *subyekt* o'rnida *ega* qo'llanilsa, unda falsafiy ma'no anglashilmaydi. Shunga ko'ra, falsafaga oid matnda soha terminlari qoldirishi kerak. Bu holat muharrirdan matnni maqsadga muvofiq tahlil qilishni, terminlarni tushuntirish usulini, shuningdek, ularni matnga mantiqan to'g'ri kiritishni talab qiladi. Vaholanki, muallif ham, muharrir ham o'quvchiga terminni shunchaki tushuntiribgina qolmaydi, balki uni o'zi uchun notanish tushunarsiz bo'lgan termin bilan tanishtiradi, tadrijiy suratda uni ijtimoiy-siyosiy hayot bilan tanishtira boradi.

Masalan, *ekstremizm* so'zi bugungi kunda o'quvchini o'ta xavfli, shafqatsiz qora kuchlar bilan xayolan to'qnashtiradi. O'quvchi garchi shunday kuchlarni amalda ko'rmagan bo'lsa-da, lekin termin orqali uni idrok etadi. Ammo uning tushunchasi termin ifoda etgan obyekt haqida umumiy, qaysidir darajada yuzaki bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra, ommaviy-siyosiy adabiyotda terminning o'zini taqdim etish bilan kifoyalanib qolmay, misollar, dalillar yordamida termin ifoda etgan obyekt bilan to'liq tanishtirish lozim.

Agar muallif matnda faqat terminni keltirish bilan kifoyаланган bo'lsa, ya'ni o'quvchi ilg'ab olishi kerak bo'lgan narsani dilda qoldirgan bo'lsa, uni oshkor etish muharrirning zimmasiga tushadi.

Bir asar miqyosida terminni turli ma'noda qo'llashga zinhor yo'l qo'yib bo'lmaydi. Mabodo, muallif tomonidan matnga fanning

o'zida turli ma'noda qo'llanayotgan termin kiritilgan bo'lsa, unda muharrir qanday yo'l tutishi kerak? Bunday hollarda muharrir terminning izohini berishi yoki qaysi manbalarda, qaysi ma'noda qo'llanishini ko'rsatishi lozim.

Ommaviy-siyosiy asarlarda, odatda, mantiqan ta'kidlash ko'proq uchraydi. Bunda termin yordamida yetkazilayotgan tushunchani yanada bo'rttirish, kuchaytirish maqsadida turli nutqiy usullar va til vositalaridan foydalaniladi (*vaholanki, zero, faqat, shunga ko'ra, shunday qilib, aytish mumkinki, xususan*). So'z va birikmalardan tashqari iboralardan ham foydalaniladi, hikmatlar keltiriladi. Masalan, biror-bir mamlakat yoki davlat rahbarining xalqaro huquq va me'yorlarga zid xatti-harakatiga baho berilganda ayni shunday usuldan foydalaniladi. Masalan, Rossiya prezidenti Putin Turkiya harbiy samolyoti Suriya hududida Su-24 bombardimonchi samolyotini urib tushirganligiga munosabat bildirib, o'z chiqishlaridan birida Islom olamida mashhur iborani keltiradi: *"Aftidan, Alloh Turkiyaning noshud hukumatini jazolamoqchi bo'lgan shekilli, uni aqldan ozdirib qo'ydi"* (tarj. bizniki). Ibora, aslida, "Alloh bandasini jazolamoqchi bo'lsa, avvalo, uni aqldan urib qo'yadi". Bu usul mantiqni nihoyatda kuchaytirishga, ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi.

Ommaviy-siyosiy matnlar garchi ilmiy-ommabop (OAV) matnlariga o'xshab ketsa-da, ulardan ko'ra o'quvchi uchun tushunarliroq bo'lishi bilan farq qiladi. Agar ommaviy axborot vositalaridagi matnlar *"nima?", "qayerda?", "qachon?"* so'rog'iga javob bo'lishi talab etilsa, ommaviy-siyosiy matnlar *"nima uchun?", "qanday?", "nega?", "qanday qilib?", "qanday tarzda?", "qanday maqsadda?"* kabi savollar yechimini ta'minlashi lozim. Ayni mana shular o'quvchining asosiy e'tiborini siyosiy fikrlararo ancha chuqur bog'liqlarga qaratadi. Lekin mualliflar savollardan har doim ham o'rinli foydalanavermaydilar. Ba'zan matnda savollar qatorlashib ketadi, bundan mualliflar o'quvchining diqqat-e'tiborini bir nuqtaga qaratish uchun foydalanadilar. Lekin bunday usul o'quvchi matnni idrok etishini

qiyinlashtiradi. Savol o'rinsiz bo'lsa yoki muvaffaqiyatsiz chiqsa, onunabopligini yo'qotadi.

Mantiqiy ta'kid uchun terminlarni ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun termin kursivda, qora, qoramtir bo'yoqlarda beriladi. Albatta, barcha terminlar emas, balki, mantiqiy urg'u tushganlarigina shunday berilishi o'quvchiga asosiy e'tiborni nimaga qaratish lozimligini anglatadi. Obrazli ifodalash ommaviy-siyosiy asarlarda ham uchraydi. Chunki quruq terminlar bilan bayon etish, fikrni ifodalash matnni o'quvchi uchun zerikarli bo'lishiga olib keladi. Obrazli ifodalashga quyidagi hollardagina yo'l qo'yish mumkinligini muharrir doimo yodda saqlashi kerak:

- 1) o'rinli bo'lsa. Bu – asarning turi, janri, maqsadiga ko'ra aniqlanadi;
- 2) obrazlilik vositasi savodli tanlangan bo'lsa. U obraz bilan uni yaratuvchi o'rtasidagi bog'liqlik soxtalashtirilmasligi, ya'ni zo'rma-zo'raki bo'lmasligi kerak;
- 3) obrazli ifodalovchi vosita yordamida narsa, voqea, hodisaga berilayotgan tavsif aniq bo'lsa. Ommaviy-siyosiy asarda obrazning aniqligiga qo'yiladigan talab narsa, hodisalar mohiyatini idrok etilgan ilm-fan yordamida ochib berilishiga imkon beradi;
- 4) obrazli ifodalash vositasi ijodiy (yangi) bo'lsa. Ommaviy-siyosiy asarlarda obrazli ifoda qolip (forma)ga aylangan vosita bo'lmasligi kerak.

Xullas, ommaviy-siyosiy asarlar mafkuraviy, siyosiy mavzularda bo'ladi, ularda mafkura va siyosatga oid terminlar ko'plab uchraydi. Shunga qaramay, ular ilmiy asarlardan farq qiladi. Agar ilmiy asarlar o'quvchiga sof ilmiy g'oyalar, qonuniyatlar, farazlar bilan tanishish imkonini bersa, ommaviy-siyosiy asarlar o'quvchining amaldagi mafkura va siyosat haqida tushunchaga ega qilishdan iborat. Bunga erishish uchun u tashviqiy, targ'ibiy tavsifga ega bo'ladi. Shu jihatdan ham u ikki maqsadga qaratiladi. Birinchisi, muayyan mafkura va siyosatga ishontirish (tashviq), ikkinchisi, informatsiya berish, xabardor qilish (targ'ib). Terminlardan ham ana shu maqsadda foydalaniladi, ular ommaviylashtiriladi.

6-BOB. O'QUV ADABIYOTLARIDA TERMINLARNING BERILISHI

- **Darslik – adabiy tur sifatida.**
- **O'quv adabiyoti tahriri.**
- **Darsliklarda til va uslubning o'rni va ahamiyati.**

1-§. Darslik va qo'llanmalar – adabiyotning alohida turi

Darslik o'quv adabiyotlarining shunday turiki, unda ilm va madaniyatning zamonaviy darajasida muayyan sohaga oid bilimlar asosi tadrijiy ravishda bayon etiladi.

Darsliklar muayyan yoshdagi va ijtimoiy guruhlariga beriladigan ta'lim va tarbiyaning maqsad hamda vazifasiga javob beradigan tarzda yaratiladi.

Darsliklar ta'limning har bir bosqichi va ta'lim muassasasining turiga mo'ljallangan bo'ladi. Shunga ko'ra, umumta'lim maktablari, litsey, kollej, institut, universitetlardagi ta'limga mo'ljallangan darsliklar mazmun, mundariyasi, ilmiylik darajasiga ko'ra farqlanadi.

Ikki bosqichli oliy ta'lim tizimiga o'tilgandan so'ng darsliklar differensiyasi yuz berdi. Endi bakalavriatura hamda magistratura bosqichida tahsil oluvchilar uchun darsliklar yangi avlodini yaratish boshlandi. Bugungi kun darsliklari uzoq tarixiy rivojlanish yo'lini bosib o'tgan. Uning tarixi Shumer loy taxtachalaridan boshlanadi. Miloddan 4,5 ming (bugungi kundan 6,5 ming) yil avval loy taxtachalarga darslik vazifasini o'tovchi matnlar bitilgan. Bitiklar ilmiy bilimlar tizimidan iborat bo'lib, undan darslik sifatida foydalanganlar. Ilk darsliklar bugungi kundagi geometriya, arifmetika deb atalmish fanlarning ibtidosi, bundan tashqari diniy ta'limotga oid bo'lgan. Fanlarda tobora sohaviylashuvning yuz berishi natijasida geometriya, algebra, astronomiya, tilshunoslik, ritorika va b. dan darsliklar yuzaga kela boshlaydi.

Hozirgi zamon darsliklari fanning o'quv programmasiga qat'iy amal qilingan holda yaratiladi. Boshqacha aytganda, o'quv

programmasi darslik rejasi hisoblanadi. Har bir darslik qoidaga ko'ra, oliy ta'lim vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etiladi.

O'quv adabiyoti deganda, muayyan ta'lim tizimi sharoitida bilim berish vositasi bo'lib xizmat qiluvchi nashriy asarlar majmui tushuniladi.

O'quv adabiyotlarining mavzu doirasi shu qadar kengki, u barcha fanlarnigina emas, balki jamiyat amaliy faoliyatining ham barcha turini qamrab oladi. Aytish mumkinki, miqdoriy jihatdan o'quv adabiyotlar mamlakatdagi barcha nashrlarning uchdan bir qismini tashkil etadi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Albatta, o'quv adabiyotlari qaysidir darajada ilm yoki amaliy faoliyat bilan bog'liqdir. Shunga ko'ra, unda ilmiy va kasb-hunar yoki faoliyat sohasiga oid terminlar bo'lishi, tabiiy. Lekin o'quv adabiyotlarining maqsadi (vazifasi) ilmiy yoki ishlab chiqarish – texnikaviy adabiyotlarnikidan farq qiladi.

O'quv adabiyotining vazifasi o'quvchiga o'quv fanini o'rgatish, butun ilmni emas. Fan, birinchi navbatda, o'zida ilmning asosiy qonunlari va usullarini aks ettiradi. Ularni bilish keyingi keladigan materialni o'zlashtirish imkonini beradi.

O'quv adabiyoti faqat ta'lim berish uchun emas, balki tarbiyaviy vazifani bajarish uchun ham xizmat qiladi. Quyidagilar uning asosiy tarbiyaviy vazifalaridan bo'lib hisoblanadi:

– o'quvchilarda fikrlash (mulohaza yuritish)ning muayyan shaklini rivojlantirish;

- muayyan estetik qarashlarni yuzaga chiqarish;
- an'anaviy, milliy, axloqiy me'yorlarni o'stirish;
- fahm-farosatli, didli, bo'lishga erishtirish va h.k.

O'quv adabiyotining ilmiy adabiyotdan yana bir farqi shundaki, u mutaxassis bo'lmaganlarga mo'ljallangan bo'ladi. Ilmiy-ommabop adabiyotdan farqi esa muayyan fanga yaqinligi, bobning aniq tizimga egaligi, materialni tushuntirishdagi o'ziga xos usulida ko'rinadi. Darslikdagi biror-bir mavzu (qism)ga ilmiy-ommabop asardagidan farqli o'laroq, o'qituvchi tomonidan qo'shimchalar qilinadi.

Darslikdagi ilmiy terminlar ilmiy-ommabop adabiyotlardagi singari izohlanmaydi, muqobili bilan almashtirilmaydi. Ular matnda asl holicha beriladi va tushuntiriladi. O'quvchi ularni yodida mustahkam saqlashi uchun har bir qism, bob yoki fasldagi terminlar tayanch so'z va birikmalar tarzida ayrimlangan qism boshida ro'yxat tarzida beriladi.

Bundan tashqari, darslik yoki o'quv qo'llanma so'nggida umumiy holda, alifbo tartibida terminlar izohli lug'ati ilova etiladi.

2-§. O'quv adabiyoti va uning tahriri

O'quv adabiyotlarini tahrir qilishda ularning turiga alohida e'tibor berish talab etiladi. Chunki o'quv adabiyotining mazmuni ta'lim tizimiga bog'liqdir. Aytaylik, maktablarda ham, litsey, kollejlarda ham, filologik va jurnalistika yo'nalishidagi oliy ta'limda ham adabiy til (ona tili) o'qitiladi. Lekin har to'rtala ta'lim muassasasida ular kimlarga mo'ljallanganiga ko'ra farqlanadi.

Ta'limning shakliga ko'ra, (boshlang'ich, umumiy, universitet va h.k.) o'quv adabiyotlarida materiallarni saralash ko'zda tutiladi. Terminlar ham fan uchun umumiylikka ko'ra tanlanadi. Masalan, maktablar, litseylar, kollejlarda o'qitiladigan ona tili darsliklarida til haqida umumiy tushuncha hosil qiluvchi terminlar – *ega, kesim, ikkinchi darajali bo'lak, ot, sifat, fe'l, ravish, kelishik, qo'shimcha, o'zak, negiz* va b. terminlar uchrasa, oliy ta'limda o'qitiladigan adabiy til fanida tilning ancha tor ixtisosliklariga xos terminlar beriladi. Masalan, *leksema, frazema, fonologiya, fonema, sema, semasiologiya, otning sifatlashishi, sifatning otlashishi, konversiya, assimilatsiya, dissimilatsiya, denotat, konativ, substantivatsiya, okkozionalizatsiya, uzual ma'no, denotativ ma'no* va b.

Albatta, oliy ta'lim darsliklariga xos terminlar ifoda etgan til hodisasi haqida maktab darsligida ham ma'lumot uchraydi. Masalan, fonetikada elipsis hodisasi qayd etiladi. Maktab o'quvchisi mazkur termini yodda saqlab qolishini osonlashtirish maqsadida termin anglatadigan ma'noni shu hodisa qanday

ekanligini umumiy tarzda izohlab ketish, ya'ni uni *tovush tushish* hodisasi deb atash maqsadga muvofiq bo'ladi. Boshqa fanlar – arifmetika, matematika, oliy matematika, tarix va b. xususida ham ayni yuqoridagilarni aytish mumkin. Buni ta'limning quyi bosqichlarida o'quvchilarga ilm emas, balki ilm haqida umumiy tushuncha – bilim berish maqsadi bilan izohlash mumkin.

Albatta, u yoki bu darslik muayyan maktab turiga mo'ljallangan bo'ladi. Agar oliy va o'rta maxsus hunar ta'limi muassasalari oliy va o'rta maxsus ma'lumotga ega mutaxassislar tayyorlaydi. Ular ancha keng nazariy bilim hamda amaliy malakaga ega bo'ladilar. Ular uchun mo'ljallangan o'quv adabiyotlari Davlat ta'lim standartlari, Oliy ta'lim vazirligi tasdiqlagan fan programmasi asosida yaratiladi.

Oliy maktab darsliklari tolib va tolibalarga "ilmning tili"ni o'rgatishga qaratilgan bo'ladi. Shuning uchun unda muayyan fanga taalluqli nazariyalar uchraydi, ularni ifoda etish uchun terminlardan unumli foydalaniladi. Lekin na nazariy fikrlar, na terminlar muntazamlikka ega emas, chunki ilm doimo rivojlanishda, yangilanishda. Shunga ko'ra, uzog'i bilan 4-5 yilda o'quv adabiyotlari qayta ko'rib chiqilishi, yangilanishi, shuningdek, o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish talab etiladi. Ma'lumki, ta'lim jarayoni faqat, darslik va o'quv qo'llanmalar bilan cheklanib qolmaydi. Tolib va tolibalarga ilm berishda ma'ruza matnlari, ma'ruza konspekti, tezislar, to'plamlar, ilmiy maqolalardan ham keng foydalaniladi. Mazkur holda asosiy e'tibor fanning so'nggi yutuqlaridan foydalanib darslik va o'quv qo'llanmalarni to'ldirish kerak. Bundan terminlarni qo'llashda, qaysi tur o'quv material bo'lmasin bir xillikka erishish talab etiladi. To'g'ri, davr o'tishi bilan ayrim terminlar eskiradi, yangilari paydo bo'ladi, bu tabiiy hol. Darslik va boshqa o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratishda buni, albatta, e'tiborga olish lozim. Agar terminlar almashinuvi yuz bergan-u, lekin yangisi hali ommalashib ulgurmagan bo'lsa, unda fikr tushunarli bo'lishligi uchun avvalgi muqobili eslatib o'tilishi kerak. Masalan, *mentalitet* – *milliy odat*, *tolerantlik* – *murosaviylik*, *murosasozlik*, *lizing* –

ijara turi, barter – muvoza, birja – ulgurji yoki xalqaro savdo shakli, ko'tara bozor, fermer – ferma egasi va h.

Albatta, ilmiy nutqga o'zlashgan va o'zlashayotgan barcha terminlarning izohini matn ichida berilishi o'quvchini chalg'itadi. uning asosiy e'tibori terminlarni o'zlashtirishga jalb bo'ladi. Shuning uchun bugungi kunda o'quv adabiyotiga izohli lug'at ilova qilish yo'lga qo'yilgan.

Muharrir tahrirni o'quv adabiyotining muallif tomonidan tugallangan qo'lyozmasida amalga oshiradi. Lekin uni hali darslik yoki o'quv qo'llanma deyish juda to'g'ri emas. U hali nashriyot xodimlarining birgalikdagi ishlashlariga muhtoj.

Ayniqsa, darslik tahrir jarayonidan o'tishi alohida ahamiyatga ega. Darslik ta'limning qaysi turiga mo'ljallanganligi, bayoni, uslubi va nihoyat terminlarning qo'llanishiga ko'ra maqsadga muvofiqligi ayni mana shu tahrir jarayonida ayon bo'ladi.

Muharrir darslikni tahrir qilishga kirishishdan oldin uning fan programmasiga mos ekanligini baholaydi. O'quv rejada ko'rsatilgan soatga asosan hajmi tekshiriladi, hajm ortib ham ketmasligi, kam bo'lmasligi ham kerak. Terminologiya masalasi ham muharrir e'tiboridan chetda qolmasligi lozim. Ba'zan o'z tilga oid termin o'zga tildagi termin bilan izohlanadi. Masalan:

Navkar (mo'g'.) – 1) mo'g'ullarda jamoa tuzumi buzilib, feodal munosabatlar rivojlana boshlagan davr urug' va qabila boshliqlarining drujinachilari. Bora-bora N. yirik feodallarning vassallari bo'lib qolganlar; 2) navkarlar mo'g'ul xonlari va beklarining shaxsiy soqchilari bo'lib, ularning turli xizmatlarini, masalan, otga mindirib-tushirib qo'yish, o'tovga kirganda namatni ochib turish ishlarini bajarar edi. N.lar xonning boqimida bo'lib, bora-bora uning yordamchisiga aylanar va urushga chaqirilgan ko'chmanchilardan tuzilgan ayrim otryadlarning boshlig'i bo'lib olar edi; 3) N. oldingi va O'rta Osiyoda XII-XIV – asrlarda "xizmatkor" ma'nosida ishlatilgan¹⁸.

¹⁸ Shoabdurahmonov Sh. Asqarova M., Hojiyev A. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1 qism. Pedagogika institutining filologiya fakulteti studentlari uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 1980. – 158-bet.

Darslikdan olingan mazkur parchada ayrim terminlar o'rinsiz qo'llangan. Abriviaturaga chaqirilgan *navkar* termini birinchi izohda *drujinachilar* termini bilan izohlanadi. Har ikkisi ayni bir ma'no ifodasiga ega emas bo'lib, yana biri (*navkar*) birlikda, ikkinchisi (*drujinachilar*) ko'plikda. Bundan tashqari *navkarlar* turkiy hukmdorlarning xos soqchilari vazifasini bajarganlar. *Drujinachilar* esa yevropalik hukmdorlarning qurolli otryadi bo'lgan.

Matndagi otryad termini ham o'rinsiz. Vaholanki, umuman, turkiylarda *otryad* bo'lmagan. Xullas, har ikki termin muallif tomonidan, hech bir o'ylab o'tirmay, matnga kiritilgan. Bundan tashqari "*xizmatkor*" terminini ham *navkar* termini bilan almashtirib bo'lmaydi, *navkar* boshqa vazifani bajargan, *xizmatkor* boshqa.

Darslik fan dasturiga muvofiqligini baholashda quyidagilarga alohida e'tibor qaratiladi:

- darslikni o'rganishdan maqsad dasturda bayon etilganlarga mos kelishiga;
- dasturda ko'rsatilgan mavzular darslikda to'liq qamrab olinganligiga;
- fanga oid barcha terminlar to'g'ri qo'llanilganligiga;
- belgilangan hajmga to'g'ri kelishiga;
- material bayoni ilmiy darajasiga;
- adabiy jihatdan (lug'at tarkibi, uslubi va h.) savodliligiga.

Mazkur tartibdagi tahlil muharrirga muallif bilan hamkorlikda darslik qo'lyozmasidagi ayrim nuqson va kamchiliklarni bartaraf etishga, ayniqsa, terminlar ustida muvaffaqiyatli ish olib borishga imkon beradi.

Darslikning ilmiy-nazariy jihatdan yuqori darajada bo'lishiga turli vositalar bilan erishish mumkin. Lekin har qanday holatda ham quyidagilar asosiy mezon bo'lib qoladi:

- asosiy ilmiy g'oyalar tadrijiy va aniq-ravshan bo'lishi;
- terminlar darslik maqsadiga muvofiq keladigan mazmunda va miqdorda bo'lishi;

- tor sohaga oid, o'ta ilmiy terminlar iloji boricha kamroq bo'lishi, agar taqdim etmaslikning iloji bo'lmasa, izohlanishi;
- asosiy tushunchalar va qonunlar bilimning hozirga zamon darajasida to'g'ri va asosli tarzda ochib berilishi;
- tayanch so'z va birikmalar ko'rsatilishi;
- terminlar izohli lug'ati ilova etilishi;
- nazariy fikrlar misollar tahlili yordamida asoslangan bo'lishi;

Darslikda faqat ishonarli, isbotlangan ilmiy bilimlar beriladi. Ilmiy munozaraga sabab bo'ladigan, taxminiy fikrlar, ilmiy farazlar, ilmiy asoslanmagan mulohazalar, fanga aloqasi yo'q terminlar bo'lmasligi kerak. Bundan tashqari ilmiy g'oyalarni o'quv-pedagogik va metodik muammolar bilan aralashtirib yuborilmaslik lozim.

Matnda mantiqiy xatolikka zinhor yo'l qo'yib bo'lmaydi. Buning uchun muharrirdan matnni mantiqiy tahlil qila olish mahoratiga ega bo'lish talab etiladi. Afsuski, bugungi kunda chop etilayotgan ko'pgina darsliklarda bu qusur sezilib qolmoqda. Matnda mantiqiy xatoliklarga yo'l qo'ymaslik uchun, avvalo, darslik til va uslubga ko'ra talab darajasida bo'lishiga erishish lozim.

Aniqlik, tushunarlilik, ifodalilik kabi umumiy talablar qaysidir darajada bajarilmas ekan, kamchiliklar tuzatilmas ekan, demak, muharrir o'z vazifasini qoniqarli darajada bajarmagan bo'ladi. Darslikning tili va uslubi ustida ishlash boshqa har qanday adabiyotlarda o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Darsliklar tahririda terminlar va sintaktik vositalarni baholash muharrirdan alohida mahorat talab etadi. Zero, darslikda har bir so'z (termin), sintaktik konstruksiya aniq-ravshan va tushunarli bo'lishi kerak. So'zlar o'z genetik (tub) ma'nosida qo'llangan, so'z birikmalarini tashkil etuvchi so'zlar uslubiy emas, balki grammatik asosda bo'lishi, gap bo'laklari o'z o'rnida turishi shart. Asosan, sodda gaplardan foydalanish lozim. B turdagi qo'shma (murakkab) gaplar fikrni anglashni qiyinlashtiradi.

Muharrir faqat foydalanilgan terminlargagina emas, balki, umuman soʻzlarning qoʻllanilganligini ham diqqat bilan kuzatishi kerak. Ayni bir termin yoki soʻz barcha oʻrinlarda ham shaklan, ham maʼno jihatidan bir xil boʻlishi, yaʼni adabiy tahrirning ayniyat qonuniga rioya etilgan holda berilishi lozim. Soʻz alohida holatda ham, kontekstda ham bir maʼno ifodasiga ega boʻlishi kerak.

3-§. Oʻquv adabiyoti tahririda til va uslubga rioya etish

Darsliklar uslubi masalasi ham ancha murakkab hisoblanadi. U qanday boʻlishi kerak? Ilmiymi yoki ilmiy-ommabop?

Bu masala, avvalo, darslik kimlarga moʻljallanganligiga bogʻliq. Darslik boshlangʻich taʼlim oʻquvchilariga moʻljallangan boʻlsa, uning uslubi obrazli va his-hayajonli (emotsional) boʻlishi kerak. Bayon oʻquvchilar yoshiga yarasha uslubiy boʻyoqdor boʻlishi bilan birga matnda umumisteʼmoldagi soʻzlar asosiy oʻrinni egallashi kerak. Darslikda xalq iboralari, ogʻzaki ijod namunalari (maqollar, matallar, ertak, rivoyat)dan foydalaniladi. Masalan: *Kunlardan bir kuni...*, *shunday qilib*, *bundoq qarasa*, *gap desa qop-qop...*, *soʻrab oʻrgangan olim*, *izlaganga tole yor* va h.

Maktabning yuqori sinf oʻquvchilari uchun moʻljallangan darsliklarda (gumanitar fanlarda umumiy maʼno ifodasiga ega soʻzlar, terminlar koʻproq uchraydi. Adabiyot va boshqa gumanitar fanlar boʻyicha darsliklarda uslubiy boʻyoqqa ega maʼnoli soʻzlarni anchagina uchratish mumkin. Ular, albatta, fanning turiga muvofiq tarzda miqdor jihatidan farqlanadi.

Boshqa tur, yaʼni tabiiy fanlardan darsliklarda bunday soʻzlar tobora kamayadi, uslub faoliyat bilan bogʻliq uslubga, hatto ilmiy uslubga, "ilm tili"ga yaqinlashadi (terminlar, ramziy unsurlar qoʻllanadi. asar tili muayyan shakiga tushgan tilga aylanadi). Masalan, *tenglama*, *formula*, *eritma*, *qarshilik kuchi*, *ishqor*, *xloimidomonada*, *qoʻltiq*, *burun*, *katalizator* va h. Terminlar matematika, kimyo, fizika, biologiya, geografiyadan darsliklarda faqat oʻzi taalluqli fanga oid fikrni ifodalashga xizmat qiladi.

Yuqoridagi terminlardan *qo'ltiq* va *burun* anatomiyada ham, geografiyada ham terminlik vazifasini o'taydi. Masalan, *inson burni*, *qo'ltig'i*, *Fors qo'ltig'i*, *Djnev burni*.

Muharrir darslik qo'lyozmalarini tahrir qilishda til va uslubga alohida-alohida yondashmog'i kerak.

Darsliklarda so'z (termin) yasalishi, sintaktik konstruksiya tuzishda umume'tirof etilgan adabiy nutq tamoyillaridan chetga chiqmaslik lozim. Yana shuni ta'kidlash joizki, so'z va terminlar bir-biri bilan aloqador fanlar bo'yicha barcha fanlarda bir xilda bo'lishiga e'tibor qaratilishi kerak. Agar fanlararo ayni bir terminni qo'llashda xilma-xillikka yo'l qo'yilsa, birinchidan, fanlararo bog'liqlik yo'qoladi, ikkinchidan, o'quvchida ikki xil tushuncha paydo bo'ladi, fanning mohiyatidan uzoqlashadi. Masalan, jurnalistika fakulteti 4-kurs bakalavriatlariga o'tiladigan adabiy tahrir fani bo'yicha darslikdagi tahrirga (adabiy asarlar bo'yicha) oid terminlar "Noshirlik ishi va tahrir" ixtisosligi bo'yicha 1-2-kurs magistrantlariga o'tiladigan "Adabiyotning ayrim turlari tahriri", "Nashr jarayonining asosiy bosqichlari", "Matn tahlili va tahriri", "Tahrir mantiqi" "Kitobshunoslikka kirish", "Sarlavhalar tahlili va tahriri" va b. fanlar bo'yicha ma'ruza matnlari, o'quv-uslubiy majmualar, o'quv qo'llanma va darsliklarda bir xil shaklda qo'llanishi lozim.

Agar darsliklarda chizmalar, jadvallar, tasvirlar uchraydigan bo'lsa, muharrir tasviriy materiallar ham mantiqan, ham joylashtirilishiga ko'ra matn bilan uyg'unlikka ega bo'lishiga alohida e'tibor berishi lozim. Muharrir matndagi termin bilan tasvirdagi ifoda mutanosibligini e'tibordan chetda qoldirmasligi zarur.

Darsliklarda asos materiallar berilishi, ularning miqdori fanning turiga bog'liq. Agar darslik tarixga, geografiyaga oid bo'lsa, asos materiallarga boy bo'ladi. Asos materiallar ko'pchiligi esa terminlarda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan ular aniq-ravshan, shaklan va mazmunan to'g'ri berilishi kerak.

Darslik mualliflari, albatta, darslik yaratishda terminlardan unumli foydalanishga intiladilar. Bu sababsiz emas. Chunki ayni

terminlar aytilmoqchi bo'lgan fikrning asosli, ilmiy bo'lishini ta'minlamaydi. Bundan tashqari matn bayonida muallifning individual uslubi ham seziladi. Muharrirlar shuni yaxshi bilishlari kerakki, agar muallif uslubi o'quv adabiyotlari uslubiga to'g'ri kelmasa, uni saqlab qolishga majbur emaslar.

Darsliklar barchasi ilmiy uslubda bo'lishi shart. Lekin ilmiylik darajasi darslikdan foydalanuvchilarga, ta'limda maqsadga muvofiq bo'lishi kerak. Shunga ko'ra, o'rta maktab, litsey, kollej va oliy ta'lim muassasalari uchun yaratilgan o'quv adabiyotlari til va uslubga ko'ra farqlanishi kerak. Hatto bakalavriatlar va magistrantlar uchun mo'ljallangan fanlar bo'yicha darsliklar ham ilmiyligi, tili, uslubiga ko'ra alohidalikka ega bo'lishi lozim. Darsliklar qo'lyozmasi tahriri bilan shug'ullanuvchi muharrirlar, albatta, ta'limlar tavsifi haqida chuqur bilimga ega bo'lishlari talab etiladi.

7-BOB. ENSIKLOPEDIK ASARDAGI TERMINLAR USTIDA ISHLASH

1-§. Ensiklopediya-bilimlar majmuasi.

Ensiklopediya yunoncha soʻz boʻlib, oʻzbek tilida “barcha bilimlarni oʻrgatuvchi” maʼno ifodasini beradi. Ensiklopediya ilmiy yoki ilmiy-ommabop maʼlumotnoma hisoblanadi. Uning quyidagi turlari mavjud:

- barcha fan sohasi boʻyicha maʼlumotlarni oʻzida jamlagan (universal);

- ayrim fan sohasi boʻyicha (sohaviy).

- amaliy faoliyat boʻyicha.

Ensiklopediya tabiat va jamiyat haqidagi barcha tushunchalarni oʻzida mujassam etadi.

Ensiklopediyalar oʻzida faqat muayyan davr ilmiy va madaniy darajasinigina emas, balki mafkurani ham oʻzida aks ettiradi.

Shunga koʻra, ensiklopediyalar muayyan millatning, uning milliy madaniyatining qay darajada rivojlanganligini koʻrsatuvchi mezon boʻlib xizmat qiladi. Ensiklopedik nashrlar millat ilmiy-madaniy hayotida gʻoyat ulkan ahamiyatga ega.

Ensiklopedik asarni tom maʼnoda bilimlar xazinasini deyish mumkin. Agar biror termin yoki fikr xususida bir qator manbalarda turlicha qarash uchrasa va qay biri chin ekanligini aniqlashga toʻgʻri kelsa, albatta, tegishli ensiklopediyaga murojaat etiladi. Ensiklopediyada qayd etilgan termin yoki fikr toʻgʻri deb qabul qilinadi.

Jahon ensiklopediyalar nashri tajribasidan maʼlumki, bunday asarlar maʼlumot olishning eng ishonchli manbasi hisoblanadi. Kerakli terminni yoki biror shaxs, narsa, hodisa haqidagi maʼlumotni oson topilishi uchun ensiklopediyalar tuzilishiga koʻra farqlangan. Baʼzi ensiklopediyalarda materiallar (terminlar)ni berish alifbo tartibida (material, terminlar alifbo asosida joylashtirilgan), muayyan tizimga ega boʻladi.

Hajmiga ko'ra, ensiklopediyalar shartli ravishda, katta (bir necha o'n jildli), kichik (10-12 jildli), qisqa (4-6 jildli) va 1-3-jildli, bular ensiklopedik lug'atlar deb atalgan.

Har bir ensiklopediya uchun maxsus mavzuli reja tuziladi. Maqolalar umumiy hajmi turli fanlar hamda maqola turlararo taqsimlanadi. Mavzuli rejadan tashqari so'zlik (maqola bag'ishlangan terminlar ro'yxati) ham tuziladi. Ensiklopediyadagi maqolalar quyidagi turlarga ajratiladi: muayyan mavzu yoritilgan maqola; ma'lumot beruvchi maqola; izohlovchi maqola (faqat definitsiyadan iborat bo'ladi, agar termin boshqa tildan o'zlashtirilgan bo'lsa, etimologiyasi berilgan bo'ladi); havola maqola (boshqa terminga havola qilinadi). Birinchi va ikkinchi tur maqolalar bir-biridan hajmiga ko'ra farqlanadi. Bular sof ensiklopedik bo'lib, masalaning mohiyati haqida asosiy ma'lumotni yetkazadi. Ularda ilmiy nazariyalar, tarixiy hodisalar, geografik, biografik, statistik va boshqa ma'lumotlar bayon etiladi. Ancha chuqur va to'liq ma'lumot ko'rsatilgan adabiyotlardan olinadi. Adabiyotlar maqola ichida, oxirida, shuningdek, jild oxirida berilishi mumkin.

Ensiklopediyalar, ayniqsa, universal ensiklopediyalar mavzular bo'yicha eng xilma-xil ma'lumotnoma turi hisoblanadi. Ensiklopedik nashrlarni tayyorlash, maqolalarini mualliflarga buyurtma qilishdan avval keng hajmli ilmiy-metodik tayyorgarlik ko'rishni talab etadi. Universal ensiklopediya (boshqa tur ensiklopediyalar ham) o'z tavsifiga ko'ra, ilmiy nashr hisoblanadi. Shuning uchun e'lon etiladigan materiallarga yuqori saviyada ilmiy yondashish kerak. Buning uchun ilmiy mezonlar ishlab chiqiladi. Ilmiy mezonlar esa mualliflar uchun ham muharrirlar uchun ham qo'llanma vazifasini o'taydi. Mazkur qo'llanmada ensiklopedik maqolalar, beriladigan terminlarga qo'yiladigan asosiy talablar o'z ifodasini topadi. Bular barchasi maqolalar, terminlar berilishiga yagona tarzda yondashuvni ta'minlaydi.

Terminlarning belgilanishi (definitsiya), ular ma'no ifodasini ochib berishdagi tarixiylik tamoyili, mavzuga ko'ra turkum maqolalararo bog'liqlikni ta'minlash, maqolalarni tahrir qilish va

tartibga solish va yana boshqa ko'pgina tayyorgarlik ishlari amalga oshirilishi lozim bo'ladi.

Universal ensiklopediya so'zligini tayyorlash nashrga tayyorgarlikning eng muhim bosqichi hisoblanadi. So'zlik, aytish mumkinki, ensiklopediyaga kiritiladigan barcha maqolalar (terminlar, so'zlar) ro'yxati hisoblanadi. So'zlikda har bir maqolaning hajmi ko'rsatiladi, shuningdek, maqolalar haqida qisqacha ma'lumot (annotatsiya) berilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Annotatsiya nashrning yo'nalishini ko'rsatishdan tashqari uning hajmiy tuzilishi va sohasini ham belgilash imkonini beradi.

Ensiklopediya ilmiy bilimlar to'plamigina emas, balki terminshunoslik hamdir. Zero, unda fanning barcha sohalariga oid terminlarni uchratish mumkin.

Ensiklopediya kuchli g'oyaviy qurol hamdir. Undagi maqolalar (terminlar, so'zlar izohi) faqat ilmiy ma'lumotlar beribgina qolmaydi, balki milliy ruh, milliy g'urur, nihoyat milliy mafkurani ham ifoda etadi.

2-§. So'zlik – ensiklopedik asar mavzuli reja

Universal ensiklopediyadagi har bir termin, atamaning asosiy vazifasi O'zbekistonning buyuk tarixini, kelajagini targ'ib qilishdan iborat. Shunga ko'ra, so'zlikni tuzishda mavzu (termin)ni tanlash, qaysi tushunchani, hodisani, tarixdagi shaxsni va h.h. berish kerak, qaysilarini so'zlikka kiritmaslik kerakligi masalasi ilmiy, g'oyaviy va milliy mafkuraviy jihatdan puxta ko'rib chiqilishi talab etiladi. Bundan tashqari turli fanlar, ayrim maqolalar alohida tahlildan o'tkaziladi.

So'zlikning asosiy vazifalaridan biri o'quvchiga nashrning boshidan to oxirigacha materialni qat'iy belgilangan tizimda berishdan iborat. So'zlik tuzishda maqolalar turli guruhlariaro, ayrim maqolalar matniy hajmi mutanosib taqsimlanishi, kompleks maqolalarni aniqlash, terminlarni saralash, havolalar tizimini ishlab chiqish va boshqa masalalar hal etiladi. So'zlikni keng doirada talqin qilish tabiiy, texnikaviy, ijtimoiy-gumanitar fanlardan

beriladigan terminlararo mutanosiblikni butun nashr miqyosida belgilash imkonini beradi, bundan tashqari har bir termin izohiga ajratiladigan belgi miqdorini oqilona bo'lishiga erishiladi.

Bugungi kundagi ilm-fan, texnika, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar jadal rivojlanayotgan, axborot ayirboshlash sur'atini nihoyatda oshib borishi kuzatilayotgan bir davrda ham universal, ham sohaviy ensiklopediyalar so'zligiga kiritilishi mumkin bo'lgan terminlar miqdori tobora ortib bormoqda. Lekin ular barchasini kiritish ham hajmiy, ham ilmiy-amaliy jihatdan ma'qul bo'lavermaydi. Shunga ko'ra, so'zlik tuzish jarayonida ularni saralashga to'g'ri keladi. Bunda qanday yo'l tutish kerak degan savol tug'ilishi tabiiy.

Ma'lumki, noshirlik ishida izohli lug'atlar salmog'i ortib bormoqda. Bundan tashqari darslik va o'quv qo'llanmalar yangi avlodini yaratish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan qo'yilgan talablardan biri tayanch so'z (termin va birikma)lar ro'yxatini hamda izohli lug'at berish hisoblanadi. Shunga ko'ra, universal va soha ensiklopediyalarida o'ta tor ixtisosliklar, fan sohasiga oid terminlarni berish maqsadga muvofiq emas. Bunday terminlarni so'zlikni tahlil qilish jarayonida tushirib qoldirish kerak. Bu bilan universal ensiklopediya, shuningdek, soha ensiklopediyasi birinchidan, ommaviylik kasb etadi, ikkinchidan, haqiqiy ensiklopedik terminlar to'liq qamrab olinishiga erishiladi. Hajm masalasi, xususan, terminlar uchun ajratiladigan belgi miqdori ortiqcha qisqartirishlarsiz hal etiladi.

O'n to'rt va undan keyin o'n ikki jildli universal ensiklopediyalarning mavzuli so'zligini tuzishda bir qator ilmiy tahririyatlar ishtirok etgan. Masalan, til va adabiyot ilmiy tahririyatida til, adabiyot, folklor va jurnalistikaga oid so'zlik, fizika, matematika va texnika ilmiy tahririyatida fizika, matematika va texnikaga oid so'zlik, xullas, boshqa fanlar bo'yicha ilmiy tahririyatlar o'zlari ixtisoslashgan fanlar doirasida mavzuli so'zlik tuzadilar.

Mavzuli soʻzlikka kiritilgan terminlar (soʻz, soʻz birikmalari) soha mutaxassislari muhokamasidan oʻtkaziladi. Sohalar boʻyicha ilmiy tahririyatlar mavzuli soʻzliklarni tayyorlash boʻyicha barcha ishlarni tugatgach, ular umumiy alifboga solinadi, yaʼni umumiy soʻzlikga aylantiriladi.

Soha ensiklopediyalari soʻzligini tuzish ensiklopediya qaysi sohaga oid boʻlsa, shu soha boʻyicha ilmiy tahririyat tomonidan amalga oshiriladi. Soha ensiklopediyasi soʻzligidan universal ensiklopediya soʻzligiga kiritilmagan tor sohaviy terminlar ham joy oladi.

Tarmoq sohaviy soʻzligi quyidagi muhim terminlar guruhini oʻz ichiga oladi: asosiy nazariy tushunchalar va muammolarni aks ettiruvchi; muayyan fanga toʻliq yoki uning qismiga taalluqli terminlarni belgilangan tasnifga muvofiq; tadqiqot usullarini aks ettiruvchi terminologiyani; yordamchi vositalar va usullar (uskuna, apparat va b.) ni ifodalovchi terminlarni; muhim taʼlim muassasalari, ilmiy tadqiqot muassasalari, davriy va boshqa nashrlarni; biografik (shaxs haqidagi) maqolalarni.

Tarmoq tahririyatlari oʻz soʻzligi qismlariaro terminlar va belgilar miqdorini taqsimlashda hodisalar, muayyan bilim sohasidagi rivojlanish, yangi tushunchalar, tadqiqot usullari ancha toʻliq yoritilishini hisobga olib bilishi lozim.

Soʻzlikdagi har bir termindan soʻng quyidagicha maʼlumotlar beriladi:

- maqolaning aniq nomi (“qora soʻz”);
- qisqacha annotatsiya (faqat umummaʼlum terminlarga tushuntirish berilmaydi);
- maqolaning hajmiy belgisi (maqola hajmini belgilashda maqolaga taalluqli bibliografiya belgilari miqdori ham maqola umumiy belgisiga qoʻshiladi).

Bundan tashqari, soʻzlikda beriladigan tasvirlar, xarita va bibliografiya koʻrsatiladi.

Ensiklopediyalar nashriyotida terminshunoslik jamgʻarmasini yaratish boʻyicha ham ishlar olib boriladi. Turli ensiklopediyalar soʻzligini tuzishda u boshlangʻich manba vazifasini oʻtaydi.

Masalan, O'zbekiston ensiklopediyalar nashriyotida shunday jamg'arma bo'lgan. Terminlarni to'plash, saralash va tartibga solish ishi bilan so'zlik tahririyati shug'ullangan, fan-texnika va barcha sohalarga oid terminlar tegishli tahririyatlar tomonidan kartochkaga olinib, so'zlik tahririyatiga topshirilgan.

Sohaviy terminlar so'zligini tuzishda muayyan soha terminlarini sohaga yondosh fan, texnika, san'at, siyosat, ilmiy sohalar bilan kelishib olish muhim ahamiyatga ega. Masalan, falsafa va tarix, tilshunoslik va etnografiya, matematika va mantiq, iqtisod va texnika, fizika va kimyo, biologiya va tibbiyot, ekologiya va tabiatshunoslik, ekologiya va botanika fanlariga oid terminlarning ko'pgina guruhi bir-biri bilan jips bog'liq. Ayrim terminlar borki, ular fanning qaysi sohasiga oidligini aniqlash qiyin. Bunday terminlarni umumiy terminlar sifatida qarab, uni qismma-qism izohlash uchun tegishli tahririyatlarga topshirish lozim.

Universal yoki sohaviy ensiklopediyalar so'zligiga kiritish mumkin bo'lgan, ya'ni ensiklopediya terminlar jamg'armasida uchramaydigan yangi terminlarni aniqlash maqsadida sohalarga oid ilmiy-tadqiqot, ta'lim muassasalariga murojaat etish maqsadga muvofiqdir.

Terminlar so'zligi tahlil etilgandan, taklif va tavsiyalar o'rganib chiqilgandan so'ng tasdiqlanadi.

Universal ensiklopediya terminologik so'zligini tuzishda xususiydan umumiyga boriladi. Har bir tahririyat o'zi ixtisoslashgan soha(lar) bo'yicha terminlarning alifboli so'zligini tuzadi. Har bir termin alohida varaqchada qayd etilib, alifbo tartibida yashikchalarga joylanadi. So'ng ular birlashtirilib umumiy alifboga solinadi, natijada, har bir tahririyat ixtisoslashgan soha(lar) ga oid (universal ensiklopediya qismi bo'yicha) umumiy kartoteka – alifbolangan so'zlik yuzaga keladi.

3-§. Soʻzlikni takomillashtirish va toʻldirish

Universal ensiklopediya barcha jildlariga oid alifbolangan soʻzlikning tayyor boʻlishi ish tugadi degani emas. Ensiklopediya jildlarini nashrdan chiqarish jarayonida ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish-texnologiyalar muntazam rivojlanib borishi tufayli yangi-yangi terminlar paydo boʻladi. Bularni ham oʻz vaqtida hisobga olish, navbatdagi jildlarni chiqarishda ularni kiritib borish zarur.

Koʻp jildli universal ensiklopediyalarni nashrga tayyorlashda maxsus boʻlim – soʻzlik tahririyati tuzilishi maqsadga muvofiq boʻladi. Mazkur tahririyat universal ensiklopediya umumiy soʻzligini tahrirdan chiqaradi, keyinchalik ensiklopediyani toʻliq nashrdan chiqarish mobaynida boshqa ishlar bilan bir qatorda, ayrim terminlarni soʻzlikdan chiqarish, yangi terminlarni soʻzlikka kiritish ishlarini ilmiy tahririyatlar bilan birgalikda olib boradi.

Tabiiyki, tahririyatlarning oʻz sohaviy mavzuli soʻzliklariga yangi materiallar (terminlar)ni kiritishlari tufayli soʻzlikning umumiy hajmi oshib ketadi. Agar oshgan hajm tahririyat oʻzining soʻzligi hajmidan baʼzi qisqartirishlar hisobiga boʻlmasa, unda universal ensiklopediyaning ham jildlararo, ham umumiy qismi hajmi oshishiga olib keladi. Bu hol jildlararo nomutanosiblikka sabab boʻladi hamda universal ensiklopediyadagi tizimni izdan chiqaradi. Tahrir jarayonida, albatta, qisqartirishlar, qoʻshimcha qilishlar, yangi terminlar kiritish uchun zahira belgi koʻzda tutiladi. Ensiklopedik asarlar nashri tajribasidan maʼlumki, zaxira belgi nashr umumiy hajmi 10-15% dan oshib ketmasligi kerak.

Ensiklopediyalarda ayrim terminlar boshqalariga havola qilinadi. Soʻzlikni yoki maqolalarni tahrir qilishda, albatta, havolalar tekshiriladi. Bunda asosiy eʼtibor havolaning berilganligi (maqolaning borligi), havolalardagi maqolalar nomi soʻzlikdagi bilan aynan ekanligi va h. aniqlanadi. Eng muhimi, havola qilingan termin u havola qilingan maqoladagi atalishi bilan bir xil boʻlishidir.

4-§. Terminlar ta'rifi – tahrir obyekti

Ensiklopedik asarlarni tahrir qilishda ilmiy muharrirlar alohida e'tibor qaratishi lozim bo'lgan yana bir muhim jihat bu – terminlar ta'rifi. Ensiklopediyadan foydalanuvchilar unga, asosan, terminlar ta'rifi bilan tanishish uchun murojaat etadilar. Har bir maqola, qoidaga ko'ra termin *definititsiyasi* (lot. ta'rif) bilan boshlanadi. Ta'rif maqolaga nom sifatida olingan hodisa, ism va h. mohiyatini belgilaydi. Termin ta'rifi tushuncha mohiyatini ochib beruvchi hisoblanadi va u ensiklopediyaning o'quvchilari turli guruhi uchun birdek tushunarli bo'lishi kerak. Agar ilmiy adabiyotlarda yangi terminlarning ta'rifi aniqlashtirilmagan bo'lsa, bu haqdagi turli (asosiy) nuqtayi nazarlar qisqacha bayon etib o'tiladi.

Mabodo, maqolaning boshida terminning umumiy ta'riflarini berishning iloji bo'lmasa, unda maqolani 1).....; 2).....; 3)..... va h. raqamlangan qismga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan:

Alvon – 1) qizil rang, qizil tus; 2) qizil rang mato; 3) turli ranglar majmui; 4) chaqiriq, da'vat yozilgan qizil mato.

Agar ayni bir termin bilimning turli sohalarida turlicha ma'no ifodasiga ega bo'lsa, bu holda ham maqolani qismlarga ajratish lozim. Masalan:

Konstitutsiya – 1) huquqda asosiy qonun; 2) anatomiyada – tuzilish, inson tanasining fiziologik, anatomik o'ziga xosligi.

Matn (ar. – mundarija) – 1) muallifning o'z so'zi; 2) yozilgan yoki bosilgan maqola, undagi chizmalar, tavsiflar, ilovalar va boshqalar bundan mustasno; 3) musiqa asari (opera, romans va h. ga tegishli so'z).

Maqola nomini bildiruvchi termin (so'z) boshqa tildan o'zlashtirilgan bo'lsa, termin ma'nosini ochib berish uchun uning kelib chiqishi (qaysi tildanligi), tub ma'nosi ko'rsatiladi. Masalan:

Tahrir (ar. harrara – qutqarmoq ozod qilmoq).

Termin (lot. – had, chegara).

Etimologik ma'lumot termin ma'nosini ochib berish maqsadida keltiriladi. Ma'lumotda til va termin yuzaga kelishiga asos bo'lgan tub – genetik ma'no keltiriladi.

5-§. Havola – maqolalararo mantiqiy bog‘liqlik asosi

Maqolalararo jips bog‘liqlik ensiklopediyalarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Turli va bir-biridan nari-beri joylashgan o‘zaro aloqador maqolalarni yaxlit bir butunlikka keltirish uchun havolalar tizimidan foydalaniladi. Havolalar asosiy terminlardan tushuncha mohiyatini ochib beruvchi maqolalarga, shuningdek, katta axboriy materiallarga qaratiladi. Havolalar maxsus – alohidalangan va matn ichidagi turlarga bo‘linadi.

Havola maqolaning ikki turi mavjud: yig‘iq va yoyiq. Yig‘iq havola hech qanday tushuntirishlarsiz, faqat terminning o‘zidan iborat bo‘ladi va o‘quvchi e‘tibori qaratilayotgan terminga havola qilinadi.

Agar termin haqida to‘liq ma‘lumot olish ko‘zda tutilgan bo‘lsa, unda faqat terminning o‘zi havola qilinadi. Mabodo, qo‘shimcha ma‘lumot olish ko‘zda tutilgan bo‘lsa, o‘quvchiga *yana qarang* deya ko‘rsatma beriladi.

Xullas, ensiklopedik nashrlarda terminlarni har tomonlama chuqur ochib berishga erishish zarur. Buning uchun maqolalar tahriri jarayonidagina emas, balki jildni bosishga tayyorlash, granka korrektura o‘qish jarayonida ham terminlar bo‘yicha ishlar davom etadi. Bunda faqat imloviy, uslubiy kamchiliklar bartaraf etilibgina qolinmaydi, shu bilan birga ba‘zi terminlar qisqartiriladi, yangilari kiritiladi, maqola hajmi kichraytiriladi yoki oshiriladi. Ensiklopediya yaratish ishi uzluksiz, muntazam davom etadigan ilmiy-ijodiy faoliyatdir.

6-§. Boshqa tillardan termin olish

Hozirgi o‘zbek tilining so‘z boyligi turkiy til butun tarixi mobaynida ulkan tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan hodisadir. Undagi termin (so‘z)larning paydo bo‘lishi va kelib chiqishi turli davrlar bilan bog‘liqdir.

Tabiiyki, har bir milliy til bugungi kun tilshunosligida rasman tan olingan barcha so‘z turkumlariga oid so‘zlarga ega bo‘lgan.

Yangilari shu til ichki imkoniyatlari asosida, grammatik vositalar yordamida yasalgan. Bundan tashqari, turli vositalar yordamida hosil bo'lgan. Shu jumladan, terminlar ham.

Ma'lumki, terminlar mansubligiga ko'ra, ot turkumi doirasida bo'ladi. Til tarixidan shu narsa ayonki, til egasi bo'lmish xalq hamisha qo'shni hatto hududiy jihatdan tutash bo'lmagan xalqlar, elatlar uzoq tarixiy davrlar mobaynida davom etadigan iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqalarda bo'ladi. Ana shunday aloqador jarayonida til lug'at tarkibiga boshqa qardosh va qardosh bo'lmagan tillardan ularga xos fonetik, leksik va boshqa til unsurlari, xususan, terminlar o'tib, o'zlashib turgan: Bunday so'z o'zlashishi, asosan, ot turkumidagi so'z (termin)lar hisobiga ko'ra sodir bo'ladi.

O'zbek tili lug'at tarkibida ana shu hodisa tufayli yangi qatlam hosil bo'lgan. U tilshunoslikda o'zlashgan qatlam deb ataladi. Mazkur qatlamning paydo bo'lishiga o'zbek tili o'tmishda juda ko'p qardosh bo'lmagan tillar bilan aloqada bo'lganligini sabab qilib ko'rsatish mumkin. Natijada, o'zbek tiliga yot tillardan ko'plab terminlar kirib keladi. Tilda, ba'zan, shunday hodisa yuz beradiki, biror narsa, voqea, hodisani atash uchun sabab bo'lmaganligi tufayli nom topilmaydi, ya'ni atash imkoni bo'lmaydi, shunday paytda o'sha narsa, voqea va hodisani atovchi tayyor so'z (termin) o'zga tildan olinadi, ba'zan esa narsa, hodisa va voqea o'z nomi bilan iste'molga kirib keladi.

To'g'ri, tilimizda o'z qatlamga oid so'z (terminlar) ko'p. Ammo jahon miqyosida ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanish, bulardan tashqari ilm, fan, texnika va ishlab-chiqarish texnologiyalari jadal rivojlanishi tufayli sodir bo'layotgan yangi narsa, voqea va hodisalarni atash uchun til ichki imkoniyatlari yo yetmaydi yoki ulgurmaydi. Xo'sh, shunday holatda tildagi qanday terminlar ichki qatlamga oidligini aniqlash adabiy tahrir ishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Matn tahriri jarayonida muharrir qaysi tur adabiy asar qo'lyozmasi bo'lishidan qat'iy nazar, muayyan terminlarga duch keladi. Amaliyotda shunday hollar ham uchraydiki, o'z qatlamga

oid soʻz (termin) boʻla turib, muallif ham, undan keyin muharrir ham yot soʻz (termin)ni oʻtkazib yuboradi. Bu holni na til, na uslub va na adabiy tahrir nuqtayi nazaridan oqlab boʻlmaydi. Ana shunday asossiz yoʻl qoʻyishlik yuz bermasligi uchun oʻz qatlamga oid soʻz (termin)lar, ularning paydo boʻlishi yoki yasalishi haqida maʼlumotga ega boʻlish talab etiladi.

Oʻz qatlamga oid soʻz (termin)lar oʻzbek tilining oʻziniki, shuningdek, turkiy tillar uchun umumiy boʻladi. Hozirgi oʻzbek tili lugʻat tarkibida umumturkiy soʻz (termin)lar ancha qismi tashkil etadi. Bunday soʻzlar barcha soʻz turkumida mavjud. Masalan, *til, togʻ, suv, choʻl, – ot; koʻk, qizil, yaxshi, iliq – sifat; tur, kel, sol, ol – feʼl; oʻsha, bu, men, siz – olmosh; tez, ildam, erta, ilgari – ravish* va boshqalar.

Bular asli tub soʻzlar boʻlib, ulardan tashqari oʻzbek tilida oʻz soʻzdan til ichki imkoniyatlari asosida yasalgan, hosil boʻlgan soʻzlar ham oʻz qatlamga oid boʻladi. Masalan, yasovchi qoʻshimchalar yordamida, *suv+chi*. Otdan shaxs oti yasaladi. *Suvchi+lik*. Shaxs otidan kasb nomi yasaladi. Agar yuqoridagi usul bilan yangi soʻz yasalgan boʻlsa, quyidagi usul bilan yangi soʻz hosil boʻlgan: oʻsimlik turi – *sadarayxon, oshkoʻk* va *gultojxoʻroz*. Mazkur soʻzlar kompozitsion usulda hosil boʻlgan, yasalmagan. Oʻz tilda shunday terminlar borki, ular tarkibida maʼnoli qism bor boʻlib, undan boshqasi hech qanday maʼno ifodasiga ega emas. Masalan, *oʻroq (oʻr+oq), chopqi (chop-qi)*. Har ikki termin tarkibidagi maʼnoli qism *oʻr, chop* feʼl (buyruq feʼli), - *oq, - qi* mazkur termin tarkibida yasovchi maʼnosiga ega emas. Shunga koʻra boʻlar sodda soʻz (termin).

Oʻzlashma qatlamga oid terminlar yasalishiga oʻzlashma soʻzlarga oʻz til vositalarini qoʻshilishi ham sabab boʻladi. Masalan, *charxchi (charx+chi) -chi* oʻz qatlamga oid, *charx* (fors.). *Andishali (andisha+li) – andisha (ar.), - li* oʻz qatlamga oid.

Oʻz tilga oid soʻzga oʻzga til yasovchi vositasi qoʻshilishidan ham termin yasaladi. Masalan, *tilshunos (til-shunos) – til* oʻz qatlamga, - *shunos* (fors.) oʻzlashgan qatlamga oid; *infratuzilma*

(*infra*+*tuzilma*) – *infra* (lot. - osti) – o'zga til vositasi, *tuzilma* – o'z qatlamga oid.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinadiki, yasama termin (so'z) tarkibiy unsurlari yoki unsurlardan biri garchi o'zga tilga oid bo'lsa-da, ammo yasalishi (yasama termin) shu o'z tilda yasalgan, hosil qilingan bo'lsa, bu termin o'z qatlamga xos termin hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek tilida yuqorida aytib o'tganlarimizdan boshqa qardosh bo'lmagan tillardan o'tgan terminlar ham bor va ular anchagina. Tarixiylik nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, avvalo, ular fors va arab tilidan o'zlashgan. Keyinchalik Turkiston Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingan, hamda 1917 yilgi oktyabr davlat to'ntarishidan so'ng o'zbek tiliga rus tili va u orqali boshqa tillarga xos so'z (termin)lar kirib kela boshladi.

Forscha so'z (termin)lar: *bahor*, *oftob*, *daraxt*, *jild*, *seroh*, *obro'*, *shogird*, *osmon*, *bemor* va boshqalar.

Arabcha so'z (terminlar): *shoir*, *kitob*, *tanqid*, *kashf*, *adabiyot*, *oila*, *amal*, *mahkama*, *hukm*, *mulk*, *san'at* va boshqalar.

Ruscha so'z (terminlar): *ruchka*, *samolyot*, *xolodilnik*, *kosmonavt*.

Rus tili orqali o'zlashgan so'z (termin)lar: *beton*, *bank* (fr.), *futbol* (ing.) *televideniye* (*tele* – yun. *vizio* – lot. *videniye*), *termin* (lot.), *sement* (nem.), *transport* (lot.), *avtomobil* (avto – yun. *mobil* - lot) va boshqalar.

O'tmishda o'zbek tiliga fors, arab tillaridan so'z kirib kelishi tarixan faol bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda fransuz, ingliz, nemis tillariga o'zlashgan lotincha, yunoncha terminlar to'g'ridan to'g'ri, qisman rus tili orqali kirib kelmoqda. Bunga sabab O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng qardosh bo'lmagan til egasi bo'lgan millatlar bilan to'g'ridan to'g'ri ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy aloqaga kirishmoqda. Natijada, o'zbek tili terminologiyasi yangi-yangi terminlar bilan boyimoqda. Masalan, *bakalavr*, *magistr*, *fiskal*, *deklaratsiya*, *divident*, *investitsiya*, *tok shou*, *tranzit*, *bankrot* va boshqalar.

Aytish mumkinki, chet tillardan o'zbek tiliga bugungi ijtimoiy faoliyatning barcha sohalariga oid terminlar kirib kelmoqda. O'zga tildan o'z tilga terminlarning kirib kelishi ikki yo'l bilan bo'ladi;

- yozma manba orqali;
- og'zaki – so'zlashuv orqali;

Tilimizga arabcha terminlar, asosan, yozma manbalar vositasida o'zlashgan. Forscha so'z (termin)lar aksariyati og'zaki – so'zlashuv jarayonida o'zlashgan, bunga sabab turkiy til egalari hududdan eroniy tillarda so'zlashuvchilar bilan chegaradosh bo'lganlar.

Bugungi kunda o'zbek milliy adabiy nutqiga chet tillardan yangidan yangi terminlar kirib kelmoqda. Ular turli sohalariga mansub. Mavzu jihatdan bir necha guruhni tashkil etuvchi terminlar adabiy hamda og'zaki nutqga o'zlashmoqda.

1. Iqtisodiyotga oid terminlar: *deklaratsiya, dividend, transfert, investitsiya, kontrakt, biznes, kichik biznes* va b.

2. Ijtimoiy-siyosiy terminlar: *senat, spiker, fuqarolik jamiyati, huquqiy davlat* va b.

3. Qishloq xo'jaligiga oid terminlar: *fermer, fermerlik xo'jaligi, fermerlar uyushmasi* va b.

4. Sanoat sohasiga oid terminlar: *qo'shma korxona, ishlab chiqarish mulki, sanoat dizayni, sanoat trest* va b.

5. Fan va texnikaga oid terminlar: *kreativ, klaster, nanotexnologiya, elektromobil, noutbuk, uyali telefon*.

6. Savdo va moliyaga oid terminlar: *barter, plastik kartochka, terminal, bankomat, market, birja, moliyaviy lizing, moliyaviy krizis, moliyaviy risk, moliyaviy vosita* va b.

7. Oziq-ovqatga doir terminlar: *xotdog, lavash, gril, kola, gamburger, chupa-chups* va b.

8. Ta'limga oid terminlar: *hakalavriat, magistrat, elektron darslik, innovatsion pedtexnologiya, elektron jurnal*.

Xullas, chet tillardan terminlarning o'zbek tiliga kirib kelishi bugungi kunda faollashmoqda. Termin o'zlashtirish, asosan, quyidagi yo'llar bilan bo'ladi:

- chet so'z fonetik jihatdan o'z talaffuzga moslashtiriladi:

Mizoj – mijoz, masjid – machit, podnos – patnis. kravat – karavat, obro'y – obro', boloxona – bolxona, ustuxvon – ustuxon va b.

– chet so'z aynan olinadi: *metro, kran, depozit, ipoteka, biznes, market, pitsa, litsey* va b.

– chet so'z kalkalab olinadi, ma'nosi o'zlashtiriladi: *ledokal – muz yorar, istrebitel – qiruvchi, sputnik – yo'ldosh* va b.

– chet so'z qisman kalkalab olinadi: *infrastruktura – infrazuzilma, biznes plan – biznes reja, podemnyy kran – ko'tarma kran, telebeshnya – teleminora, televidenie – teleko'rsatuv, radioveshanie – radioeshittirish* va b.

– chet so'zlarning o'z tildagi muqobili beriladi: *arenda – ijara, ssuda – qarz, ispolnitel – ijrochi, uchastnik – qatnashchi* va b.

– o'zga tildagi so'z o'z tildagi so'z yangi ma'nosini yuzaga chiqaradi:

politicheskoe techenie – siyosiy oqim, park – hog', tross – po'lat arqon, putyovka – yo'llanma, krovyanoe davlenie – qon bosim va b.

So'z o'zlashtirishni so'z qo'llashdan farqlash lozim. O'zlashgan so'zlar o'zlashgan tilning lug'at boyligi hisoblanadi va undan ham yozma, ham og'zaki nutqda birdek foydalaniladi.

Lekin og'zaki nutqda, shuningdek, yozma nutqda ham ma'lum maqsad yoki sababga ko'ra o'z tilga o'zlashmagan so'zlarni qo'llash ham uchraydi. Og'zaki nutqda bu hol yo o'z nutqiga e'tiborsizlik yoki marginallik oqibatida yuz beradi. Bugungi kunda chet so'zlarni aralashtirib so'zlovchilar nutqida quyidagi chet so'z va birikmalar uchraydi: *abitga horamiz, sapsem esimdan chiqipti, sentrdagi domga ketvomman, voopshe yoqmadi, nujeli aqling yetmadi, enb qo'yip qo'y, bir para bo'madi, darsga zuvanay chaldi, o'zim zvonit qilaman, karochchisi*. Bunday qo'llash yozma nutqda ham uchraydi. Lekin ularni muallif ma'lum maqsadni ko'zlab matnga kiritadi. Ayniqsa, badiiy asarlarda xarakter yaratish maqsadida personaj nutqida qo'llaydi.

– *Ha, og'ayni, avzoying bo'zuq.*

– He, nimasini aytasan. Mamashani etganini qimovdim, paxan nakalene qo‘ydi.

Shunisi achinarliki, bugungi kunda chet so‘zlar, ta‘bir joiz bo‘lsa, “bojxona”ni chetlab kirib kelmoqda.

Vaholanki, mamlakatimizga kirib kelayotgan dori-darmon, oziq-ovqat mahsulotlari orasida aholi sog‘ligi uchun zararlilari bo‘lganidek, terminlarning ham hammasi maqbul bo‘lavermaydi.

Chet so‘zlarni o‘zlashtirish masalasi bilan shug‘ullanuvchi terminologiya qo‘mitasi, mustaqilligimizning dastlabki yillarida mavjud edi. Lekin negadir keyingi yillarda u o‘z-o‘zidan tugab ketdi. Aftidan, uni qayta tiklash, faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlab turish maqsadga muvofiq bo‘lardi.

To‘g‘ri, ensiklopedik asarlar nashri bilan shug‘ullanuvchi davlat ilmiy nashriyoti ham terminologiya masalasi bilan shug‘ullanadi. Ammo bu nashriyotning asosiy faoliyati hisoblanmaydi. Nashriyot terminologik muammolarni faqat o‘z nashrlari miqyosida hal etishga harakat qiladi, ammo u ham to‘liq emas. Chunki nashriyotda terminlar bilan shug‘ullanuvchi maxsus mutaxassis lavozimi ko‘zda tutilmagan. Bo‘lim muharrirlari bu masalani hanzuga qadar imkon doirasida hal etmoqda.

Hamon XXI asr axborot asri deb e‘tirof etilgan ekan, axborot ayirboshlash sur‘ati jadallashgani bois chet tillardan tilimiz uchun yot unsurlar kirib kelishi va g‘ayriilmiy tarzda o‘zlashishining oldini olish uchun maxsus, leksikologiya va semasiologiyadan yuqori bilimga ega mutaxassislardan iborat terminologiya qo‘mitasini tiklash maqsadga muvofiq bo‘lur edi.

II QISM. MUHARRIRLIK MAHORATI NAZARIYASI VA AMALIYOTI

1-BOB. TIL, SHEVA, LAHJA, SO‘ZLASHUV, TALAFFUZ VA ADABIY NUTQ

Reja:

- 1. Xalq tili, milliy til, uning o‘ziga xos jihatlari.*
- 2. Adabiy nutq xalq tili asosida yuzaga chiqqan nutq ko‘rinishi.*
- 3. Xalq tilidagi lahja, shevalar oddiy so‘zlashuv uslubi sifatida.*
- 4. Talaffuzning ikki turi – ikki nutqiy ko‘rinishi.*
- 5. Adabiy nutq umummilliy ham og‘zaki ham yozma nutq sifatida.*
- 6. Adabiy nutq lug‘at tarkibining boyish imkoniyatlari.*

1-§. Til – insonlarga Tangri taolo tomonidan berilgan mo‘jizaviy muloqot, muomala vositasi. Til tafakkur bilan chambarchas bog‘liq. U nutqda ayonlashadi va mavjud bo‘ladi. Muayyan xabar, ma‘lumotni saqlash va yetkazishning muhim ijtimoiy vositasi hisoblanadi. Inson ongiga ta’sir etish, uni boshqarish vositalaridan biri. Jahondagi tillar tuzilishi, lug‘at tarkibi va boshqa jihatlari ko‘ra farqlanadi. Zamonlar o‘tishi bilan til ham o‘zgaradi, ayrimlari (o‘lik tillar) iste’moldan qoladi.

2-§. Turkiy-o‘zbek tili – turkiy tillar oilasiga mansub. O‘zbek tili ko‘p sheva va lahjalarga ega. Shulardan eng asosiysi - qarluq shevasi. O‘zbek tili deganda, uning barcha shevalari, shevalar ichidagi lahjalari, ayrim shahar, qishloqqa xos so‘zlashuv tili, jargonlar nazarda tutiladi. Hozirgi o‘zbek tili o‘z taraqqiyoti tarixida uchta bosqichni o‘tagan va nomlangan: qadimgi turkiy til; eski o‘zbek tili; hozirgi o‘zbek tili. Qadimiy turkiy til, eski o‘zbek tili tarqalish darajasiga ko‘ra, ulkan hududda iste’molda bo‘lgan, hozirgi o‘zbek tili 1924 yildan boshlab bugungi O‘zbekiston Respublikasi hududi bilan cheklanib qolgan.

3-§. O'zbekiston Respublikasi hududidagi tub aholining ko'pchiligi qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida va uning shevalarida so'zlashadi, o'g'uz va qipchoq lahjasi va uning shevalarida so'zlovchilar ozchilikni tashkil etadi. O'zbek tilining bunday ko'p lahja, shevalarga bo'linishiga asosiy sabab bugunda o'zbeklar deb ataluvchi xalqning o'tmishda turli etnik tarkibga ega bo'lganligi bilan izohlanadi.

4-§. O'zbek tili lahjalari orasida qarluq-chigil lahjasi va uning shevalari O'zbekiston aholisi so'zlashuvida yetakchilik qiladi. Qarluq-chigil lahjasiga "Toshkent, Andijon, Farg'ona, Namangan, Qo'qon, Jizzax, Samarqand, Buxoro, Qarshi, O'sh, Marg'ilon, Jalolobod va boshqa shaharlarning shevalari kiradi"¹⁹.

5-§. Qipchoq lahjasining shevalari ham o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Unda qadimiy turkiy so'z va terminlar anchagina saqlanib qolgan. O'zbekiston hududida, asosan, viloyatlar tumanidagi kichik shaharlar va qishloq joylarda tarqalgan.

6-§. O'g'uz lahjasi ham o'zbek tilidagi asosiy lahjalar qatoriga kiradi. U ham bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi. Samarqand, Buxoro, Xorazm viloyatlari hududlaridagi aholi so'zlashuvida kuchli seziladi.

7-§. So'zlashuv nutqida lahjalar va ularning shevalari to'liq namoyon bo'ladi. O'zbek xalqining so'zlashuv nutqi nutq egasi qaysi lahja va yoki uning muayyan shevasi vakili bo'lsa, erkin, asrlar mobaynida tabiiy, hech qanday cheklovlar, shakllarga bo'ysunmaydigan shu lahja, shevaga xos talaffuzda so'zlaydi. Masalan:

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining Toshkent – poytaxt shahar shevasi o'z unsurlari bilan alohida ajralib turadi. Xususan, bu shevada singarmonizm hodisasi deyarli uchramaydi. 7-8ta unli tovush saqlanib qolgan. Talaffuzda *h* tovush yo'q, *x* tarzida talaffuz etiladi, ba'zi tovushlar ayrim so'zlar tarkibida boshqa tovushga aylanadi: *a* tovushi *e* ga (*oldimde*, *qaytdimde*, *yozdimde* va h.); *a* tovushi *i* ga – *yurmidi*, *bormidi*, *bo'midi* va h); *k* tovushi *y* ga (*katay*,

¹⁹ Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Xojiyev A. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. –T.: O'qituvchi, 1980.–21-b.

ermay, *ko'lmay* va *h*; *k* tovush ba'zan *v* ga (*veduv*, *ichduv*, *ko'rduv* va *h.*). Birinchi shaxs ko'plik qo'shimchasi *vuz* tarzida (*boravuz*, *kelavuz*, *olavuz* va *h.*) Hozirgi zamon fe'l shakli – *vor* tarzida (*vozvotti*, *ishlavotti*, ba'zan – *pot* ga aylanadi *choppotti* va *h.*) va *b.*

2. Qipchoq lahjasi va uning shevalarida singarmonizm hodisasi saqlanib qolgan, 9 ta unli tovush mavjud. Talaffuzda *f* tovushi umuman uchramaydi. So'z boshidagi *y* tovush *j* talaffuz etiladi (*jo'q*, *jo'l*, *jop* va *h.*); *x* tovush *q* ga aylanadi (*baqt*, *voqit* va *h.*) *o* tovush *a* ga o'tadi (*chach*, *chay*, *jay* va *h.*), *i* tovush ba'zan *o* va *a* ga (*qana*, *keldima*, *bordima* va *h.*), *e* tovushi *o'* ga aylanadi (*to'ba*, *bo'dana* va *h.*) Bulardan tashqari mazkur lahjada ko'pgina qadimgi turkiy tilga xos so'zlar (*checha* – *yanga*, *tulun* – *po'stin*, *bo'la* – *xolavachcha*, *lochira*, *kulchatoy* va *h.*) saqlanib qolgan.

3. O'g'uz lahjasi va shevalarida ham o'ziga xos talaffuz hamda qadimgi turkiy tilga oid so'zlar uchraydi: *galdim*, *qarago'z*, *qaydin*, *o'g'lan*, *yoshulli*, *ae* (qo'l) va *b.*

Demak, so'zlashuv va talaffuzga ko'ra, turkiy-o'zbek tili asosiy lahjalari orasida sezilarli tafovut mavjud. Shunga ko'ra, har bir lahja va uning shevalari vakili bo'lmish nutq egasi, avvalo, o'z lahjasini va boshqa lahjalarga xos xususiyatlarni yaxshi bilishi shart. Bu, ayniqsa, badiiy matn tahriri bilan shug'ullanuvchi muharrirlar uchun kerak.

8-§. Adabiy nutq. Tilga bag'ishlangan barcha adabiyotlarda nutqning bu turi *adabiy til* deb ataladi. Shu kungacha nashrdan chiqqan barcha o'zbek tilshunosligiga bag'ishlangan darslik, o'quv qo'llanma va boshqa tur adabiyotlarda mazkur termin qo'llanilgan.²⁰

Adabiy nutqqa turli manbalarda deyarli bir xil ta'rif beriladi: "Adabiy til umumxalq tilining ishlangan, sayqallashtirilgan va ma'lum norinaga solingan formasidir". "Adabiy til. Umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma'lum normalarga solingan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi formasi".

²⁰ Qarang: Hozirgi uzbek adabiy tili. – T.: Ukituvchi, 1980; Lingvistik terminlarining izohli lug'ati. – T.: Ukituvchi, 1985; O'zME. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti", 1- jild, 2000. 124, OAV reklamalari uslubiyati nazariyasi va amaliyoti. – T.: Universitet 2006. – 18-b. va b.

“Muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlashtirilgan, mazkur tilda so'zlovchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli” (Izohda qayd etilgan adabiyotlarga qarang).

Hamon adabiy nutq umumxalq tilining **ishlangan, sayqal berilgan, ma'lum me'yorga solingan** shakli ekan, demak, *umumxalq tili asosida yuzaga kelgan nutq ko'rinishi* hisoblanadi.

Hozirda adabiy til termini bilan ataluvchi ijtimoiy hodisa aslida, mantiqan, **adabiy nutq** atalishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Zero, shu mantiqqa asoslanib, biz *adabiy til* o'rnida *adabiy nutq* terminini qo'llash ilmiy jihatdan to'g'ri bo'ladi, deb hisoblaymiz.

9-§. O'zbek adabiy nutqi. Hozirgi turkiy-o'zbek tili taraqqiyoti tarixi uch nutqiy ko'rinish davrini o'z ichiga oladi: *qadimiy turkiy adabiy nutq; eski o'zbek adabiy nutqi; hozirgi o'zbek adabiy nutq.*

10-§. Qadimgi turkiy adabiy nutq “...milodning beshinchi asridan o'ninchi asrigacha bo'lgan uzoq vaqtni o'z ichiga olgan davrda shakllangan. Umumxalq turkiy-o'zbek tilining tarixi oltoy davridan boshlangan bo'lsa, o'zbek adabiy nutqining tarixi yozma yodgorliklari yaratilgan qadimgi turk davridan boshlangan”²¹.

Ayrim adabiyotlarda “Qadimgi turkiy adabiy nutq X–XI asrlarni o'z ichiga oladi”²² deb ko'rsatiladi. Lekin bu davr faqat hozirgi o'zbek deb atalmish millatnigina adabiy nutqi emas, balki Markaziy Osiyodagi barcha turkiylarning adabiy nutqi bo'lgan. Shunga ko'ra, unga umumturkiy adabiy nutq sifatida qaraladi va tadqiq etiladi.

11-§. Eski o'zbek adabiy nutqi “XIII–XV asrlarda shakllangan...”²³. Mazkur davr adabiy nutqining shakllanishi va rivojiga Nizomiddin Amir Alisher Navoiy ulkan hissa qo'shgan. Alisher Navoiy o'z nazmiy asarlari bilangina emas, balki nasriy asarlari, xususan, “Muhokamat ul- lug'atayn” (“Ikki til muhokamasi”) ilmiy asari bilan eski o'zbek adabiy nutqi, badiiy nutq usulubiyatini ilk bora ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berdi.

²¹ Абдурахмонов Ф. Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 3-б.

²² Шоабдурахмонов Ш., Аскарона М., Ҳожиёв А. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1 қисм. Т.: Ўқитувчи, 1980. – 7-б.

²³ O'sha joyda.

O'z davridagi adabiy nutqning ichki imkoniyatini boshqa hech bir adabiy nutqdan qolishmasligini, hatto ko'p ma'nolilik, tasviriylilik va obrazlilikda ustun jihatlarga egaligini amalda isbotlab berdi.

To'g'ri, eski o'zbek adabiy nutqi Alisher Navoiygacha (XIII-XIV) shakllanib ulgurgan. Bunga Durbek, Atoiy, Lutfiy va boshqalarning ijodi yaqqol misol bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, yuqoridagi ijodkorlar adabiy nutqi oddiy xalq tiliga yaqin, u bilan hamohang bo'lgan. Bunga ularning asli turkiy bo'lgan aholi zich joylashgan hududda yashaganliklari ham sabab bo'lgan, deyish mumkin. Alisher Navoiy asarlaridan ko'ra, ular asarlaridagi so'zlar bugungi o'zbeklar uchun yaqin va tushunarliroqligi ham shundadir. Ammo ular va Alisher Navoiy ijodiga chuqur nazar tashlansa, shu narsa ayon bo'ladi, Alisher Navoiy o'z ijodida ularga nisbatan ulkan muammolarni ko'tarib chiqqan, inson hayotining juda ko'p qirralarini yoritishga erishgan. Albatta, muammolarning murakkabligi, keng qamrovliligi, hayotning falsafiy mushohadasi nihoyatda chuqurligi, shoirning arab, fors tillarini yaxshi bilganligi uning asarlari lug'at boyligida namoyon bo'ladi.

To'g'ri, malik ul- kalom deya ulug'langan Lutfiy asarlarida va boshqa turkiy ijodkorlar she'riyatida forscha, arabcha so'zlar deyarli uchramaydi. Ularda bunga ehtiyoj ham sezilmaydi. Ular o'z ijodiy maqsadlariga o'z ona tili – turkiy til yordamida erisha olganlar.

Alisher Navoiy XIII-XIV asrlarda shakllanib ulgurgan eski o'zbek adabiy nutqini yanada takomillashtirib, uni eng yuqori cho'qqiga ko'taribgina qolmadi, balki uning lug'at tarkibini yanada boyitdi.

Tilshunoslik ilmda ta'kidlanishicha, har bir tilning lug'at tarkibi boyishi ikki omilga tayanadi. Birinchisi ichki omil, ikkinchisi – tashqi.

Alisher Navoiy turkiy-o'zbek tili ichki imkoniyatlarini hali hech bir ijodkor ilg'ay olmagan qirralarini ochib berib, uni "she'riyat osmoniga ko'targan" bo'lsa, o'z niyati, maqsadlarini to'liq ifoda etish uchun forscha, arabcha termin (so'z)larni ham

mohirona qo'llaydi, ularni turkiy-o'zbek adabiy nutqiga singdirib yuboradi, ya'ni o'zining tili bo'lmish turkiy-o'zbek tili lug'atini tashqi omil hisobiga yanada boyishiga olib keladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, eski o'zbek adabiy nutqining adabiy nutq sifatida to'la-to'kis shakllanishi va keyingi rivojining ta'minlanishida Alisher Navoiyning xizmati va ahamiyati nihoyatda yuksakdir. U bu nutqda jahon ijodiyoti xazinasini tengsiz durdona asarlari bilan boyitdi. O'z asarlari bilan eski o'zbek adabiy nutqini o'sha davrdagi eng rivojlangan til hisoblangan fors, arab tillari darajasiga ko'tardi, hatto ulardan ustun jihatlari ko'rsatib, ilmiy-nazariy jihatdan isbotlab berdi (q. Muhokamat ul-lug'atayn).

"Alisher Navoiy eski o'zbek adabiy tilida juda ko'p yangi formalar, yangi uslublar yaratdi, shimol, sharq va janubdagi tarqoq holdagi adabiy tilning formalarini birlashtirib, uning xizmat qilish doirasini yanada kengaytirdi. U o'z davrining mukammal adabiy til normasini yaratdi"²⁴.

12-§. Hozirgi o'zbek adabiy nutqi ham uzoq taraqqiyot yo'lini bosib o'tadi. Alisher Navoiydan so'ng eski o'zbek adabiy nutqi uzoq vaqt shaklan deyarli o'zgarishga uchramadi. "Bobur, Muhammad Solih, Nishotiy, Muhammad Xoksor singari shoirlar asarlarining tilida eski o'zbek adabiy nutqidan deyarli farq yo'q"²⁵. Ammo *deyarli* so'zi, bu – *to'liq* degani emas. Qaysidir darajada hozirgi o'zbek nutqining kurtaklari o'sha vaqtlarda nish ura boshlagandi. Keyinchalik shoirlar ijodida umumxalq nutqiga yaqinlashish, asarlarida xalq nutqida keng iste'molda bo'lgan so'z, birikmalar, so'z yasovchi va o'zgartiruvchi qo'shimchalar ko'plab uchray boshlaydi. Bir qator shoirlar – Mashrab, Nodira, Uvaysiy va ular zamondoshlarining asarlari bunga yaqqol misol bo'la oladi.

13-§. Eski o'zbek adabiy nutqining rivoji XIX asr oxirlari – XX asr birinchi choragigacha davom etdi. Lekin bu davrda ijod etgan "Muqimiy, Furqat, Maxmur, Avaz O'tarlarning asarlarida

²⁴ Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиев А. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1 қисм – Т.: Ўқитувчи, 1980. -8-б.

²⁵ Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиев А. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1 қисм. – Т.: Ўқитувчи, 1980. -9-б.

eski o'zbek adabiy nutqi murakkabliklari saqlanib qolganligi kuzatiladi"²⁶.

14-§. Ko'rinadiki, xalqning hayotidagi chuqur madaniy-ma'rifiy o'zgarishlar uning tiliga va shu bilan birga adabiy nutqga ham o'z ta'sirini o'tkazar ekan. Tilda o'z ichki imkoniyatlari asosida, shuningdek, qardosh va qardosh bo'lmagan tillardan so'z o'zlashtirish tufayli yangi so'zlar, shakllar yuzaga keldi hamda lug'at tarkibi boyib bordi. Xuddi shu hol XX asr 30-yillarida kuzatiladi. Ungacha ham chet so'zlarni o'zlashtirish holati bo'lgan, lekin bu juda sust kechgan. Rus tilidan va u orqali boshqa (yevropa xalqlari) tillaridan ayrim so'zlar o'zbek adabiy nutqiga kirib kela boshlagan. 1924 yilda yagona Turkiston deb atalmish yurt sun'iy tarzda parchalanadi. Natijada, jahon siyosiy xaritasida O'zbekiston deb atalgan yurt paydo bo'ladi, uning tub aholisi o'zbeklar, xalqning tili o'zbek tili deb ataladi^{27*}.

Hozirda o'zbeklar deb atalgan bir qator urug'lar, elatlar, ya'ni xalq millat maqomini oladi. Natijada, xalq tiliga – millat tili, milliy til sifatida qaraladi va bu tilga O'zbekistonning davlat tili maqomini berish uchun harakat boshlanadi, hatto bu haqda qonun loyihasi ham ishlab chiqiladi. Ammo 1927-28 yillarda sobiq sho'rolar markaziy hukumatining yangicha ko'rinish olgan mustamlaka siyosati bu harakatga qattiq zarba beradi, "Davlat tili to'g'risida"gi O'zbekiston qonuni amalga oshmay qoldi. Lekin shunga qaramay, o'zbek tili ichki va tashqi omillar asosida jadal rivojlandi, lug'at tarkibi boyiy boshladi. Buning natijasida o'zbek milliy adabiy nutqi yuzaga keldi. O'zbekistonda milliy davlatchilik barpo bo'lgach, turli davlat va hokimiyat institutlari yuzaga keldi. Garchi davlat tili to'g'risida qonun qabul qilinmagan bo'lsa-da, O'zbekiston xalq xo'jaligining barcha sohalarida milliy adabiy nutqda ish yuritish (rus tilida ish yuritish majburiy tarzda kun tartibiga qo'yilgan bo'lsa-da) hayot taqozosiga aylandi.

²⁶ Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Хожиев А. ва б. Хозирги ўзбек адабий тили, 1 қисм. — Т.: Ўқитувчи, 1980. -9-б.

²⁷ Aslida qadimgi turkiy adabiy nutq o'rnida shakllangan adabiy nutqni eski o'zbek adabiy nutqi deyish mantiqan to'g'ri emas. Lekin shunday atalib ketdi, biz ham shu an'anadan chetga chiqishlikdan o'zni tiyish yo'lidan bordik. Bu masalaga ilmiy asosda keyinroq qaytish niyati ham yo'q emas.

O'zbekistonda fan-texnika, ta'lim, adliya, qonun ijodkorligi rivojlanishi, yangicha ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy munosabatlar yuzaga kelishi adabiy nutq qo'llanish ko'lamini nihoyatda kengaytirdi. Ishlab chiqarish, boshqarish, ta'lim va boshqa sohalarda keng qo'llana boshladi, ijtimoiy ahamiyati cheksiz oshdi. Bu nutqda yuzlab gazeta va jurnallar chop etila boshladi. Ilm-fanga bag'ishlangan asarlar, darsliklar, qo'llanmalar, turli lug'atlar, ma'lumotnomalar, yo'riqnomalar, qonunchilik hujjatlari va boshqalar yaratildi, tahrir qilindi. Ilm-fan, madaniyat, ta'lim, qishloq xo'jaligi, iqtisod, huquq, harbiy va boshqa sohalarga oid, asarlar, xorijiy mashhur adiblarning badiiy nasrdagi va nazmdagi ijod namunalari tarjima qilindi.

Asl nusxa (ilmiy, badiiy) asarlar yaratilishi, mumtoz ijodkorlar asarlarining qayta nashr etilishi, darsliklar yaratilishi, tarjima asarlar dunyoga kelishi va ular tahriri bilan shug'ullanish hozirgi o'zbek adabiy nutqi rivojlanishiga juda katta turtki bo'ldi. Mazkur jarayonda shevalardan so'z olish, so'zlarni yangi ma'noda qo'llash, yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar yasash, xorijiy tillardan termin (so'z)lar o'zlashtirish natijasida, ayniqsa. o'zbek tili lug'at boyligi yanada oshdi va oshmoqda.

15-§. Adabiy nutqdagi (umuman tildagi) "...o'zgarishlar haqida gap borar ekan, lingvistik va ekstralingvistik..."²⁸ omillar nazarda tutiladi. Tilni ichki tuzilishidagi o'zgarishlar lingvistik o'zgarishlar, vazifaviy o'zgarishlar, ya'ni ijtimoiy ma'noda olganda, ish ko'rish, qo'llash kengayib borishi bilan bog'liq o'zgarishlar ekstralingvistik o'zgarishlar deyiladi. Bu ikki jarayon bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Birining rivojlanishi ikkinchisining rivojlanishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

16-§. Kino, teatr san'ati, radio, televideniye singari axborot vositalarining rivojlanishi adabiy nutq qo'llanish ko'lamini yanada kengaytirdi. Lekin hozirgi o'zbek adabiy nutqi tom ma'nodagi rivojlanish bosqichiga 1989-yilda "Davlat tili to'g'risida"gi qonun qabul qilingandan va 1991-yilda O'zbekiston mustaqil deb e'lon

²⁸ Шоябдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиёв А. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1 қисм. — Т.: Ўқитувчи, 1980. -11-б.

qilingandan so'ng o'tdi. O'zbekiston barcha sohalarda – moliyaviy, ichki, tashqi siyosat, harbiy, madaniy-ma'rifiy, diniy, aloqa, transport, til, sog'liqni saqlash, ichki-tashqi savdo, xullas, o'z hayotining barcha sohalarida mustaqil faoliyat olib borish huquqiga ega bo'ldi. Bu hol adabiy nutq rivojida cheksiz imkoniyat ochdi. Shunday imkoniyatlardan biri bo'lib O'zbekiston dunyoning istalgan davlati bilan o'z tili – Davlat tilida to'g'ridan to'g'ri aloqalarni, madaniy, ilmiy, texnikaviy, iqtisodiy, siyosiy hamkorlikni amalga oshirishligidir. Bu albatta o'zbek adabiy nutqi nufuzini yanada oshiradi. Adabiy nutqning dunyoga tanilishida sportning ahamiyati, ayniqsa, katta bo'ladi. O'zbek kurashini dunyo tan oldi, kurash bilan bog'liq terminlar (so'zlar) dunyo xalqlari nutqida yangray boshladi.

17-§. O'zbek xalqi hayotida yuz berayotgan ulkan o'zgarishlar, bir ijtimoiy-iqtisodiy tizimdan boshqasiga o'tish – bular barchasi adabiy nutqda ham o'z aksini topmoqda, ya'ni ijtimoiy hayotda yangi-yangi tushunchalar vujudga kelmoqda. Adabiy nutq ana shu tushunchalarni ifoda etishdek vazifani bajarishi davr taqozosiga aylandi. Adabiy nutq bu vazifani bajarishida, avvalo, ichki imkoniyatiga tayanishi, o'z so'zlari bilan yangi tushunchalarni ifodalash bilan birga o'zga tillardan termin (so'z)lar o'zlashtirish zarurati yuzaga keladi. Bugungi kunda matn tahriri bilan shug'ullanuvchilargina emas, balki, tilshunoslar orasida ham adabiy nutq lug'at tarkibining rivojlanishi, boyishi qonuniyatlarini tushunmaslik tufayli adabiy nutq leksikasi sohasida bosh-boshdoqlik, sun'iylik, chet so'zlarga ruju qilish bilan birga, o'zbek adabiy nutqini "tozalash"ga samarasiz urinishlar kuzatilmoqda. Ammo nima bo'lganda ham til taraqqiyot qonuniyatlari asosida rivojlanadi. Til ham misoli oqar suv kabi o'z-o'zini tozalab boraveradi. Turli sun'iyliklar, chaqirilmagan kelgindi chet so'zlar iste'moldan chiqib qolaveradi.

18-§. Adabiy nutq rivoji, avvalo, ichki imkoniyatlari, qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar yaratadi (mas. – *chi* yasovchi qo'shimcha yordamida: *sportchi*, *avtomatchi*, *motorchi*, *kuzatuvchi* qo'*riqchi* va h.). So'zlar (ikki va undan ortiq) qo'shilib

yangi ma'no ifodasiga ega so'z hosil bo'ladi (mas. *Simto'siq, betonqolip, havo hujumi, infratuzilma* va h.). So'zlarda ma'no kengayishi tufayli yangi ma'no ifoda topadi (mas. *bog'* – uzumzor *bog'*; istirohat *bog'i*, bolalar *bog'chasi*; *jang* – qo'l *jangi*, tanklar *jangi*; xuruj – itning xuruji, dushman *xuruji*, *axboriy xuruj*).

19-§. O'zga tilga mansub so'zlar kalkalab o'zlashtiriladi (mas. *iskusstvennyy sputnik* – *sun'iy yo'ldosh*, *broneboynaya* – *bronteshar*, *ognestrelnyy* – o'q otar, *dom perestarelx* – qariyalar uyi, *salon krasoti* – go'zallik uyi, *istrebitel* – qiruvchi va h.).

20-§. O'zga tildagi yasama so'zlar o'zagi saqlanadi; yasovchi qo'shimcha kalkalanadi (mas. *tankist* – *tank+chi*, *kranovshik* – *kran+chi*, *aptekar* – *aptekachi*, *informator* – *informatsiya+chi* va h.).

21-§. O'zga tildagi yasama so'zning o'zagi ham, yasovchi qo'shimchasi ham kalkalanadi (mas.: *diversant* – *qo'poruv+chi*, *zaxvatchik* – *bosqin+chi*).

22-§. O'zga tilga xos so'zlar aynan olinadi (mas.: *lizing* – *lizing*, *bron* – *bron*, *investitsiya* – *investitsiya*, *texnologiya* – *texnologiya*, *millioner* – *millioner*, *parlament* – *parlament*, *bakalavr* – *bakalavr* va h.).

23-§. Chet so'zlar o'z nutq talaffuziga moslab o'zlashtiriladi (mas.: *sellofan* – *salafan*, *krovat* – *karavot*, *masjid* – *machit*, *sirk* – *sirk*, *konsert* – *konsert*, *kolledj* – *kollej* va h.).

24-§. Chet tillarga xos iboralar ham ba'zan kalkalanib o'zlashtiriladi (mas.: *I na nashem ulitse budet prazdnik* – *Bizning ko'chada ham bayram bo'lajak*. *Skolko by ne kormy volka, vsoyo ravno v les smotrit* – *Bo'rini har qancha parvarish qilma, o'rmonni ko'zlaydi*. *Durnaya golava nogam pokoy ne dast* – *Ahmoq kalla oyoqqa tinim bermaydi* va h.).

25-§. Hozirgi o'zbek adabiy nutqiga, ayniqsa, iqtisodiy, ijtimoiy, ijtimoiy-siyosiy sohaga oid yangi so'zlar kirib kelmoqda. Bu tabiiy hol. Chunki bozor iqtisodiyotiga o'tish, bir tomondan, axborot globallashuvi ikkinchi tomondan buni taqozo etmoqda.

26-§. Ta'lim sohasida esa o'rta maxsus va oliy ta'limdagi o'zgarishlar adabiy nutq rivojiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Litsey,

kollej, ikki bosqichli oliy ta'lim – har biri adabiy nutqga yangidan yangi termin (so'z)lar kirib kelishiga sabab bo'lmoqda.

27-§. O'zbekistonning dunyodagi turli davlatlar bilan diplomatiya, savdo, madaniy, ilmiy, texnikaviy va boshqa sohalaridagi aloqalari rivojlanib borgan sari adabiy nutq leksikasiga yangi atama va terminlar kirib kelaveradi. Ular orasida, hatto o'zga tilning o'z yasovchi qo'shimchasi yordamida yasalgan so'zlar ham bor va ular to'liq o'zlashmoqda (mas.: *jurnalist, operator, mashinist, investor, brifing, kofe brek* va h.).

28-§. Chet tillarga xos shakllar yoki aslicha, yoki tarjimada o'zbek adabiy nutqiga o'zlashmoqda, shuningdek, sof o'z tilimizda yasalmoqda. Mas.: BMT (OON), NATO, YUNESKO, GFR, MRB (markaziy razvedka boshqarmasi), O'zMAA – O'zbekiston matbuot va axborot agentligi, O'zME – O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, O'zMU – O'zbekiston Milliy universiteti OO'MTV – Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.

29-§. Chet so'zlarning kirib kelishi adabiy nutqga xos bo'lmagan talaffuz me'yorlarini yuzaga keltiradi. Ma'lumki, qadimgi turkiy va o'zbek adabiy nutqida so'z boshida, ayrim hollarda so'z oxirida undosh tovushlar qator kelmasdi. Lekin chet so'zlarni aynan o'zlashtirish ana shunday talaffuzga olib keldi: *internet, trast, ekskavator, attashe, kreativ* va h. Aslida, bu so'zlar jahonning ko'pgina xalqlari adabiy nutqida uchraydi va ular xalqaro terminlar hisoblanadi, shunga ko'ra, ular tovush tomoni o'zgartirilmay qo'llanadi.

30-§. O'zbek adabiy nutqida rus tili orqali o'zlashgan ayrim so'zlar ruscha talaffuz shaklida hanuz qo'llanib kelmoqda. Masalan, ismlar, joylar atalishi va geografik nomlar: Gannibal (Xannibal), Genrix Geyni (Xenrix Xeyni), Gannover (Xannover), Gamburg (Xamburg), Gruziya (Georgiya), Koreya (Quriya), Yaponiya (Japan).

Adabiy nutqga o'zlashgan va faol qo'llangan ko'pgina chet so'zlar iste'moldan chiqib, istorizmlarga aylangan. Masalan, *sovet, ministr, kommunist, raykom, selsovet, ZAGS, KPSS, komsamol,*

pionervojatij, kolxoz, sovxoz, veteran, gastronom, RayPO, tiraj, ekonomist, univermag, stajyor va b.

31-§. Rus tili va u orqali Yevropa xalqlari tilidan o'zlashgan ayrim terminlar o'rniga eski o'zbek adabiy tiliga arab, fors tilidan o'zlashgan so'z (termin)lar tiklandi. Masadan: *vazir* (ministr), *devon* (apparat), *majlis* (sovet), *hokim* (rayon ijroiya komiteti raisi), *mahkama* (kabinet), *kotiba* (sekretar).

32-§. Bir qator chet so'zlar o'z leksik qatlamga oid so'zlar bilan almashtirildi. Masalan, *tuman* (rayon), *shohsupa* (pedestal), *shohko'cha* (prospekt), *bog'* (park), *oromgoh* (lager), *qorovul* (oxrannik), *muzqaymoq* (morojennoe).

33-§. O'zbek adabiy nutqida chet tillarga xos unsurlar qator uchraydigan so'zlar ham o'zlashgan va adabiy nutq talaffuzida shunga muvofiq nutqiy me'yor yuzaga kelgan. Masalan, *saodat*, *qiroat*, *teorema*, *diagramma*, *muammo*, *aerodrom*.

34-§. Adabiy nutqda urg'uning ahamiyati oshdi, tabiati o'zgardi. Masalan, *akademik* (sifat), *akademik* (ot), *atlas* (mato), *atlas* (xarita turi), *partiya* (firqa), *partiya* (qur).

35-§. Adabiy nutqda so'z yasash imkoni oshdi. *-ov*, *-yev*, *-ova*, *-yeva* – familiya yasovchi qo'shimchalar kirib keldi. *-ovich*, *-yevich*, *-ovna*, *-yevna* kabi ota ismiga qo'shiluvchi yasovchi qo'shimchalar o'zlashdi.

36-§. Chet so'zlarga *-la*, *-lash*, *-lashtir*, kabi o'z tilga oid yasovchi qo'shimchalar qo'shib so'z yasash yuzaga keladi. *Loyihala*, *ta'mirla*, *melioratsiyalash*, *irrigatsiyalash*, *faollashtirish*, *investitsiyalashtirish*, *moliyalashtirish*, *elektrlashtirish* va b. Chet so'zlardan analitik shakl yasash ancha faollashdi. *Sintez qilish*, *razvedka qilmoq*, *bombardimon qilmoq*, *tasarruf etish*, *iste'mol qilish*, *andoza olish*, *benzin quyish*. Adabiy nutqda yangi sintaktik konstruksiyalar paydo bo'ldi: *ekran qarshisida*, *omma oldida*, *zamon talabi*, *davr bilan hamnafas*, *o'z ustida ishladi*²⁹ *.

*...so'z berdi, tomonlar kelishib olishdi, ... masala ko'rib chiqildi, jahon andozalari asosida. innovatsion texnologiyalarga tayanib, yilning eng yaxshi filmi, fuqarolik jamiyati, huquqiy davlat, aybsizlik pridumpsiyasi, parlament boshqaruvi, prezidentlik boshqaruvi va b.

37-§. Jins tushunchasini ifoda etish shakli paydo bo'ladi: Umid (a), Salim(a), Latif(a), To'rayeva Nazokat Hamidovna. "Yilning eng faol jurnalisti – 2008", "Hamma – hasharga", "Dalada – ish qizg'in", "Paxta – 2016", "Diqqat – bolalar" va h.

Yuqorida aytib o'tilganlardan shu narsa ayon bo'ladiki, muharrirlik mahoratini belgilovchi omillardan ya'ni komil tahrirchi bo'lishning birinchi sharti, boshqacha aytganda, komillikning birinchi bosqichi, bu – adabiy nutq sohasi. Vaholanki, hozirgi o'zbek adabiy nutqi o'z rivoji tarixida qadimgi turkiy adabiy nutq, eski o'zbek adabiy nutqi kabi rivojlanish bosqichlaridan o'tib takomillashib kelgan.

Demak, komil tahrirchi bo'lishni istagan har bir muharrir yoki matn tuzish, tahrir bilan shug'ullanuvchi qadimgi turkiy adabiy nutq leksikasi, uning yangi so'z yasallishidagi ichki imkoniyatlari (xususan, unga xos yasovchi qo'shimchalarni) yaxshi bilishi, bugungi kundagi adabiy nutqda qo'llanayotgan qadimgi turkiy adabiy nutqqa xos termin (so'z)larning tub ma'nosidan yaxshi xabardor bo'lishni talab etiladi. Bundan tashqari eski o'zbek adabiy nutqi leksikasi, so'z yasovchi qo'shimchalari, yangi so'z hosil qilish usullari, umuman, o'z qatlamga oid barcha til hodisalari va ularning adabiy nutqni yuzaga kelishidagi ahamiyatini yaxshi o'zlashtirishi kerak. Shuningdek, eski o'zbek adabiy nutqiga boshqa qardosh va qardosh bo'lmagan tillardan o'zlashgan termin (so'z)lar, so'z yasovchi qo'shimchalar etimologik ma'nosidan yaxshi xabardor bo'lishi lozim. Bundan tashqari ular bizning adabiy nutqimizda qo'llanishi o'rinlimi yoki o'rinsizmi, qay darajada maqsadga muvofiqligini anglay bilishi kerak.

Nihoyat hozirgi o'zbek adabiy nutqi, uning fonetikasi, leksikologiyasi, morfologiyasi va sintaksisidan chuqur bilimga ega bo'lishi shart. Vaholanki, hozirgi o'zbek adabiy nutqi ikki o'tmishdoshiga nisbatan o'z lug'at tarkibining nihoyatda boyligi, ya'ni so'z yasallish va hosil bo'lish imkoniyati kengligi bilan ancha farqlanadi. Uning lug'at tarkibida arab, fors tillaridangina emas, balki, Yevropa xalqlari adabiy nutqidan ilm, fan, texnika, san'at, ta'lim, ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi, harbiy, adliya,

davlatchilik, iqtisod va boshqa sohalarga oid kirib kelgan hamda kelayotgan ko‘plab termin (so‘z)lar uchraydi. Ularni adabiy nutqga o‘zlashtirish qay darajada maqbul ekanligini ilmiy asoslay olish lozim. Bular barchasini chuqur anglash uchun adabiy nutq ilmini puxta bilish shart.

Demak, komil tahrirchi bo‘lish uchun birinchi bosqich -- o‘zbek adabiy nutqi bosqichini mukammal o‘tash lozim. Har bir muharrir mahoratli tahrirchi bo‘lishi uchun hozirgi o‘zbek adabiy nutqini tashkil etuvchi quyidagi bo‘limlar bo‘yicha bilimlarni yaxshi o‘zlashtirishi talab etiladi:

– hozirgi o‘zbek adabiy nutqining yuzaga kelishi, tarixiy taraqqiyot bosqichlari;

- hozirgi o‘zbek adabiy nutqining tovush tizimi (fonetikasi);
- adabiy nutq asoslangan yozuv;
- adabiy nutqdagi to‘g‘ri yozish qoidalari;
- adabiy nutqdagi to‘g‘ri talaffuz;
- adabiy nutq so‘z boyligi (lug‘at tarkibi);
- adabiy nutqdagi frazeologizmlar;
- umumiy, maxsus, tarjima lug‘atlar, o‘z til lug‘atlari;
- adabiy nutq morfemikasi;
- adabiy nutqda so‘z yasalishi;
- adabiy nutq morfologiyasi;
- adabiy nutqdagi so‘z turkumlari;
- adabiy nutqdagi ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklamalar;
- adabiy nutqdagi tinish belgilar, urg‘u va bo‘g‘in ko‘chirish.

Yuqorida qayd etilganlar bo‘yicha puxta bilimga ega bo‘lgach muharrirlik mahoratiga ega bo‘lishning ikkinchi bosqichiga o‘tiladi. Agar birinchi bosqich bo‘yicha bilimga to‘liq ega bo‘linmasa, ikkinchi bosqichdagi bilimlarni o‘zlashtirish amri mahol!

O‘z bilimini tekshirish uchun savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy til va adabiy nutq haqida nima bilasiz?
2. Xalq tili bilan adabiy nutqning farqi nimada?

3. Adabiy nutqni tashkil etgan lahjalarga ta'rif bering, misollar keltiring.

4. Adabiy nutqning boyishi qanday imkoniyatlarga asoslanadi.

5. O'zbek adabiy nutq lug'at tarkibi boyishi bugungi kunda qaysi chet tillar hisobiga bo'lmoqda.

6. O'zbek adabiy nutqiga asosan qaysi sohalarga oid terminlar faol o'zlashmoqda.

7. Chet so'zlarni o'zlashtirish qanday qoidalarga ko'ra amalga oshiriladi.

2-BOB. ADABIY NUTQ USLUBLARI

Reja:

- 1. Adabiy nutq va shevalar.*
- 2. Uslublarning guruhlanishi.*
- 3. Rasmiy-ish yuritish uslubi.*
- 4. Badiiy uslub.*
- 5. Soʻzlash nutqi: a) oddiy; adabiy.*
- 6. Funktsional uslubiyat.*
- 7. Rasmiy-ish yuritish uslubining vazifasi.*
- 8. Ilmiy uslub.*
- 9. Ilmiy-ommabop uslub.*
- 10. Publitsistik uslub.*
- 11. Badiiy nutq.*

1-§. Til egasi boʻlgan xalqning soʻzlashuvi – tabiiy tili zaminida yuzaga keluvchi nutq, avvalo, ogʻzaki nutq koʻrinishida namoyon boʻladi. Ogʻzaki nutq soʻzlashuv nutqi sifatida talaffuzda tabiiy til ikkisi oʻrtasida hech bir farq sezilmaydi.

2-§. Yozuvning paydo boʻlishi bilan ogʻzaki nutq moddiylashadi va yozuvda belgilar asosida namoyon boʻladi. natijada, nutqning ikkinchi koʻrinishi – yozma shakli yuzaga keladi. Yozma nutq ilk davrida ogʻzaki nutq talaffuzi bilan deyarli bir xillikka ega boʻlgan. Bu haqda Bobur Andijon aholisining tiliga taʼrif berib, ular lafzi bilan yozuvi rost durur, degan edi. Hozirgi zamon ayrim xalqlari talaffuzi bilan yozuvi mosligi kuzatiladi. Masalan, ispanlarda, shuningdek hech qanday ishlovsiz, meʼyorlashtirmay adabiy nutq deb qabul qilingan lahjali xalqlarda ham adabiy nutq bilan soʻzlashuv nutqi orasida farq sezilmaydi.

3-§. Alohida olingan bir xalq tilida tarmoqlanishning yuz berishi, bir tilda soʻzlovchi xalq boʻlinishi va hududiy uzoqlashish tufayli umumiy tilda xususiylanish yuz bera boshlaydi. Natijada, ular leksikasida oʻz guruhi tomonidan xos tarzda qoʻllanadigan soʻzlar, ilgari umumisteʼmolda boʻlgan soʻzlarni, qoʻshimchalarni ayri-cha talaffuz etish, boshqa lahjanikidan farqli sintaktik

konstruksiyalar paydo bo'ladi. Ayrim so'zlar shaklan bir xil bo'lsa-da, ma'no jihatidan farqlanadi: *shoti* (tosh. shevasida – aravaning shotisi; farg'. shevasida – narvon). Ayrim bir xil so'z bir mamlakat turli hududlarida yashovchi sheva vakillarida o'ta farqli ma'nolarda qo'llanadi. Masalan, *toza* (tosh. shev. *pok, yuvilgan, iflos emas*); *ko'p, juda, o'ta, haddan ziyod, mo'l*; farg'. shev. – *ravish vazifasini bajaradi*; *Toza keldingizmi?* Xorazm shev. – *tozalab turmoq – yoshartirib turmoq*). Ko'rinadiki, uch mahalliy shevada ayni bir so'z uch xil (bir-biridan keskin farq qiluvchi) ma'noda qo'llaniladi. Ayni bir sintaktik konstruksiya turli shaklda bo'ladi: *keta turib, ketvotib* (tosh.sheva); *ketyatip, ketayotip, ketatip* (farg'.shevasida).

4-§. Qarindoshlik munosabatiga ko'ra ayni bir maqomga ega insonni, o'ziga aloqadorligi turli nomda namoyon bo'ladi: *oyi, opa, ona* (tosh.shev.); *aba, ena, aya, acha* (farg'.shev); *shesha* (qipchoq lahja); *ada, doda, ota* (tosh.shev); *dada, ota* (farg'.shev). Shu va boshqa turlicha til hodisalari mavjudligi ayni bir tildagi turli lahja va sheva vakillari nutqini ham og'zaki, ham yozma ko'rinishda bir xilga keltirish ehtiyojini yuzaga keltiradi. Ana shu umumxalq tilining qayta ishlangan, silliqlangan va muayyan me'yorga solingan (har bir lahja va sheva vakili uchun qaysidir darajada odatiylikdan uzoqlashgan) shakli adabiy nutq tarzida umumqabul etiladi.

5-§. Adabiy nutq umumxalq tiliga oid lahjalar, ularning shevalarini ilmiy-fonetik, leksikologik va grammatik me'yorlar asosida umumlashtiradi hamda umumxalq tili vakillari uchun birdek tushunarli shakl oladi.

6-§. Adabiy nutq tushunchasi, odatda, uslublar tushunchasi bilan bog'lanadi. Ammo bu bog'lanish bir tomonlama, Chunki nutqdagi uslublarning o'zi adabiy nutq ko'rinishlari hisoblanadi. Ular adabiy nutq rivoji tarixida shakllangan muayyan belgilar majmuidan iborat bo'ladi. Mazkur belgilarning bir qismi boshqa uslublarda takrorlanishi mumkin. Lekin bu takroriy belgilarning ma'lum shaklda birikishi va vazifasining o'ziga xosligi bir uslubning ikkinchi uslubdan farqini belgilaydi.

Uslubiyat nima? Uning boshqa filologik fanlar bilan aloqadorligi qanday? Jurnalistika fakulteti talabalariga uslubiyat fanini o'qitishdan maqsad nima? Fanning vazifasi qanday? Bu va boshqa savollarga biz quyida to'xtalib o'tamiz.

Uslubiyat nutqiy (og'zaki va yozma) muloqot vaqtida til (til birliklari va kategoriyalari)dan foydalanish haqidagi fandir.

Uslubiyatda, asosan, "til birliklaridan foydalanish yoki "til birliklarining muayyan vazifani bajarishi haqida so'z boradi. Ana shu vazifa bajarishligiga ko'ra, u funksiyaviy (vazifaviy) uslubiyat deb ataladi. "Til vositalaridan foydalanish ... ga tildan foydalanuvchi ya'ni nutq egasi nuqtayi nazaridan qarash lozim.

Til vositalari muayyan vazifa bajarar ekan, nutq egasining maqsadiga ko'ra, ma'lum o'zgarishlarga uchraydi. Bu o'zgarishlar ayrim til birliklari, kategoriyalari, so'zlar guruhi, grammatik shakllar, konstruksiyalar (tuzilmalar) va fonemalarda yuz beradi.

Uslubiyat tilshunoslik fanlari orasida alohida o'rinni egallaydi. Boshqa tilshunoslik fanlari tilida *nima* borligini o'rgansa, uslubiyat til birliklari va kategoriyalardan *qanday* foydalanishini tadqiq etadi. Nutq (og'zaki, yozma)da fikr, his-hayajon, fikr almashish, informatsiya yetkazish qanday kechadi, mana shular uslubiyatning mohiyatini tashkil etadi. Bir so'z bilan aytganda, *harakatdagi* tilni o'rganadi.

Tilda shakllangan birliklar va kategoriyalar nutqiy muloqot jarayonida quyidagilarga bog'liq ravishda muayyan funktsiya (vazifa)ri bajaradi:

- xabarlar mazmuniga;
- matn (umumiy nutqiy muloqot)ga;
- nutqiy muloqot amalga oshirilayotgan sharoitlarga.

Tilning qanday vositalari birikmaga kirishishi, bir-birlari bilan bog'lanishi bir-biriga moslashishi, muloqot sohasi, nutq shakli (og'zaki, yozma), matn mavzusi, muhokamaning mohiyati, "gaplashish" va h.k. ga ko'ra, uslubiyat quyidagilarni aniqlashtiradi:

– tildan kishilarning birgalikda faoliyat olib borishlari, ish yuritishlari, umuman, turmush kechirishlari kabi jamiyatning muhim ehtiyojini qondirishda qanday foydalanilishini;

– har bir til birligi qanday vazifani bajarganligini;

– muayyan matn tarkibida (yoki muayyan matn turida), u yoki bu muloqot sharoitda til birliklari mutanosiblashishi yoki bir-biriga ta'sir etishini;

Uslubiyat tilidan foydalanish masalasini aniqlashtiradi, tadqiq etadi. Bu uning predmetini tashkil etadi. Uning tilshunoslikning boshqa fan sifatidagi mazmun va mohiyatini tashkil etadi. Ana shunga ko'ra, uslubiyat tilshunoslikning funksiyaviy-kommunikativ (vazifaviy-muloqot) turi hisoblanadi va nutq madaniyatini, ortologiya (to'g'ri nutq haqidagi fan)ni, til me'yorlari to'g'risidagi ma'lumotni, ijtimoiy lingvistikani, adabiy nutq nazariyasini o'z ichiga oladi.

Uslubiyatga oid mashg'ulotlarda quyidagilarni a'lo darajada bilish (o'rgatish) nazarda tutiladi.

1. Til "material"ini, kategoriyalarini birliklarini – uning tizimini tashkil etuvchilarni;
2. O'zbek tili fonetikasi, leksikasi, grammatika (morfologiya sintaksis) si, frazeologiyasi, so'z yasalishi va b. ni;
3. Uslubga ko'ra, ega va kesim moslashuvini.
4. Sodda va qo'shma gaplar tuzilishini.
5. Tildagi obyektiv va subyektiv munosabatni.
6. O'timli va o'timsiz fe'llarni.
7. Qaratqich va tushum kelishiklarining farqini.
8. Mavhum otlar, shakllar omonimiyasi va h. ni.

Uslubiyatda, avvalo, mikromatn, shuningdek, muallifning umumiy fikri, kontekst ta'siriga ko'ra tahsil etilayotgan matnda til birikmalari foydalanishdagi me'yordan chetlanish – (sintaktik konstruksiyalardagi kamchiliklar, frazeologizmlarning xato qo'llanganligi, so'zlarning birikmaga noto'g'ri kiritilganligi, so'zning o'z ma'nosida qo'llanilmaganligi, ma'no bo'yog'idan noto'g'ri foydalanilganligi e'tiborga olinadi.

... *Havo bulut edi. Oq bulutlar bo'lganlikdan quyoshning nuri unga kesilmagan, quyosh to'r ro'mol ichida o'tirgan kelinlar kabi yer yuziga suzilib qarar edi* (Abdulla Qodiriy. *O'tkan kunlar*. 222-bet).

"Tabiat manzarasini chizar ekan adib *quyosh kelinlar kabi suzilib qarar edi*". O'xshatish konstruksiyasini tuzadi.

Uslubiy nuqtayi nazardan bu konstruksiya e'tiborni o'ziga tortadi. Grammatika bo'yicha mutaxassisning fikriga bu konstruksiya grammatik jihatdan to'g'ri hisoblanadi. Leksikolog esa *suzilmoq* so'zini qo'llashda me'yordan chekinish bor deydi:

Uslubiyat bo'yicha mutaxassis esa mazkur konstruksiyadagi me'yordan chekinishlikni aniqlay boshlaydi: nima uchun, nega? Matn uchun bu nima beradi, muayyan aniq ifodaga yana qanday yangi ifoda (ottenka) bag'ishlaydi.

Mazkur konstruksiya tasviriy tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraladigan bo'lsa, aslida, *quyosh kelinlar kabi qaraydi*. Konstruksiya to'rt komponentdan tashkil topadi: *quyosh, kelin, kabi, qaraydi*. Bu konstruksiyada *quyosh, kelin* – ot, *kabi* – ko'makchi, *qaradik* – fe'l (o'tgan zamon). Ulug' adib quyoshning nur taratishini inson qarashiga o'xshatar ekan qarashga xos ko'plab belgilar orasidan faqat bittasini tanlaydi: *suzilib*. Ana endi tasviriy tilshunoslikdan uslubiyatga o'tiladi: nega? Inson qarashiga turli belgilar xos: *kulib qarash, xo'mrayib qarash, bezrayib qarash, tirjayib qarash, jilmayib qarash, tumshayib qarash, tersayib qarash, ola qarash, irjayib qarash, sirli qarash, shubhali qarash, ishonqiramay qarash, ishonib qarash, chaqchayib qarash, baqrayib qarash, yov qarash, do'stona qarash, bo'zrayib qarash,*

Iljayib qarash, yotsirab qarash, yig'lamsirab qarash va h. Nega yozuvchi qarashga xos ko'pgina belgilar ichidan faqat *suzilibni* tanladi. Ana shu tanlash ayni uslubni anglatadi.

Agar *suzilib* so'zi – ravishdoshning nominativ (atash) ma'nosiga e'tibor bersak, u insonga xos qarash belgisini anglatadi, ma'no bo'yog'i, tabiiyki, ijobiy. Bunday qarashga insonlar yoshi, jinsidan qat'iy nazar barchasi ham ega bo'lishi mumkin. Lekin ular barchasi birdek ijobiy emas. Adib yuqorida ayol zotiga mansub tur

– *kelin qarashiga* quyoshning nur sochishini o'xshatadi. Necha kelinning nega qizlarning, necha katta yoshdagilar kampirlarning? Vaholanki, ular ham ayol! Chunki qizlarning *suzilib qarashi* – *odobsizlik*, yoshi kattalarniki – yarashmagan qiliq. Kelinlarning bu xil qarashlari ham ma'lum davrda (yangi kelinlik davrida), shunda ham o'z jufti halollariga nisbatan bo'lsa, ijobiy sanaladi. Yuqoridagi parda badiiy matn ekanligini hisobga olsak, unda muallif quyosh nurlarini oq bulut to'sib qo'yganligi va uning ham yorug'ligi xira tortgan hovuri pasayganligi va bu kishiga yoqishlik darajasida ekanligini ta'kid etmoqchi bo'ladi va buni kelinlarning suzilib boqishligi yoqimlilikiga o'xshatadi.

Uslubiyat tildagi bu hodisani tadqiq etarkan, tasviriy tilshunoslik bilan o'zaro jips bog'liqdir, chunki u mohiyatan tilni tadqiq etishni nihoyasiga yetkazadi. Uslubiyat tilni tizimli-tuzilmaviy tahlil qilish vazifasi (tasviriy tahlil)dan o'tib, lingvistika qismlariga asoslangan holda quyidagilarni tadqiq etadi:

1. Fikrni ifoda etishning yondosh (parallel) usullaridan, til vositalari yordamida yuzaga chiqadigan his-hayajonlarni.

2. Turli maqsadlarda va nutqiy muloqot sharoitlarida til vositalarining turli yo'sinda birikuvi, qo'shiluvchi usullari, tartibini.

3. Nutqiy muloqotda, yozma va og'zaki nutqda til unsurlari, kategoriyalarining amalda qo'llanilish qonuniyatlari va o'ziga xosliklarini.

U darvozaga yaqinlashayotgan edi, nimadandir cho'chib chetga burildi. Chunki darvozadan chiqib qolgan ikki kishini ko'rib, bularning birini qayin otasi bo'lib chiqmagidan hurkkan edi.

Mazkur parchadagi jumlarlar grammatika nuqtayi nazaridan to'g'ri ekanligini hech bir tilshunos inkor etmaydi. Faqat leksikolog so'z qo'llash xususida me'yordan ma'lum darajada chetlashishi borligini qayd etadi va shu bilan cheklanadi. Faqat uslubiyatchi mutaxassisgina birinchi jumlada *cho'chimoq*, ikkinchi jumlada *hurkmoq* so'zining qo'llanilganiga nega deya e'tibor beradi va

uning tahliliga kirishadi, bunday ikki xil qo'llash mohiyatini ochib beradi.

Birinchi jumladagi *cho'chimoq* fe'lining genetik ma'nosi *kutilmagan holatdan xavotirga tushmoq* ifodasini beradi, ya'ni holat, harakat xavotir bilan bog'liq va bu holat ayni insonlarga xos.

Ikkinchi jumladagi *hurkmoq* so'zining genetik ma'nosi jonivorlarga ularning ham muayyan turi – ot, eshak, qora mol, tuyaga xos holat, harakat ifodasini beradi va bu holat, harakat *qo'rquv* bilan bog'liq bo'ladi.

Yuqoridagi har ikki jumla grammatika qoidalariga muvofiq tuzilgani, ya'ni ega, kesim, ikkinchi darajali bo'laklar o'z o'mida, so'zlarning birikmaga kirishuvchi ham me'yorida ekanligi tasviriylilshunoslik nuqtayi nazaridan to'g'ri deya tan olinadi va bular uning o'rganish obyekti hamda predmeti hisoblanadi.

Leksikologlar *cho'chimoq*, *hurkmoq* so'zlarining bir-biriga sinonim ekanligi, faqat *cho'chimoq* so'zi ma'no ifodasi betaraf, ta'kidlash bilan kifoyalanadilar. *Hurkmoq so'zi ma'no* bo'yoqqa egaligini

Uslubiyat bo'yicha mutaxassislar, boshqacha aytganda, semik tahlil bilan shug'ullanuvchi tilshunoslar esa har ikki so'z, garchi sinonim bo'lsa-da, nega qo'llanildi, degan savolni qo'yadi va leksik birliklar grammatik kategoriyalarni semik tahlil qilishga o'tadi. Tilshunoslikdagi semik tahlil adabiy tahrir fanida mantiqiy tahlil – har ikki ibora teng ma'noga ega. Tajribasiz muharrir (uslubiyat, semik tahlil, mantiqiy tahlildan xabarsiz) nega endi insonga xos holat, harakat belgisini jonivorlarga xos holat, harakat belgisini ifoda etuvchi so'z bilan atash kerak, deya *hurkmoq* so'zini *qo'rqoq* so'zi bilan almashtirsa yoki konstruksiyani o'zgartirsa, tasviriylilshunoslik nuqtayi nazaridan qoidadan tashqari hisoblanmaydi. Mikrotahrir nuqtayi nazaridan ham shunday. Ammo uslubiyat, makrotahrir nuqtayi nazaridan qaralsa, boshqa holat ayon bo'ladi.

Adib badiiy matn yaratishdan avval, albatta, uning kompozitsiyasi, o'z maqsadi va bu maqsadni amalga oshirishda tildagi vositalardan qanday foydalanish va boshqalar haqida chuqur

mulohaza yuritadi. Natijada, muallifning individual uslubi yuzaga keladi.

Abdulla Qodiriy birinchi jumlada *cho'chib* ravishdoshini qo'llaganining boisi, uni cho'chitgan narsa, hodisa hali ma'lum emasdi. Ana shu nogahoniy ta'sirdan Otabek cho'chib tushadi. Albatta, cho'chishlikka qo'rquv sabab bo'ladi. Keyingi jumlada esa *hurkib* ravishdoshi – *cho'chib*ning sinonimidan foydalanadi. Nega? Uslubiyat ana shu negaligini tadqiq etadi va quyidagi xulosaga keladi:

- *cho'chib* so'zi ma'no ifodasida hali *qo'rqish* hissi yo'q, u *xavotirlanish*, *sergaklanish* ma'no ifodasini beradi;

- *hurkib* so'zi ma'no ifodasida esa *qo'rqish* hissi ma'no ifodasi ayon seziladi;

- birinchi holatda xavotirga solgan, sergaklantirgan obyekt noma'lum;

- ikkinchi holatda qo'rquvga sabab bo'lgan obyekt – ikki kishi ma'lum;

- ikki kishidan biri “qayin otasi bo'lib chiqmagi”.

Otabek agar har ikki kishi begona ekanini avvaldan bilganda edi, qo'rqib o'tirmasdi. Chunki ular Otabekka tanish bo'lmagan bir yo'lovchi sifatida qarar va ahamiyat bermas, to'qnash kelganda ham salom-alikdan nariga o'tmasdi. Lekin ikki kishidan biri qayin otasi bo'lsa-chi ...

Ot, tuyalar uncha-munchaga hurkimaydi. Ularni hurkituvchi ta'sir, ya'ni qo'rqinch kuchli bo'lishi kerak. Qayin otasi bilan uchrashib qolish Otabek uchun kuchli qo'rqinch edi. Undagi ana shu qo'rqinchni ifoda etish uchun Abdulla Qodiriy *hurkib* ravishidan foydalanadi. Aslida, *hurkib* so'zini kishilar tushib qolgan holat va ularga xos harakat ifodasi uchun qo'llash faqat salbiy ma'noda bo'lishi mumkin. Lekin Abdulla Qodiriy o'z ijobiy qahramoniga nisbatan qo'llaydi va qayin otasidan qattiq dashnom olib, izza bo'lgani uchun bunday uchrashuv qay darajada og'ir ekanini ifodalash maqsadida *hurkib* so'zini – ijobiy ma'no bo'yog'iga ega bo'lishga “majbur” etadi. Uslubiyat ana shuni tadqiq etadi, adib individual uslubini ochib beradi.

Biz yuqorida uslubiyat nutq madaniyati bilan jips aloqada degan edik. Zero, uslubiyat funksiyaviy-kommunikativ fanlar sirasiga kiradi.

Bu fanlarni tilga bo'lgan umumiy asosiy yondashuv birlashtiradi. Mazkur fanlar til egalarining nutqiy muloqot jarayonida til vositalaridan foydalanishlaridagi o'ziga xoslik va qonuniyatni o'rganadi.

Demak, uslubiyat, nutq madaniyati, ortologiya, ritorika, til unsurlari va kategoriyalaridan adabiy nutq doirasida oqilona, me'yorida foydalanishni tahlil etadi.

Nutq madaniyati haqidagi ta'limda til birliklaridan kundalik nutqiy muloqotda, yozma va og'zaki tarzda adabiy jihatlar doirasida foydalanish ko'rib chiqiladi.

Nutq madaniyati deyilganda, alohida olingan bir kishi va aholi nutq madaniyatining umumiy darajasi ham nazarda tutiladi.

Nutq madaniyati bo'yicha mutaxassislar amaldagi adabiy nutq me'yorlari tizimi nuqtayi nazaridangina emas, balki individual hamda umumiy nutqiy madaniyatga uning qanchalik mantiqiylik bayonidagi aniq-tiniqlik va ifodalilik (estetik) ekanligini ham nazarda tutadilar.

Adabiy me'yorlar nuqtayi nazaridan nutq madaniyatiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- til vositalaridan foydalanishning asoslangan bo'lishi;
- matn tuzilishi mantiqan izchillikka ega bo'lishi;
- bayon aniq-tiniq, tushunarli bo'lishi.

Shunday qilib, nutq madaniyati sohasidagi tadqiqot o'z ichiga faqat adabiy nutqigina emas, balki xalq so'zlashuv tilini ham to'liq qamrab oladi, demak, oddiy og'zaki so'zlashuv unsurlari, xalq shevalari, jargonlar – jinoyatchilar argosidan tortib, to kasb-hunarga oid nutqdagi bilgan-bilmagan holda og'zaki, yozma nutqqa, shu jumladan, adabiy nutqqa o'tadigan barcha-barcha unsurlar tahlil etiladi.

Ayni mana shu masalalar bilan shug'ullanishiga ko'ra, nutq madaniyati uslubiyatga yaqinlashadi.

Uslubiyat esa nutq madaniyatidan farqli o'laroq, asosiy e'tiborni adabiy nutqqa hodisalarga ular tufayli erishilgan uslubiy samara nuqtayi nazaridan qaraydi va unga qanchalik erishilgani (yoki erishilmagani)ni, adabiy nutq me'yorlariga asoslangan matnga qancha o'rinli yoki o'rinsiz kiritilganini baholaydi.

Nutq madaniyati tadqiq etadigan adabiy nutqqa xos bo'lmagan hodisalar doirasi uslubiyatdagidan kengdir. Buni kundalik nutqda me'yorlashmagan hodisalar cheklanmagan miqdorda uchrashi bilan izohlash mumkin. Hatto shaxsiy yozishmalar ham bundan holi emas. Agar kundalik nutqiy muloqotda me'yorlashmagan nutqdan bevosita turmush tashvishlari xususidagi suhbatlarda, nutqiy muloqot vaziyatga ko'ra bo'lganda foydalanilsa, adabiy mantga ular muayyan uslubiy maqsadga ko'ra kiritiladi.

Individual nutq ham, umumiy nutqiy madaniyat ham til egasining saviyasiga, ijtimoiy ongga, adabiy nutq rivoji va uning hozirgi darajasiga bog'liq.

Abdulla Qodiriyning xoh katta, xoh kichik asarlaridagi obrazlarning, albatta, hayotda o'z prototiplari bo'lgan. Masalan, Abdulla Qodiriyning o'g'li Habibulla Qodiriyning yozishicha, Toshpo'lat tajangning hayotida prototipi bo'lgan, u ham "gapni xuddi Toshpo'lat kabi uzuq-uzuq, chertib-chertib so'zlar edi" (Otam haqida 45-b.). Polvon ismi bu shaxsning Qodiriy bilan suhbatdagi nutqiga e'tibor beraylik.

– Shu, degin, Julqunboy uka, – hammayoqni qimorga boy berib, juda abgor bo'lib yurgan chog'im edi. Bir kun boshim qotib-qotib ko'chada borayotsam, yonimdan boyvachcha kiyingan yosh bir yigit o'tib qoldi. "To'xta", dedim "San boyvachchani yoningdagi pulingni bir sanab ko'ray-chi, qancha ekan", dedim ichimda (Otam haqida. 46-b.).

Abdulla Qodiriy Polvonning nutqi bilan Toshpo'lat tajangni so'zlatishdan maqsadi qahramoni tabiatini, qiyofasini o'quvchi ko'zi o'ngida yaqqol gavdalantirish maqsadida badiiy uslub talabiga ko'ra hajviy obraz yaratishdir. O'tgan asrning 20-30-

yillarida, jamiyatda ana shunday nutq egalariga ko'plab duch kelingan va ular zamonasiga mos edi.

Bugungi kun "toshpo'latlar"ining nutqi esa butunlay o'zgacha:

— *Shu, desang, bordim ... nima, gudid qilurasan, etgan gapingga atvechat qilasanmi, yo'q, atvechat qilasanmi? Korochchisi, boshqa gudid qima ... sanminan voohshe gaplashmiman, xo', tushindimi? Konchay ... Qo'q san, o'zing kimminan gaplashvotganini bilasanmi? Lyuboyini sindirib qo'yaman ...*

Har ikki nuqtadan uning egasi kim, ongi, saviyasi, madaniyati qay darajada ekanligi jamiyatda qanday o'rin tutishligi ayon bo'ladi.

Demak, nutq madaniyati, aytish mumkinki, baholovchi fan hisoblanadi. U asoslarini baholaydi, me'yoriylashganlik darajasini aniqlaydi. Muayyan nutqiy vaziyatda mazmunan o'rinli o'rinsiz ekanligini tahlil etadi.

Uslubiyat nutq madaniyati sohasidagi tadqiqotlarga nazariy asos bo'lib hisoblanadi. O'rganilayotgan til unsurlari uslubiyat nuqtayi nazaridan aniq tavsifga ega bo'ladi.

"Til madaniyati yoki nutq madaniyati haqidagi fan ham nazariy, ham amaliy fan (yoki tadqiqot sohasi), til uslubiyati va nutq uslubiyati bilan turdosh hisoblanadi"³⁰.

Demak, nutq madaniyati fani bilan uslubiyat fanining tadqiqot obyekti yozma va og'zaki nutq hisoblanadi, nutqni baholash nutq madaniyatining, nutqni adabiy nutq, nutqning turli janrlariga qay darajada mosligi hamda adabiy nutq me'yorlaridan mosligi hamda adabiy nutq me'yorlaridan chetga chiqishliklarni o'rganish uslubiyatning predmeti hisoblanadi.

Uslubiyatga bag'ishlangan adabiyotlarda uslublar quyidagicha guruhlanadi:

1. Ilmiy uslub.
2. Badiiy uslub.
3. So'zlashuv uslubi.

³⁰ Виноградов В.В. Проблемы русского языка. — Москва, 1981. — 175-б.

7-§. Ilmiy uslub quyidagi sohaviy uslublarni o'z ichiga oladi:

- a) ilmiy-texnikaviy uslub;
- b) ilmiy-tadqiqot uslubi;
- v) ilmiy-omnabop uslub;
- g) ilmiy-publitsistik uslub.

Bular barchasi yozma nutqdagi uslublar bo'lib, ular bilan bir qatorda, og'zaki nutq uslublari ham bor. Bular: radionutq; kinonutq, telenutq.

Albatta, adabiy nutqni ta'riflash uchun yana boshqa jihatlar ham bo'lish ehtimoli yo'q emas. Bu tadqiqot mohiyatiga bo'lgan yondashuv, bayonning maqsadi va vazifasi bilan bog'liqdir.

8-§. *Ilmiy uslub* fan sohalarida ilmiy bilish uchun amal qiladi, uning asosiy vazifasi ma'lumot (informatsiya) berish. Mazkur uslubda, asosan, ilmiy terminlardan foydalaniladi. Ular mantiqiy idrok etilgan tushunchalarni belgilashga xizmat qiladi hamda mantiqiy axborot tashiydi. Bu uslubda, asosan, umummilliy va mavhum (abstrakt) ma'noli so'zlar ko'p uchraydi. Ilmiy uslubda ot turkumiga mansub so'zlardan foydalaniladi, bu ushbu uslubning nomlash (nominativ) tavsifga egaligi (asosan, belgilash, hodisani tavsiflash)ni ko'rsatadi. Bu uslubda birlikdagi muayyan otlar umumlashgan ma'no kasb etadi, ko'pgina ajratilgan va ashyoviydashgan otlar ko'plik sonida keladi, birinchi shaxs ko'plikdagi shakldan va birgalik ma'nosidan faol foydalaniladi, o'tgan zamon majhul sifatdoshining faol shaklidan, o'zlik – shaxssiz shakldan, shaxsi noma'lum shakllardan ham foydalaniladi. Sintaktik konstruksiyalar ham grammatik, ham mantiqiy jihatdan to'laqonli gaplar, odatda, murakkab va murakkablashtirilmagan bo'ladi, bularda sabab-oqibat aloqadorligining ifodasi ustunlik qiladi, sifatdosh o'rami, ravishdosh o'rami uchraydi. Ilmiy uslubda chizmalar, jadvallar, diagrammalar, alohida tenglamalar, statistika ma'lumotlari ko'plab uchraydi. Bu uslub qisqa, lo'nda bo'lishi, mazmunning aniqligi, ochiqligi, ochiq-oydinligi, obyektivligi, mantiqiyiligi va isbotlanganligini ta'minlashi zarur.

Rasmiy-ish yuritish uslubi adabiy nutq uslublaridan biri bo'lib, ish yuritish hamda rasmiy sohada, ishga, huquqqa aloqador munosabatlarda qo'llanadi. Uning asosiy vazifasi xabar berish, ma'lum qilish, bular barchasi, asosan, yozma tarzda bo'ladi.

Mazkur uslubda yoziladigan matnlar rang-barang janrda namoyon bo'ladi, bir-biridan bayoniga ko'ra sezilarli farqlanadi (masalan, qonun, qonunchilik hujjatlari, yo'riqnoma, hisobot, qaror, ariza, tushuntirish xati, bayonnoma, ma'lumotnoma va h.).

9-§. Tabiiyki, barcha noshirlik mahsulotlari, jumladan, adabiy asarlar ham ilmiy uslubda yoziladi. Lekin ular tur nuqtayi nazaridan uslub umumiyligi bilan birga o'ziga xoslikka ham ega bo'ladi. Masalan, ilmiy adabiyot, ilmiy-ommabop adabiyot, o'quv adabiyotlari, qomusiy adabiyotlar, sohaviy adabiyotlar, ma'lumotnomalar va h.

10-§. *Badiiy uslub* ham umunxalq tiliga asoslangan adabiy nutq, undagi ilmiy uslub publitsistik uslub bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu uslub til vositalaridan boshqa barcha uslublarga nisbatan unumli va erkin foydalana olish, shuningdek, boshqa uslublarga xos ifoda etish, sintaktik konstruksiyalar tuzish imkoniyati bilan ajralib turadi.

11-§. Badiiy uslubda adabiy nutq, me'yorlaridan chekinish, grammatika qoidalaridan chetga chiqish (mas, inversiya, tovush tushishi, kelishik qo'shimchalarini almashtirish va h.), personaj nutqini individuallashtirish (personifikatsiya), jonlashtirish, lahja tarkibiga kirmagan so'zlarni qo'llash, arxaizm, istorizm, argo va jargonlardan, frazeologizmlardan hatto vulgarizm, varvarizmlardan foydalanish kabi hollar uchraydi.

12-§. Boshqa uslublarda deyarli uchramaydigan tasvir vositalari badiiy uslubda keng qo'llanadi. Xalq og'zaki ijodi namunalari – maqol, matal, iboralar va ma'nosi bo'yoqdor so'zlarni o'z ichiga oladi.

Badiiy uslub keng qamrovli bo'lib, adabiy (me'yoriy), og'zaki so'zlashuv uslubini, lahja, sheva, shuningdek, kasb-hunarga oid leksik birliklarni, xalq og'zaki ijodi namunalarini to'liq qamrab oladi.

13-§. Soʻzlashuv nutqi – jonli, har qanday rasmiylikdan holi, erkin tarzda ekstralingvistik (verbal boʻlmagan) vositalardan ixtiyoriy foydalangan holda bevosita amalga oshiriladigan asosiy aloqaviy ogʻzaki muloqot. Adabiy nutq egalari tomonidan shaxslararo muloqot sharoitida amalga oshiriladi (boshqacha aytganda, “gaplashish”ga xizmat qiladi, tanishlararo dialog tarzida kechadi, bundan tashqari doʻstlar, oila aʼzolari, sinfdosh, kursdosh, bir jamoada ishlovchilar va boshqalar “oʻrtasi”da namoyon boʻladi). Bunday muloqotda gap, asosan, maishiy, kundalik turmush tashvihlari haqida, faoliyat, xizmatga deyarli aloqasiz boʻladi. Baʼzan, gʻiybat, boshqalarning orqasidan sifatlash tarziga kechadi.

Bu tur soʻzlashuv nutqida tilning muloqot funksiyalaridan biri – norasmiylik sharoitidagi gaplashish, suhbatlashish, nutqiy muloqot ishtirokchilarning, dialog qatnashchisining mutlaqo ochiq-oshkorligi, erkinligi kuzatiladi. Bu – ogʻzaki nutqning birinchi koʻrinishi.

14-§. Soʻzlashuv nutqining ikkinchisi adabiy nutq turi sifatida namoyon boʻladi. U ogʻzaki adabiy nutq deb ataladi. Nutqning bu turiga rasmiylik xos, guruh, ommaviy muloqotda namoyon boʻladi. Muloqot istalgan mavzuda boʻlishi mumkin. Mazkur nutq garchi ogʻzaki boʻlsa-da, kitobiy ham deb ataladi. Kitobiy nutqda adabiy nutqning ikki asosiy funksiyasi – xabar (informatsiya) yetkazish va taʼsir oʻtkazish funksiyasi amalga oshadi.

Ogʻzaki adabiy kitobiy nutqdan rasmiy-ish yuritish, ilmiy, publitsistik faoliyatda foydalaniladi. Bundan tashqari badiiy asar, ogʻzaki ommaviy muloqot, radio, kino, teatr va televideniye nutqlari ham ogʻzaki adabiy nutq turlari hisoblanadi.

15-§. Soʻzlashuv nutqining rasmiy, norasmiyligi nutq sodir boʻladigan sharoit, vaziyat, xullas, nutqiy muhit bilan bogʻliq. Rasmiy ogʻzaki nutq bayonning tartiblanganligi (koʻpincha, mantiq alohida taʼkid etilganligi), odob doirasida, tomonlarda muloyimlikning ustunligi, ovozdagi samimiylilik kabi xislatlarga ega boʻladi.

16-§. Norasmiy nutqda dialog ishtirokchilari tomonlar bir-birlari bilan yaxshi tanish (birga istiqomatda bo'lish va boshqa tomonlardan) yoki ijtimoiy jihatdan (yosh, jinsga ko'ra) teng bo'ladilar. Bunday nutq egalari xalq tilida "oddiy insonlar" ham deyiladi. Oradagi munosabatning bunday oddiy va samimiyligi suhbatdosh(lar) bilan hech bir tortinmay erkin muloqotda bo'lishni ta'minlaydi. Ular bir-birlariga hech bir xijolat chekmay, o'z fikrlari, his-tuyg'ularini bayon etadilar. Ikki yoki guruhliy muloqotning barcha shakllari (xususan, monolog, dialog va h.) aralash-quralash bo'lib ketadi, noverbal vositalar ham qo'shiladi. Maqsad – o'z fikrini "o'tkazish".

Demak, so'zlashuv (norasmiy) nutq, tuyqus (dabdurst)danligi, dialog ko'rinishida bo'lishi, shaxslar o'rtasidagi muloqot sharoitida o'tishi bilan tavsiflanadi.

Funksional uslubiyat mohiyati

17-§. Funksional uslubiyat adabiy nutq ko'rinishlari (turlari)ni, ularning shakllanish tamoyillari hamda sabablarini, shuningdek, har bir nutq ko'rinishiga oid matnda foydalanilgan til birligining ichki bog'lanishini, adabiy nutq ko'rinishlarining tabaqalanishini va ularning muayyan adabiy nutqda qo'llanish qonuniyatlarini o'rganadi va o'rgatadi.

18-§. Quyidagilar adabiy nutqning funksiyaviy ko'rinishlari hisoblanadi:

- ilmiy ta'rifni yozma bayon etish;
- ilmiy ma'lumotni yozma bayon etish;
- qonunni yozma tuzish;
- qandaydir shartnomani yozma tuzish;
- siyosiy g'oyani yozma tarzda aniq, tushunarli bayon etish;
- yig'ilishda nutq so'zlash;
- parlamentda matn asosida nutq so'zlash;
- sudda chiqish qilish.

Yuqoridagi nutq ko'rinishlarini yaratishda bayon qilish uchun samarali, mos, eng ta'sirchan til vositalari tanlanadi, maxsus yo'sin mashq qilinadi, ularni qo'llash usuli takomillashtiriladi.

19-§. Adabiy nutqdagi funksional usulblardan yana biri rasmiy-ish yuritish uslubidir. U ijtimoiy maqsadlarga, nutqiy muloqot vazifasiga va muloqot shart-sharoitga mo'ljallangan bo'ladi. Mazkur nutq uslubi ana shu doirada sayqallanadi, takomillashadi. Ma'lumki, ish yuritish ijtimoiy hayotning barcha sohalarida, sanoat ishlab chiqarishi, qishloq xo'jaligi, hukumat, davlat idoralarida, madaniy, harbiy, diplomatik, turli jamoatchilik, partiya, tashkilotlarda, uyushmalar, fond va b.larda olib boriladi. Demak, mazkur uslub tarkibi o'z ichida yana turlanadi va har bir bayonda umumiy jihatlar bilan so'z tanlash sintaktik konstruksiyalar tuzishda o'ziga xoslikka ega, bu vazifa, faoliyat bilan bog'liq.

20-§. Rasmiy-ish yuritish uslubi qonunchilik, ish yuritish (ishga aloqador yozishmalar), huquqiy munosabatlarda amal qiladi, shu sohalarida o'z ifodasini topadi, xabar (informatsiya) yetkazishga xizmat qiladi.

21-§. Rasmiy-ish yuritish uslubi, aytish mumkinki, aqidaviy tavsifga ega. Qonun, qonunchilik hujjatlarning bayoni, davlatlararo shartnoma matnlari, yuridik terminlar – asarlar mobaynida shakllangan: *aybdor, aybsiz, da'vo, elchi, yorliq, farmon, hukm, so'roq, bitim* va h.

22-§. Quyidagilar rasmiy-ish yuritish uslubining vazifasi hisoblanadi:

- ma'lum hujjat, hodisa, shaxs haqida aniq ma'lumot yetkazish;
- chin, xolis, mantiqan puxta, iloji boricha lo'nda bo'lish;
- muayyan ishning haqiqiy maqsadi, bitim shartlari, qonunlar, turli qoidalar, yo'riqnomalar, ko'rsatmalar va ularning yuridik sharhlari aniq ifoda topishligi.

Rasmiy-ish yuritish uslubining bunday funksiyaviy yo'nalganligi uning nutqiy tuzilishi, bayondagi o'ziga xosligiga va umumlashganligi, ko'p jihatdan o'ziga xosligiga sabab bo'ladi.

23-§. Rasmiy-ish yuritish uslubida obyektivlik, umumlashganlik, bayonning mantiqiy izchilligi, ma'noviy aniqligi, dalillash qat'iy tizimining yaxlitligi va muayyanligi yaqqol ko'rinadi.

24-§. Bayonning mantiqiy ekanligini ko'rsatuvchi faol nutqiy vositalardan foydalaniladi. Har bir so'z ta'bir joiz bo'lsa, chertib-chertib aytiladi, har bir jumla, sintagma, so'z birikmasi aniq-tiniq bo'ladi, mantiq urg'usidan unumli foydalaniladi.

25-§. Nutqiy vositalarning qat'iy tanlanganligi, belgilanganligi uni alohida xoslangan nutqligini ko'rsatadi. Masalan, *Siz quyidagi manzilda yashaysiz: Olmazor ko'chasi, 44-uy, 4-xonadon.* Norasmiy so'zlashuv nutqida bayon boshqacha bo'lishi tabiiy: *Siz Olmazor ko'chasidagi 44-domda yashaysiz, kvartirayiz 4.*

26-§. Rasmiy ish yuritish uslubida bayon standartlashgan bo'ladi. Nutqning standartlanishi tabiiy hoi. U nutqdan kundalik nutqiy muloqot jarayonida yuzaga keladi. Chunki hayotda bir xildagi, o'xshash, stereotip (bir qolip)dagi hodisalar ko'plab uchraydi. Ana shunday tayyor nutqiy hodisalarning funksiyasi (qanday foydalanish)ni aniq hisobga ola bilish muhimdir. Shunday bilimga ega bo'lgandagina muayyan vaziyatlarda, yozma va og'zaki muloqot nutqiy qismida ularni o'rinli qo'llash mumkin bo'ladi.

27-§. Oddiy – so'zlashuv nutqi turli kutgan, kutmagan vaziyatlarda samarali yuzaga keladigan suhbatlashuvda yuzaga chiqadi. Ikki yoki undan ortiq so'zlashuv ishtirokchilari yuqori his-hayajonli, zo'riqqan holatda bo'ladi. Nutq turli-tuman emotsional-ekspressiv ottenkali vositalarga boy bo'ladi. Hech bir cheklovsiz piching, kesatq, o'xshatishlar, jargon, shaloq, chapanicha so'zlar, qochiriqlar hatto vulgar chet so'zlar qo'llanaveradi. Masalan, *dumbul, qovoq, o'lingingga kuyay, so'tak, turshak, qovun, xumpar, dayus, dardisar, stukach, karochisi, qashqatayoq* va h.

Oddiy so'zlashuv nutqi nutq birliklarini ekspressiv tavsifiga ko'ra quyidagi guruhlarga ajraladi: xolis so'zlashuv nutqi (tarafsiz – oddiy); takallufsiz nutq; sodda – so'zlashuv nutqi.

28-§. Xolis (tarafsiz) so'zlashuv nutqi quyidagi tavsiflarga ega:

-ma'no ta'kid etiladigan konstruksiya tuzuvchi so'zlardan tashkil topadi (*ichim achishib ketvotti – qornim ochdi, bo'shangina, yug'ir, sovuqqina* va h.);

-ko'rsatish olmoshili konstruksiyalar (*mana mashi mani kulbam*);

-bayon tamoyiliga ko'ra birikmalar juftlashadi (*tur bor, choy opke*);

-qo'shimcha konstruksiyali (*yonimda qo'shnim boridi, man uni yonida ketvotuvdim*);

-ismlarning xonaki ifoda etilishi (*Olim+toy, kelin+poshsha*);

-ismlar qisqartirib ifoda etiladi (*Dilmurod – Dimot, Umida – Umi, Baxtiyor – Baxti, Bahodir – Boho* va h.).

Takallufsiz nutqqa nihoyatda tortinmaslik, fikr, hissiyotni "yalang'och" ifoda etish, suhbatdosh bilan ochiqchasiga munosabatda bo'lish, suhbat mazmuniga mutlaqo tanlanmaslik xos. *Takallufsiz nutq* ikki xil: do'stona va dag'al bo'ladi.

Do'stona, takallufsiz nutqqa ikki tomonning bir-birlariga tashlayotgan luqmalarining hissiy-ma'noviy bo'yoq ijobiyligi, baho samimiyligi xosdir. Quyidagilar ana shunday nutq ko'rinishlari hisoblanadi:

-his-hayajonning yuqoriligi (*Voy, nega bunaqa deysiz? Qo'limdan nimayam kelardi?*);

-takror fe'lli (*kutdik, kutdik, ko'zimiz to'rt bo'lib kutdik*);

-ma'no bo'yog'i yuqori fe'lli (*ming'illama, vaqillama gapirma, qiyvormoq, qoyil qilmoq (gapni), qotirmoq (ishni)* va h.);

-erkalovchi – kichraytiruvchi qo'shimchali (*bolakay, pichoqcha, kurakcha, bir burdagina* va h.).

29-§. *Dag'al, takallufsiz nutq* qo'pol, ters nutqligi bilan ajralib turadi. Obyektga bo'lgan munosabat dag'alroq, dag'al, ya'ni salbiy bo'ladi. Shaxs, narsa, xatti-harakatga beriladigan baho salbiyligi ancha bo'rttiriladi. Albatta, bunday dag'al munosabat "dushmanona" emas, balki xolisona hatto do'stona bo'lishi mumkin. Adresat o'z sha'niga qaratilgan nutqni diliga og'ir olmasligi, uning dag'alligi sababchisi o'zi ekanligini tushungani uchun suhbatdoshga nisbatan g'arazsiz holatda bo'ladi.

30-§. So'zlashuv nutqining funksiyaviy (vazifaviy) tavsifi uning asosiy uslubi xususiyati hisoblanadi.

1. Nutq hech qanday tayyorgarliksiz, tuyqusdan yuzaga chiqadi (jumla, so'z birikmasi, nutqiy konstruksiya): *ahvolla yaxshimi, hayitiz muborak bo'lsin, uy ichila tinchmi? Charchamasdan yuribsizmi?* va h. Yo'lovchi, mijoz, xaridor, sotuvchi nutqida qolip nutq qismlari, tegishli vaziyatga ko'ra, yuzaga chiqishi tabiiy holdir.

31-§. So'zlovchi nutqiga induviduallik xos bo'ladi. Sintaktik konstruksiyalar shaklan tum-taroqligi, ya'ni chala-chulpaligi, nutqiy qurilish to'liq emasligi va bu hol bilan bog'liq holda nutq (so'zlashuv)ning uzuq-yuluqligi kuzatiladi: *Man uyga, u yotoqqa; Qachon (kelasan)? – Ertaga (kelaman): Qancha (narxi, xarid qilinadigan narsaga ishora)?* va h.

32-§. So'zlashuv nutqi uchun ayniqsa elipsis (tovush, so'z tushish) hodisasi xosdir (*opke – olib kel; ...qarab tur - ukanga qarab tur; ichibo'ldimi – ichib bo'ldimi* va h.).

Bunday tushib qolishda mazmunga putur yetkazmaydigan barcha unsurlar tushib qolishi mumkin. Mazkur nutqda to'liq jumla deyarli uchramaydi, nutq qismi uchun zarur hamma so'zlar ham qo'llanmaydi. Bu – so'zlashuv nutqining boshqa adabiy-funksiyaviy nutqlardan yaqqol farqi hisoblanadi. To'g'ri, kitobiy nutqda ham u yoki bu sintaktik butunlik almashtirilgan jumalar uchraydi, ya'ni biror gap bo'lagi tushib qoladi, bu – bayon konteksti sharti bilan bog'liqdir. Lekin bu hol kitobiy nutqda juda cheklangan. Chunki aniqlashtirish uchun qayta so'rash imkoni mavjud emas. Faqat o'quvchi kontekstdan tushib qolgan qism mazmunini ilg'ab olishi mumkin bo'lsagina bunga yo'l qo'yiladi. So'zlashuv nutqida ellipsis hodisasi vaziyatga bog'liq, u nutq jarayonining o'zida sodir bo'ladi, nutqning verbal bo'lmagan vositalari imo, ishora bilan bir qatorda yuzaga keladi.

33-§. So'zlashuv nutq uslubining o'ziga xos jihati, ayniqsa, uning sintaksisida ko'rinadi. Ayni mana shu sintaktik qurilishining o'ziga xosligida so'zlashuv nutqining funksiyaviylik xususiyati (qisqa va lo'ndaligi) yaqqol namoyon bo'ladi (*qaytdiz – siz ishdan*

uyga qaytdizmi? *qaytdim* – men ishdan uyga qaytdim). Bunga sabab dialog ishtirokchisi bo'lgan ikki tomon bir-biri bilan yaxshi tanish, bir xil vaziyat takrorlanib turadi, shunga ko'ra, bir-birini tushunish uchun nutqda sintaktik konstruksiya barcha unsurlarining bo'lishi talab etilmaydi. Bir sintaktik konstruksiyada ma'lum bo'lgan unsurlar ikkinchi konstruksiyada uchramaydi. *U har kuni (shanba, yakshanbadan boshqa) soat to'qqizda ishga ketadi. Men o'nda.* Keyingi konstruksiyada yetishmayotgan qism mazmuni oldingi konstruksiyadagi bilan bir xilda tushuniladi. Bu misolda *ketmoq* fe'li – keyingi konstruksiyadagi yetishmayotgan unurning tushib qolishi sintaktik ellipsis, boshqacha aytganda kontekstual ellipsisdir. Oddiy so'zlashuv nutqida tabiiy holga aylanib qolgan konstruksiyalarga quyida misollar keltiramiz:

-jumla tarkibidagi to'ldiruvchi tushib qoladi. *Manga ko'rsatchi* (daftarni, kitobni, suratni va h.);

-narsaning o'z nomi qolib belgisi ataladi (olmani soberish uchun bir narsa qidirvomman);

-gap bo'laklarining o'rni almashadi (gazeta yo'qmi, bugungi?);

-fe'l kesim tushib qoladi: *Manga ikki kilo shakar* (bering);

-kishilik olmoshi tushib qoladi. (U) keldi, sani so'radi;

-ism o'rnida xos belgi ataladi. Bo'g'irsoq nima qivossan?

-xususiy nom o'rnida umumiy nom ataladi. Polizda edim (qovun, tarvuz va b.).

Oddiy so'zlashuv nutqi uchun yana quyidagi konstruksiyalar xos:

-*San, o'zin kelasanmi? Ha, mayli, ertaga* (Ikkinchi shaxs olmoshi bilan o'zlik olmoshi birga qo'llanadi);

-juft fe'l qo'llanadi: *qaradim-qaradim, butun vujudim bilan qaradim;*

-juft ravishdosh qo'llanadi: *yig'ib-terib oldilar; bichib-tikib bo'ldi.*

34-§. Oddiy so'zlashuv nutqi uchun so'zlarni juft qo'llash ham xosdir. Bunday juft so'zlar mustaqil ma'noga ega bo'lgan yoki bo'lmagan ikki so'zning teng bog'lanishi asosida hosil bo'ladi:

-umumlashtiruvchi, jamlovchi juft soʻzlar: *baxt-saodat, xat-xabar, yaxshi-yomon*;

-juft soʻzning ikkinchi komponenti mustaqil maʼnoga ega boʻlmaydi, mustaqil maʼnoga ega soʻz maʼnosi ifoda etgan hodisa narsaga oʻxshash hodisa, narsa maʼno ifodasini beradi: *toʻy-poʻy, qoʻy-poʻy, (toʻy-poʻy boʻladimi, qoʻy-poʻy soʻyiladimi?)*.

35-§. Oddiy soʻzlashuv nutqining oʻrganishda bu nutq jarayonida yuzaga chiqishi, alohida ohangga ega ekanligiga alohida eʼtibor qaratishi lozim. Bundan shunday xulosa kelib chiqadi:

-oddiy soʻzlashuvda biz *aytmoq* uchun jummalarni nutq jarayonida tuzilishni koʻramiz:

-*aytish* sintaktik va maʼnoviy jihatdan jonli, dialog nutqda yuzaga chiqar ekan, ohang (intonatsiya) alohida ahamiyat kasb etadi. Ohang, koʻpincha maʼno ekspressivligi, boʻyogʻini, subyektiv munosabatni ifoda etadi.

36-§. Oddiy soʻzlashuv nutqida soʻz qoʻllash erkin – ixtiyoriy, taʼbir joiz boʻlsa, soʻzlar jamlashinuvi yuz beradi. Nutq oʻz ichiga adabiy nutqning boshqa funksiyaviy turlaridan, xalq jonli soʻzlashuvidan quyidagi til birliklarini oʻz tarkibiga oson oladi:

-shaxslararo oddiy, rasmiy boʻlmagan muloqot sohasida foydalanishga moʻljallangan soʻzlarni;

-tushuncha, narsa, hodisa, voqea, shaxsni ifoda etishga “ixtisoslashgan” soʻzlarni;

-soʻzlovchi his-hayajonini ifoda etuvchi soʻzlarni;

-soʻzlovchining aytayotganlarini baholovchi soʻzlarni;

-soʻzlovchining oʻz aytayotganlariga boʻlgan munosabatni bildiruvchi soʻzlarni;

-muayyan vaziyat, soʻzlashuv mohiyatiga, dialog yuzaga kelgan vaziyatga; subyektiv nuqtayi nazarni ifodalovchi soʻzlar va h.;

-norasmiy, tortinmay kechadigan muloqot sharoitiga mos soʻzlarni;

-tuyqusdan, dialog tarzida yuz beradigan nutq doirasida qoʻllanadigan soʻzlarni.

37-§. So'zlashuv nutqi lug'at tarkibining asosiy qismi unumiste'moldagi, betaraf so'zlardan iborat bo'ladi. Mazkur nutqda ma'no bo'yoqdorligi kuchli va kuchsiz bo'lgan so'zlar sezilarli miqdorni tashkil etadi. Bulardan norasmiy sharoitlardagi muloqotlarda tortinmay foydalaniladi.

38-§. So'zlashuv nutqidagi so'zlarning ma'no bo'yoqdorligi betaraf va kitobiy so'zlar ma'nosi bo'yog'idan kuchliroqdir (qiyos: betaraf – *yig'lamoq, yurmoq*; kitobiy – *ko'z yoshi to'kmoq, qadam tashlamoq*; so'zlashuv – *ho'ngramoq, saqillamoq*. Shuni aytish kerakki, kitobiy nutq – bo'yoqqa egalikni, umuman, so'z ma'nosida salbiy bo'yoqni nazarda tutmaydi.

39-§. Ma'noni ta'kid etuvchi so'zlar bilan bir qatorda betaraf - so'zlashuv lug'ati tarkibida ekspressiv ta'sirchan so'zlar ham mavjud bo'lib, ular ham subyektiv munosabat namoyon bo'lish darajasi turlicha bo'lgan muayyan narsa, hodisa, harakatni ifoda etadi, lekin subyektiv munosabat turlicha bo'ladi.

Shu bilan birga ekspressiv bo'yoq tortinishsiz, xonaki nutq doirasida jonli, qizg'in, bir-biriga yaqin kishilar (qarindoshlar, do'stlar, tanishlar) o'rtasidagi suhbat tarzida bo'ladi. Suhbat osuda vaziyatda o'tadi, shu bilan birga, tabiiy, his-hayajondan holi bo'lmaydi. Masalan, *xavotirlanmoq – tashvishlanmoq, nimadandir qo'rqmoq* ma'nosida (*Biz sendan kechadan beri xavotirda edik*); *zing'illamoq – men hozir zing'illab borib kelaman*; *uymalashmoq – Bolalar bilan uymalashib, butunlay yoddan chiqaribman*; *ulgurmoq – Urindim, urindim, hayolimda ulguraman deyma-u, bari bir ke-chikdim*; *so'lmoq (ozib-to'zib ketmoq, bo'yi cho'kmoq* ma'nosida) – *Bechora, but-kul so'lib qolipti*; *nixtalamoq (turtmoq, majburlamoq, undamoq, tinch qo'ymaslik, o'z holiga qo'ymaslik va h.) – kishini har daqiqada nixtalamoq* va b.

40-§. Oddiy – so'zlashuv nutqi, nisbatan kundalik-maishiy mavzularda namoyon bo'ladi. So'zlar ham ana shu mavzuga ko'ra tanlanadi. So'z ma'nosidagi ekspressiv bo'yoq, so'zlovchining narsa, voqea, hodisaga munosabati kontekstda ayon bo'ladi. Masalan: *Ha, shayton, bo'sh kelmaysan! Ha shayton, yana boshladingmi?* Faqat nutq jarayonidagina so'zning ma'nosidagi

emotsional-ekspressiv baho bo'yog'i qaysi qutbga tegishliligi (semasiologik ta'limot – tildagi mantiq – so'z ma'nosining bo'yog'i ikki qutbliligini ko'rsatadi) so'zlovchining obyektga bo'lgan munosabatiga bog'liq bo'ladi.

41-§. Oddiy so'zlashuv nutqida ma'noni ta'kid etuvchi so'zlar ikki guruhga ajraladi:

1) kitobiy nutqqa xos bo'lgan aniq atamali so'zlar o'rinda oddiy so'zlashuv nutqida vaziyatga ko'ra narsa voqea, hodisani ifoda etuvchi okkazional (tilda namunasi bo'lgan, nutq jarayonida yuzaga keladigan ma'noli) so'zlar keng qo'llaniladi. Masalan: *yengil avtomobil* – kitobiy, *apparat, toychoq* – okkazional; *oyoq* – kitobiy, *qo'lontayoq, molapoya* – okkazional; *qo'l* – kitobiy, *panshaha, kosov* – okkazional; *bosh* – kitobiy, *qovoq, hum, guvala* – okkazional va h;

2) umumiy, keng ma'noda qo'llanadigan so'zlar ko'p uchraydi.

Bular faqat vaziyatli nutq jarayonida yuzaga chiqadi:

a) ot turkumiga oid so'zlar, olmosh vazifasida keladi. *Kimsa, nusxa, mato, maxluq, turq, jonzot, kulba* va h. Bu so'zlar oddiy so'zlashuv nutqiga kitobiy nutqdan o'tgan, lekin ular, asosan, so'zlashuv nutqida qo'llaniladi.

Bularda uzual ma'nosi asosida okkazional ifoda yuzaga chiqadi va bu faqat nutq jarayonida, muayyan vaziyatda yuz beradi.

b) umumiy ma'noda qo'llaniladigan, mavhum ma'no ifodali so'zlar: *hashar, tom suvoq, boshpana, kovak, odmi* va h.

42-§. Oddiy so'zlashuv nutqida tor sohaga oid nutq birliklari (masalan, maxsus terminlar) deyarli uchramaydi. Bu hol so'zlashuv nutqining lug'at tarkibi kitobiy nutq lug'at tarkibidan ko'ra, so'zga ancha kambag'alligini ko'rsatadi.

43-§. Oddiy so'zlashuv nutqida ma'no bo'yog'i turlicha so'zlar, birikmalar uchraydi:

-shaxsga nisbatan qo'llaniladi: *kallaxum, mol, latta, so'qim, shilta, shiqildoq, mechkay, megajin, mishiqli, qashqatayoq, qoq suyak, latta chaynar* va b. Bular ma'no bo'yog'i dag'al (salbiy), xatto, tahqir, haqorat ifodasili.

44-§. Oddiy soʻzlashuv nutqida soʻz maʼnosiga qoʻshimcha baho boʻyogʻi beruvchi qoʻshimchalar ham xosdir: *bola-gina; qiz+a+loq, Hasan+toy, Hamdam+cha* va h.

45-§. Oddiy – soʻzlashuv nutqida frazeologizm (ibora)lar, maqolalar keng qoʻllanadi: *ammamning buzogʻidek; kuchala yegan itde; oyogʻi kuygan tovuqdek, boʻzchining mokisidek; sahroda qolgan tuyadek; mosh yegan xoʻrozdek; yaratilganicha qolgan; qoʻndiqda tekkan; sut bilan kirgan, jon bilan chiqadi; yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi; yomonni oʻldi desa ishon, yomonligini qoʻydi desa ishonma; oʻrgangan koʻngil oʻrtansa qoʻymas; mening nafsim balodir, yonar oʻtga solodir; har kimning niyati oʻziga yoʻldosh; arpa ekkkan arpa oladi, bugʻdoy ekkkan bugʻdoy oladi; pes – pesni qorongʻida topadi* va h.

Muayyan nutqiy vaziyatga mos ravishda ogʻzaki nutqda shunday iboralar, maqollar uchraydiki, ular kitobiy nutq doirasida odobdan tashqari hisoblanadi va deyarli qoʻllanilmaydi: *it yeganini qusadi, itdan it, eshakdan eshak tugʻiladi, xaji qiz* va h.

Bunday ibora va maqollar, asosan, badiiy nutqda koʻrinib qoladi, bunga personajga xos nutq yaratish maqsadi sabab boʻladi. Ular maʼno boʻyogʻi haddan ziyod qoʻpol (salbiy) boʻlishiga subyekt (soʻzlovchi)ning obyekt – shaxs, hodisa, narsa, voqeaga boʻlgan munosabati sabab boʻladi.

Tabiiyki, bu munosabat salbiy.

46-§. Ogʻzaki nutqda soʻzlar koʻpincha koʻchma maʼnoda qoʻllanadi va bu hosila maʼno boʻyoqqa ega boʻladi. Masalan: *Samandarov unga yaqinroq kelib yaltoqilik bilan vishillar edi. Vishillamoq* feʼlining genetik (tub) maʼnosi *ilonga xos tovush chiqarish* ifodasiga ega.

Yuqorida esa odamga xos tovush chiqarish nazarda tutilmoqda, subyektning munosabati salbiy.

“Shunga koʻra disfemistik metafora sodir boʻlgan va yuzaga chiqqan hosila sememadagi pragmatik semada salbiy subyektiv munosabat ifoda topgan”³¹.

³¹ Tohirov Z.T. Pragmatik sema. –T.: Zar qalam, 2004. –27-b.

Ilmiy uslub

47-§. Ilmiy uslubning vazifa (funksiya)si ilmiy ma'lumot (informatsiya), zamonaviy ilm-fanning dalillangan bayonini ta'minlashdan iboratdir.

48-§. Ilmiy uslub o'z vazifasiga muvofiq adabiy nutq barcha inkoniyatlarini – so'z va iboralarini, morfologik, sintaktik vositalarini ilmiy ma'lumot yetkazishga qaratadi. Tushunchani aniqlashtiradi, fikrni shakllantiradi.

49-§. Ilmiy uslub ilmiy ma'lumotni ob'ektiv, aniq, mantiqan izchil va qat'iy, maqsadga muvofiq yetkazadi. Ilmiy matnlarda ularni zarur va yetarlicha axboriy bo'lishi uchun nutq vositalaridan samarali foydalanish ko'zga tashlanadi.

50-§. Ilmiy uslubda, narsa, hodisa, voqea, muayyan tushunchani ifodalovchi atama o'z tub (genetik) ma'nosida qo'llanadi. Bunga quyidagilarga ko'ra erishiladi:

- ilmiy asarga oid yaxshi o'rganilgan, ishlab chiqilgan terminlar yordamida (albatta, bunda terminlardan to'g'ri foydalanilgan taqdirda);

- ayrim unsurlar turli o'rinda ayni bir nomda, miqdorda takrorlanadi, shunga ko'ra ular o'rtasida muqobillik saqlanadi.

51-§. Ilmiy matn tuzilishida ilmiy tushunchani ifoda etish – ta'rif asosiy unsurlardan hisoblanadi.

Ta'rifning bir necha shakli bor, shulardan keng tarqalgani quyidagilar: *tireli(–) bu ko'rsatish olmoshili, deb ravishli va h.* Masalan: *Atributiv birikma – aniqlovchi va aniqlanmishdan iborat so'z birikmasi; Ota-onani izzat, hurmat qilish, bu – har bir farzand uchun ham farz, ham qarz; Arxazimlar deb eskirgan so'zlar ataladi, Oliy ta'lim muassasasiga o'qishga kirish uchun hujjat topshiruvchilar, ya'ni abituriyentlar tibbiy ko'rikdan o'tganlik haqidagi ma'lumotnomaga ega bo'lishlari shart.*

52-§. Ilmiy uslub o'z navbatida ichki uslublarga ega: janriy – nutqiy turlar va mavzuli – nutqiy turlar. Bular, odatda, ilmiy (akademik), ilmiy – o'quv adabiyotlari, ilmiy ish va ilmiy-ommabop uslublar deb ataladi.

53-§. Ilmiy (akademik) uslub bayonda qat'iy akademikligi bilan ajralib turadi va soha mutaxassislariga mo'ljallangan bo'ladi. Akademik bayon mantiqiy izchillik, dalillar tizimligi, ilmiy asoslar, hodisalar tartiblanganligi, yuqori darajada axboriyli, fanga oid avvaldan ma'lum bo'lgan va yangi ma'lumotlarga boy bo'ladi. Yangi-yangi ilmiy natijalar nutqdagi mavjud maxsus so'z, so'z birikmalari – terminlar qatoriga yangi maxsus so'zlar kirib kelishiga sabab bo'ladi.

54-§. Ilmiy-o'quv adabiyotlar uslubi mutaxassislar tayyorlashga mo'ljallangan. O'quv adabiyotlari matnining nutqiy tuzilishi keng dalillash tizimi bilan birga ilmiy (akademik) uslubdan farqli o'laroq fanda ma'lum bo'lganni asoslashga qaratiladi.

55-§. Ilmiy ish uslubidan referat tarzidagi ishlarda, annotatsiyaviy matnlar yaratishda. Matn yuqori darajada axboriy, bayon qisqa, lo'nda, tizimlashtiruvchi usulda bo'ladi. Jumlar sodda gaplardan, shuningdek bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda tashkil topadi.

56-§. Ilmiy-ommabop uslubdagi bayon oldindan ma'lum bo'lgan ilmiy ma'lumot (informatsiya)ni mutaxassis bo'lmaganlarga mo'ljallangan bo'ladi. Mazkur uslubda ilmiy bilimlar ommalashtiriladi, muayyan ilmiy informatsiya soha mutaxassisi bo'lmagan o'quvchilar uchun tushunarli bo'ladi.

Publitsistik uslub

57-§. Publitsistik uslub siyosat sohasiga xizmat qiladi. Mazkur uslubda yaratilgan matnlardan asosiy maqsad – jamoatchilik ongiga ta'sir etish, uni shakllantirishdir. Publitsistik uslubdagi bayonning nutqiy tuzilishi siyosiy g'oyalarni, faol siyosat, fuqaro nuqtayi nazarini, siyosiy tashviqot, siyosiy partiyalar, guruhlar o'rtasidagi qizg'in munozaralarni ifoda etishga, kundalik turmushda yuz berayotgan hodisalarni yoritishga mo'ljallangan bo'ladi.

Mazkur uslubdagi matnlarda ijtimoiy, siyosiy tashkilotlar, rasmiy muassasalar faoliyati baholanadi. Siyosatchilar, davlat arboblari, madaniyat xodimlari, jurnalistlar va boshqalarning xatti-harakatlari, bayonotlari, murojaatlari, chiqishlari tahlil etiladi, baholanadi. Umuman, kundalik turmushda yuz bergan, berayotgan dolzarb siyosiy ijtimoiy, madaniy ilmiy, e'tiqodiy, iqtisodiy va boshqa masalalar so'zlar vositasida (verbal) ifoda topadi.

Publitsistik uslub ikki ko'rinishda: yozma va og'zaki. Har ikkisi ham ta'sir o'tkazuvchi nutq sohasiga taalluqli. Bu xususiyati bilan publitsistik uslubdagi nutq siyosiy nutqqa yaqinlashadi. Siyosiy nutq og'zaki ommaviy nutqning bir turi hisoblanadi. Bundan tashqari u radio, televideniye, kino nutqiga ham juda yaqindir. Ana shu uch nutq turi bilan birgalikda publitsistik uslub ommaviy axborot uslubi deb ataladigan turni tashkil etadi.

58-§. Publitsistik uslub funkcionallik tabiatini gazeta nutqida, ayniqsa, to'liq namoyon etadi. Ommabop jurnallar nutqi ham publitsistik uslubda, jurnal nutqidagi materiallar, asosan, ikki janrda bo'ladi: muammoviy-tahliliy va badiiy-publitsistik.

Publitsistik uslub o'z muloqiyiligi bilan boshqa uslublardan ajralib turadi. Mazkur uslubdagi nutqda betaraf va ekspressiv til vositalari aralash qo'llanadi. Masalan: *demokratiya, jamiyat, prezident, senat, davlat, adolat, inson huquqlari, mustaqillik, ozodlik, erkinlik, muholifat* va h. Bular bilan bir qatorda ijtimoiy-siyosiy nutqda so'z (termin)lar borki. ular muayyan bir tushunchani ifoda etish bilan birga, ma'nosi uslubiy bo'yoqli bo'ladi: *og'machi, fashist, qo'poruvchi, poraxo'rlik, fashizm, vahshiy, vahshiylik, ochko'zlik, shov-shuv, g'alamislik* va h.

Mazkur so'zlar publitsistik uslub talabiga ko'ra o'zgacha ma'no ifodasiga ega bo'ladi, boshqa so'zlarga sinonim (kontekstual) bo'lib keladi. Betaraf ma'noli so'zlardan, terminlardan ko'chma ma'noda foydalaniladi: *mahalliy (mahalliychilik), tanish-bilish (tanish-bilishchilik), qarindosh-urug' (qarindosh-urug'chilik), oshna-og'ayni (oshna-og'aynilik)* va h.k.

Badiiy nutq

59-§. Badiiy nutq o'zbek adabiy nutqidagi funksional nutqlar ichida alohida o'rin tutadi. Buning turli sabablari bor:

-mazkur nutq tilning estetik vazifasi eng to'liq namoyon bo'luvchi adabiy nutqning yagona turi hisoblanadi;

-badiiy asar matnida (barcha yozma uslublar, og'zaki publitsistik nutq va so'zlashuv nutqidan farqli o'laroq) istalgan nutqiy vositalardan, adabiy nutqning xohlagan turidagi nutq birliklaridan, adabiy nutq doirasiga kirmaydigan unsurlardan, tabu so'z va frazeologizmlar va boshqalardan foydalanish mumkin.

60-§. Badiiy asar bayoni murakkab tuzilishga ega yaxlit badiiy nutqqa asoslanadi, shu bilan birga, badiiy asar tur va jinslarga ajraladi: she'riy asar, nasriy asar, dramatik asar; adabiy janrlar - roman, povest, hikoya, masal, qissa va h. uslublari alohidalikka ega, shuningdek, muallifning o'z nutqi, uslubi ham mavjud.

61-§. Tur va janrlar xilma-xilligiga qaramay badiiy nutq adabiy nutqning yaxlit funksional bir ko'rinishi hisoblanadi. Badiiy asar nutqining ichki yaxlitligi quyidagi omillarga bog'liq:

-badiiy asar nutqi ichki tuzilishiga ta'sir etuvchi estetik funksiyaga;

-barcha til unsurlarining borliqni obrazli aks ettirish tamoyiliga bo'ysundirilganligiga;

-har bir tur, janr o'z konstruktiv tuzilishiga ega ekanligiga.

62-§. Badiiy asar, ma'lumki, hayot haqiqatini aks ettiradi, hozirgi zamon iborasi bilan aytganda, "borliqning hissiy in'ikosi". Vaholanki, hayotda na Otabek, na Kumush, na Yo'lchi, na Gulnor, na Shum bola, na Zaynab, na Anvar, na Ra'no bo'lmagan, kuchli ijodiy hayolat ta'sirida buyuk yozuvchilarning o'xshashi yo'q badiiy nutq san'atlari, obrazli nutq yaratishdagi yuqori mahoratlari, so'z vositasida yaratgan ijodiy obrazlari, badiiy asarlaridagi butun obrazlar tizimi tufayli biz asar qahramonlarini hayotdagi mavjud insonlar sifatida qabul qilamiz, ular bilan birga kulamiz. ular bilan birga istirobga tushamiz, yig'laymiz, qayg'uga botamiz.

63-§. Badiiy nutq shunday nutqki, muallif, soʻz sanʼatkori undan shunchaki dolzarb informatsiyani toʻgʻridan toʻgʻri yetkazish uchungina foydalanmaydi. Uni shaxslararo munosabat vositasi sifatida qoʻllamaydi: u yordamida kundalik turmushning muayyan mavzusini yoritmaydi; unga biror siyosiy, iqtisodiy, davlat ahamiyatiga molik masalani kundalik maqsadda hal etishda kishilar ongiga taʼsir etish vositasi sifatida qaramaydi. Yozuvchi kundalik nutqiy muloqot maqsadini koʻzlamaydi, balki, ayni mana shu nutq yordamida badiiy obraz yaratadi. Badiiy nutqdan ijodkor goʻyo mavjud narsa, voqea, hodisa, shaxslar, aloqa va munosabatlarni, oʻz ijodiy tasavvuri, oʻz badiiy hayoloti, oʻz dunyoqarashi, orzu-umidlarini bayon etishda foydalanadi. Badiiy nutq (uslub)ga xos ayrim unsurlar boshqa nutq (uslub)larda uchrab turadi. Lekin, ular asosiy emas, balki yordamchi, nutqiy “bezak” vazifasini oʻtaydi.

Birinchi bosqichda oʻzlashtirilgan bilimlarga tayanib, ikkinchi bosqichdagi bilimlar oʻzlashtiriladi. Muharrirlik mahoratiga ega boʻlish uchun bu bosqichda quyidagilarni puxta bilish talab etiladi:

- uslubiyat va nutq madaniyati;
- uslubiyat va adabiy tahrir;
- funktional uslublar;
- nutq birliklari uslubiyati;
- matn uslubiyati;
- badiiy nutq uslubiyati;
- adabiy nutqning funktsional tabaqalanish asoslari;
- rasmiy-ish yuritish uslubi;
- ilmiy uslub;
- publitsistik uslub;
- badiiy nutq uslubi;
- soʻzlashuv nutqi – kitobiy nutq;
- yozma kitobiy nutq;
- ogʻzaki kitobiy nutq;
- ogʻzaki soʻzlashuv nutqi;
- ogʻzaki-rasmiy soʻzlashuv nutqi;

- og'zaki-oddiy so'zlashuv nutqi;
- so'zlashuv nutqining asosiy uslubiyl xususiyatlari;
- ilmiy asar uslubi;
- o'quv adabiyotlari uslubi;
- ilmiy-ommabop asarlar uslubi;
- publitsistik asarlar uslubi;
- ensiklopedik asarlar uslubi;
- ma'lumotnoma, yo'riqnoma asarlar uslubi va b.

Yuqorida qayd etilganlar to'liq o'zlashtirilgandan so'ng muharrirlik mahoratiga ega bo'lishning uchinchi bosqichiga o'tiladi.

O'z bilimini tekshirish uchun savol va topshiriqlar

1. Adabiy nutqqa asos bo'lgan shevalarni ta'riflang.
2. Uslublar qanday guruhlanadi?
3. Rasmiy-ish yuritish uslubi qaysi sohalarda qo'llanadi?
4. Badiiy uslubning boshqa uslublardan farqi nimada?
5. Oddiy so'zlashuv uslubini ta'riflang va misollar keltiring.
6. Qanday uslublar funksional uslublar deyiladi?
7. Ilmiy uslub bilan ilmiy-ommabop uslubning farqi nimada?
8. Publitsistik uslub qo'llaniladigan sohalarni ta'riflang.
9. Adabiy nutqning qanday funksiyaviy turlari bor.
10. Badiiy nutqqa to'la ta'rif bering.

3-BOB. MATN MANTIQUIY TAHLILI

Reja:

- 1. Matnning mantiqiy tahlili.*
- 2. Qismlararo mantiqiy bog'liqlikni aniqlash.*
- 3. Mulohazalararo bog'lanish.*
- 4. Tushuncha va mulohazalarni qiyoslash.*
- 5. Mantiqiy tahlil qonunlari.*

1-§. Har qanday asar (adabiy, publitsistik va h.) qo'lyozmasini tahrir qilishdan oldin, qo'lyozmani qabul qilishdagi bajariladigan amallar tugagandan so'ng, matn mantiqiy tahlil etiladi. Mohiyatiga ko'ra, matnning mantiqiy jihatdan tahlil qilishda muharrir asar mundarijasini anglab yetadi va muallif o'z mulohazalarida mavzudan chetga chiqqan-chiqmaganligini tekshiradi. Natijada, muharrir muallif o'z xulosalari, ta'riflari, ilgari surgan ilmiy qonuniyatlarida mantiq me'yorlariga to'la rioya qilganligi, to'g'ri mulohaza yuritganligini aniqlaydi. Yuqoridagilar bo'yicha muharrir xulosasi (taqrizi)ga ko'ra, muallif mantiq qonunlari va qoidalaridan chetga chiqqanligini sezadi, matn mazmuniga tegishli o'zgartishlar kiritadi, matnning isbotlanganlik va aniqlik jihatlari yanada oshadi.

2-§. Lekin mantiq qonunlari va qoidalarini bilmay, ularni tatbiq etishning uddasidan chiqmay matnni mantiqiy jihatdan to'laqonli tahlili haqida o'ylash ham mumkin emas. To'g'ri, ba'zan muharrirlar (tahrirchilar) mantiq qonun va qoidalaridan xabarsiz o'z bilim va tajribalariga tayanib mazmuniy tuzatishlarni amalga oshiradilar. Biroq ular mazmuniy o'zgartirishlarni anglagan holda, ilmiy asosda bajarsalar natija tamomila o'zgacha bo'ladi.

3-§. Mantiq qonunlarini bilish qo'lyozma tahlilini osonlashtiradi, muharrirga mantiqiy tuzatishlarni amalga oshirishda qat'iyat, ishonch baxsh etadi, o'z hukmi adolatli ekanidan xotirjam bo'ladi va muallif e'tirofi, hurmatiga sazovor bo'ladi.

4-§. Muharrir mantiq qonun va qoidalarini o'zlashtirib oladi ham deylik. Lekin ularni bilish boshqa, amalda qo'llash boshqa. Chunki mantiq ilmida mulohazalar, tushunchalar, shaklga solingan, oydinlashgan bo'ladi. Muallif matnida (yozma nutqda) esa kontekstual mantiqiy shakllar aksariyat hollarda yashirinchadir. Mantiqiy xulosaning barcha bo'g'inlari ham yetarli bo'lmaydi, So'zlar erkin tartibda joylashgan, ko'chma ma'noda qo'llanganligidan uning ma'no bo'yog'ini ko'p o'rinda aniqlashga to'g'ri keladi. Bu hol muharrir uchun qiyinchilik tug'diradi, albatta. Mazkur vaziyatda to'g'ri yechim topish matnni tahlil qilish uchun samarali uslubdan foydalanish, muayyan malaka hamda tajribada sinovdan o'tgan ko'nikma asqatadi. Shundagina muallif fikrini mantiq qonunlari va qoidalariga ko'ra tahlil qilish mumkin bo'ladi. Quyidagi misollarga e'tibor beraylik.

"Beixtiyor ko'zingga nomahramning yuzi tushsa, zinhor, uning yuziga ikkinchi bor qarama" (Odamiylik mulki, 498-b.). "...so'lig'imsan, Vatanim" (qo'shiqdan). Birinchi misolda muallifning aytmqochi bo'lgan fikrini ifoda etuvchi so'zlar *ko'z* va *yuz*. Muallif ular orqali *qaramoq* harakatini baholamoqchi. Fikrdan anglashiladigan ma'no ana shunda. Lekin mantiq nuqtayi nazaridan bu to'g'rimikan? E'tibor qilaylik; *ko'zingga nomahramning yuzi tushsa*. Qarash harakati yuzdan ko'zga tomon. Vaholanki, yuz ko'rish xususiyatiga ega emas-ku! Aslida harakat mantiqan ko'zdan yuzga tomon bo'lishi kerak, misolda esa buning aksi. Bunday hol yuz berishiga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi – *ga* noto'g'ri o'rindaligi sabab bo'lgan. U harakat yo'nalishini to'g'ri belgilash uchun *ko'z* so'ziga emas, balki *yuz* so'ziga qo'shilishi kerak edi. Ya'ni: ...*ko'zing nomahramning yuziga tushsa*... Shunday bo'lishi mantiqan to'g'ri bo'lishini jumlaning keyingi bo'lasi "...uning yuziga ikkinchi bor qarama" tasdiqlaydi. Bunda *qarama* deb ko'zning egasiga murojaat etilmoqda, yuzning egasiga emas. Bu mantiqiy xatolikka adabiy nutq ilmidan, ya'ni kelishik qo'shimchasining vazifasi (funksiyasi)dan yaxshi xabardor emaslik sabab bo'lgan.

Ikkinchi misolda *so'liq* so'zi mantiqan xato qo'llangan. *So'liq* so'zining ma'no ifodasi ot, eshak kabi hayvonlar jilovining bir qismini anglatadi. U zanglamaydigan metal – misdan ishlanadi, ot, eshak og'ziga solinadi va ularni boshqarishga xizmat qiladi. Demak, muallifning Vatanni so'liqqa tenglashtirishi to'g'ri emas. Buni har ikki so'zning genetik ma'nosi va har ikki so'zdan anglashilayotgan ikki obyektning bir-biriga o'xshatilishi mantiqqa zid!

5-§. Yuqoridagi kabi mulohazalar aks etgan matnni baholashda muharrir ikki asosiy vazifani bajarishi kerak bo'ladi. Birinchi vazifa – idrok etish, tushunchalar yoki mulohazalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik har bir holatini anglab yetish, bu bog'liqlikni fikran aniqlash hamda qayd etish.

Ikkinchi vazifa – aniqlangan va qayd etilgan mantiqiy bog'liqlikning to'g'ri ekanligini tekshirish.

6-§. Mantiqiy bog'liqlikni aniqlash usullari matndagi u yoki bu mantiqiy bog'liqlikni aniqlashda yordam beradi, matnni tahlil qilish va baholashga ishora qiladi. Bularsiz matnni mantiqiy jihatdan tahlil qilish amalga oshmaydi. Aniqlanmagan mantiqiy bog'liqlik muharrir nazoratidan chetda qoladi.

7-§. Tushunchalar yoki mulohazalar orasidagi munosabat matnda so'z yoki tinish belgi yordamida ifoda topgan bo'lsa, mazkur munosabatni bildiruvchi so'z yoki tinish belgi fikran qayd etiladi, ta'kidlanadi.

8-§. Agar tushunchalar yoki mulohazalar o'rtasidagi munosabat so'z yoki tinish belgi yordamida ifoda etilmagan bo'lsa, ular qanday mantiqiy aloqaga kirishganligini aniqlash uchun tushunchalar va mulohazalar taqqoslanadi. Shu yo'l bilan ular qanday mantiqiy bog'lanishda ekanligi aniqlanadi.

9-§. Mulohazalar o'rtasidagi bog'lanish ko'pgina bog'lovchilar yoki bog'lovchi so'zlar vositasida yuz beradi: *va, ham, hamda, vaholanki, zero, biroq, lekin, ammo, shunga qaramay, go'yo, oqibatda, natijada, shunday qilib, shunga ko'ra, avvalo, shu sababli, shu sababdan, chunki* va b. Bunday so'zlar, agar ular farqlansa, mantiqdagi mantiqiy bog'liqlikdan darak beradi. Ular

muharrirni ogohlantiradi: Hushyor bo'li! Bunda qandaydir mantiqiy bog'liqlik bor. U to'g'rimi? Bunday ishorani ilg'ab olishga muharrirlar har doim ham muvaffaq bo'lavermaydilar.

Xo'sh, so'zlarni alohidalash nima degani? Uni qanday amalga oshirish kerak? Amalga oshirganda ham matnni to'g'ri idrok etishdan chalg'itmasdan, aksincha, u matnni tushunishga ko'maklashsin.

Matnni o'qish mobaynida har bir bog'lovchining mantiqiy ma'nosi fikran qayd etilsa, u, albatta, matnda alohidalanib turadi hamda tushunchalar yoki mulohazalar matnda muayyan mantiqiy bog'liqlik mavjud ekanligiga ishora qiladi. Kontekstdagi bog'lovchilarni alohidalash tushunchalar yoki mulohazalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni aniqlash uchun quyidagi misolga e'tibor beraylik.

Tabiiyki, ijodiyot sohasida yangi avlodning paydo bo'lishi bilan yaqin yoki uzoq o'tmishdagi ijodiyot va yoki ijodkorlardan tarixan uzilish yuz beradi. vaqt o'tishi bilan bu uzilish tobora chuqurlasha boradi.

Mazkur misolda tushunchalar va mulohazalar o'rtasidagi bog'liqlikka ishora qiluvchi tinish belgilar va verbal bog'lovchilar uchraydi. Bular:

- vergul (*tabiiyki* so'zidan keyin kelgan);
- vergul (*yuz beradi* birikmadan keyin kelgan);
- bilan (*paydo bo'lishi* birikmasidan keyin kelgan);
- va/yoki (*ijodiyot* so'zidan keyin kelgan);
- yoki (qavs ichida kelgan);
- bilan (*vaqt o'tishi* birikmasidan keyin kelgan);

Kirish so'zni keyingi konstruktiv sintagmadan ajratib turgan vergul

(,) ning vazifasi *tabiiyki* so'zi anglatayotgan tushuncha bilan *ijodiyot sohasida yangi avlodning paydo bo'lishidan* anglashiladigan tushuncha o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikka ishora etish. Vergul o'zidan keyingi qismdan anglashiladigan jarayonning sodir bo'lishi sun'iy emas, balki hech kim, hech narsa aralashuvi, ta'sirisiz yuz berishi *ta'kidlanadi*. Agar “,” tushirib qoldirilsa, unda

tabiiyki – kirish soʻzning ham ahamiyati yoʻqoladi, uni kontekstga kiritishga zarurat qolmaydi.

Bilan bogʻlovchisi “... *avlodning paydo boʻlishi*” konstruksiyasidagi mulohaza va “...*uzilish yuz beradi*” konstruksiyasidagi mulohaza oʻrtasidagi mantiqiy bogʻliqlikka ishora qiladi. *Bilan* bogʻlovchisi uzilish yuz beradigan vaqtni ham mantiqan anglatishga xizmat qilmoqda. Yaʼni *uzilish ... paydo boʻlish* bilan bir vaqtda yuz beradi. Agar kontekstdan *bilan* bogʻlovchisi tushirib qoldirilsa yoki qisqartirilsa, unda butunlay boshqacha mantiqiy tushuncha yuzaga chiqadi: “... *yangi avlodning paydo boʻlishi yaqin yoki uzoq oʻtmishdagi ijodiyot va/yoki ijodchi (yoki ijodchi)lardan tarixan uzilish yuz beradi*”. Mazkur konstruksiya diqqat bilan oʻqilsa, “...*yangi avlodning paydo boʻlishi*” konstruksiyasi hamda “...*uzilish paydo boʻladi*” konstruksiyasi oʻrtasidagi mantiqiy bogʻliqlik uzilgani ayon boʻladi. Mantiqiy bogʻliqlikni tiklash uchun tahrir amalini bajarish talab etiladi.

Kontekstda qoʻshaloq (juft) bogʻlovchi – *va/yoki* uchraydi. U “...*yaqin yoki uzoq oʻtmishdagi ijodiyot...*” bilan “...*ijodchi (yoki ijodchilar)dan*” konstruksiyasi oʻrtasidagi mantiqiy bogʻliqlikka ishora qiladi. Birinchi bogʻlovchi – *va* teng biriktiruv bogʻlovchi, u ikki qismni teng bogʻlaydi. Ikkinchi bogʻlovchi – *yoki* ayiruvchi bogʻlovchi. Ikki tur bogʻlovchini qoʻllashdan maqsad nima? Mabodo, bogʻlovchi vazifasida *va* ning oʻzi kelsa, unda uzilish ham yaqin yoki uzoq ijodiyot, ham ijodkor (lar) bilan bugungi kun ijodiyoti hamda ijodkor(lar) orasidagi uzilish tushuniladi. Agar *yoki* bogʻlovchisi qoʻllansa, ikki obyektдан biri anglashiladi: ijodiyot yoxud ijodkor(lar). Buni mantiqan qanday izohlash kerak? Agar ijodiyot va ijodkorlar tarixan tahlilga tortilsa, unda shunday mulohaza yuzaga chiqadi. Oʻtmishdagi ijodiyot va ijodkorlar bilan bugungi kun ijodiyoti hamda ijodkorlari oʻrtasida uzilish mavjudmi? Ham ha, ham qisman ha. *Ha* ligi shundaki, Nizomiddin Amir Alisher Navoiy hamda Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiyoti bilan bugungi kun ijodiyoti orasida uzilish mavjud. Hech bir shoir ijodi ularnikiga tenglasha olmaydi, hech bir shoir ularniki

kabi asar yarata olmaydi (har holda yarata olmayapti). Ammo ijodiyotlar orasida uzilish bo'lgani holda ijodkorlar orasida uzilish ko'rinmaydi. Ikki mumtoz, zabardast shoir ijodini o'rganish, ularni hamisha yodda tutish, ular bilan faxrlanish, ularga ergashish, barcha, o'zini qaysidir darajada shoir deb biluvchi ijodkorga xosdir. Demak, ijodiyotlar o'rtasida uzilish yuz bergan bo'lsa-da, ijodkorlar orasida uzilish sodir bo'lmagan. Ana shu ikki mulohaza o'rtasidagi ikki xil mantiqiy bog'liqlikka va hamda *yoki* bog'lovchisi ishora qoladi. Shuning uchun tahrir jarayonida har ikki bog'lovchi juft qo'llangan va bu mantiqan to'g'ri.

Agar muharrir bog'lovchilarga e'tibor bermasa, ular alohida-alohida mantiqiy tahlil qilinsa, yuqoridagi matn mutlaqo o'zgacha shakl va mazmun-mundarijaga ega, muallif bayon usuli, individual uslubi o'zgargan bo'ladi. Bundan yana bir mantiqiy xulosa chiqadi: tinish belgilar va bog'lovchilarni mantiqiy tahlil qilish muallifga xos individual bayon usuli hamda uslubni aniqlash va saqlashga ko'maklashar ekan.

Quyida yana bir matnni mantiqiy tahlil etamiz.

Filologiya ta'lim muassasasi talabalari uchun mo'ljallangan o'quv qo'llanma barcha tilga qiziquvchilar va til tarixi bilan tanishishni xohlovchilar uchun tushunarlidir.

Annotatsiya tarzidagi bu matnni o'qir ekan, muharrir *til bilan qiziquvchilar* hamda *til tarixi bilan tanishishni xohlovchilar* o'rtasidagi va bog'lovchisiga diqqat-e'tiborini jalb etmasa, u bog'lagan har ikki tushuncha bir-birini istisno etmasligini ilg'ab ololmaydi.

Vaholanki, til tarixi bilan tanishishni xohlovchilarning anchagina qismi agar deyarli hammasi bo'lmasa ham tilga qiziquvchi bo'ladi. Demak, ikkinchi tushuncha o'z ko'lamini asosiy qismi bilan birinchi tushuncha ko'lamini tarkibiga kiradi.

Balki, matnda so'z faqat til tarixi bilan tanishishni xohlagan til bilan qiziquvchilar haqida borar? Zero, filologiya ta'lim muassasasining talabalari qo'llanma tushunarli bo'lganlar toifasiga kirmaydi. Mutaxassislar (tilchilar, tilshunoslar) allaqachon muayyan darajada til bo'yicha ma'lumot egasi bo'lganlardir,

demak, ularni til tarixi bilan tanishishni xohlovchilar qatoriga qo'shib bo'lmaydi.

Unda yana kim tilga qiziquvchilardan hisoblanmaydi-yu, o'quv qo'llanma bo'yicha til tarixi bilan tanishishni xohlashi mumkin? Aytish mumkinki, bundaylar topilmaydi. Hamon shunday ekan, unda quyidagicha yozish kerak.

...barcha tilga qiziquvchilar, uning tarixi bilan tanishishni xohlovchilar...

Va bog'lovchisi tahlilga bergan ishora natijasi shunday chiqadi.

10-§. Tushunchalar va mulohazalarni qiyoslash, ular o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik tinish belgilarsiz va so'zlarsiz yuzaga chiqishligi ham ko'plab uchrab turadi. Bunday hollarda muharrir tushuncha va mulohazalarni qiyoslamay o'tkazib yuborsa, ichki mantiqiy bog'liqliklari tekshirilmagan matn bosmadan chiqishiga yo'l qo'ygan bo'ladi. Vaholanki, ular orasida xatolari ham yo'q emas.

"... 4 yoshida maktabga horih, tez savod chiqarib, turkiy va forsiy tildagi she'rlarni o'qib, yod ola boshlagan. O'zbek tili bilan bir qatorda, forsiy tilni ham mukammal egallagan (O'zME, 1-j.-217-b.).

Agar yuqoridagi ikki jumla bir-biriga mantiqiy jihatdan qiyoslanmasa, ular orasidagi bog'liqlik ayon bo'lmasligi mumkin. Bu bog'liqlik na tinish belgisi, na bog'lovchi (so'z) tomonidan ifoda topmagan. Har ikki jumladagi mulohaza bolaning tillarni o'rganishi xususida.

Birinchi jumladan bola *"turkiy va forsiy tildagi she'rlarni o'qib, yod ola boshlagan"*i mulohazasi anglashilsa, ikkinchi jumladan *"...o'zbek tili bilan bir qatorda, forsiy tilni ham mukammal egallagan"*i mulohazasi anglashiladi. Muharrir har ikki mulohazani o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikka e'tibor bermagan, ya'ni ikki mulohaza qiyoslanmagan. Demak, matn mantiqiy tahlilga muhtoj, tahrirtalab. Xo'sh, ikki mulohaza o'rtasidagi uzilgan mantiqiy bog'liqlikni tiklash uchun nima qilish kerak?

Hamon har ikki jumlada soʻz til xususida borar ekan, shu haqdagi ikki tushunchani qiyoslash lozim. Buning uchun tushuncha ifoda etuvchi terminlar qiyoslanishi talab etiladi.

Birinchi jumlada *turkiy, forsiy til*, ikkinchi jumlada *oʻzbek, forsiy til* qayd etiladi.

Muharrir har ikki jumladagi asosiy tushunchani ifoda etuvchi terminlar – *turkiy, forsiy, oʻzbek, forsiy*ni qiyoslaganda edi ular oʻrtasidagi mantiqiy bogʻliqlikni tiklagan boʻlardi:

Turkiy, forsiy – turkiy, forsiy.

Muharrir tuzatish qilmagan, bunga sabab u mantiqiy tahlil amalini bajarishlikni bilmaganligidan tashqari, xalqining tili qaysi davrda *turkiy til-u*, qaysi davrda *oʻzbek tili* atalganidan ham xabarsiz ekanligidir.

Vaholanki, Nizomiddin Amir Alisher Navoiyning oʻzlari eʼtirof etishlaricha, ul zot turkiy hamda forsiy tilda ijod etganlar.

Agar muharrir ikki mulohazani qiyoslay olganida edi, bunday mantiqiy chalkashlik yuz bermas edi.

11-§. Mantiqiy bogʻliqlik na tinish belgilari, na bogʻlovchi (soʻz) yordamida ifoda etilmagan boʻlsa, unda tushunchalar yoki mulohazalar oʻrtasidagi mantiqiy bogʻliqlikni tekshirib koʻrish kerak. Mulohazalar oʻrtasidagi bogʻliqlik boshqacha mantiqqa asoslangan boʻlishi mumkin. Agar tahlil natijasida mulohazalar oʻrtasidagi bogʻliqlik buzilgan boʻlsa, unda buning sababini aniqlash va toʻgʻrilash talab etiladi.

Ommaviy axborot vositalarining demokratik ahamiyati haqida ortiqcha izoh berish shart emas. U jamiyatda boʻlayotgan oʻzgarishlardan tortib, ijro hokimiyati ustidan keng nazorat qilish imkoniyati va salohiyatiga ega boʻlgan siyosiy demokratik institutlar qatoriga kiradi (Oʻzbekiston matbuoti, 2014, 5-s. 57-b.).

Yuqoridagi ikki jumladagi mulohazalar oʻrtasidagi mantiqiy bogʻliqlik, bir qarashda, meʼyorida tuyuladi. Ammo diqqat bilan tahlil etilsa, fikrni bayon etish tartibi buzilgani seziladi. Birinchi jumlada *“...ortiqcha izoh berish shart emas”* degan xulosaviy fikr berilgan ekan, demak, qaysidir darajada izoh berilgan-u, endi boshqasiga hojat yoʻq, degan tushuncha yuzaga chiqadi. Shunday

ekan, keyingi mulohaza mantiqan avvalgisini davomi emas. Chunki *shart emas* degan tushunchadan keyin berilmoqda. Vaholanki, avval ozmi-ko'pini izoh berish kerak, so'ng ortiqcha izoh shart emas, deya xulosalash kerak.

Muharrir mazkur matnni tahrir qilishda mulohazalar o'rni almashib qolgani, shu tufayli mantiqiy bog'liqlik buzilganini tahlil etib ko'rmagan (payqamagan).

Agar har ikki mulohazaning o'rni almashtirilsa, ular o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik o'z o'rnida qoladi, buning uchun matnni bir oz tahrirdan chiqarish lozim.

Ommaviy axborot vositalari jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlardan tortib, ijro hokimiyati ustidan keng nazorat qilish imkoniyati va salohiyatiga ega bo'lgan siyosiy demokratik institutlar qatoriga kiradi. Uning demokratik ahamiyati haqida ortiqcha izoh berish shart emas.

12-§. Aniqlovchi-aniqlanmish tartibida birikmaga kirishgan ikki so'z anglatgan tushunchada har doim ham so'zlarning ma'nolari mantiqiy bog'liqlikka ega bo'lavermaydi. Bir qarashda so'z birikmasi shaklan grammatika qoidasiga muvofiq birikkan so'zlardan iborat. Lekin ma'noviy jihatdan ...

Bu mumtoz inson tariximizning eng murakkab, eng jozibador, eng dramatik siymolaridan biridir. (Boburiynoma, 3-b.).

Jumla tarkibidagi *mumtoz inson* birikmasini tashkil etuvchi so'zlar ma'no ifodasiga ko'ra – mantiqan bog'liqlikka ega emas. Ular muallif tomonidan sun'iy yasalgan. Muharrir tahrir jarayonida mantiqiy tahlilni chetlab o'tgan, natijada, bir qarashda me'yoriy tuyulsa-da, aslida, so'zlar mantiqqa zid tarzda birikmaga kiritirilgan. Shu jumla tarkibida yana bir shunday mantiqqa zid holdagi so'z birikmasi bor: "... tariximizning ... siymolaridan..." . Bunda *tarix* so'zi bilan *siymo* so'zi birikmaga kiritirilgan. Agar so'zlar mantiqan tahlil etilsa, ular ma'no ifodasi ayon bo'ladi: *tarix* – o'tmish davr, *siymo* – shaxs ma'nosiga ega. Har ikki so'zni yuqoridagi tarzda birikmaga kiritilishi, ya'ni so'z birikmasi hosil qilish mantiqqa zid. Zero *tarixning siymosi* bo'lmaydi. Agar muharrir mazkur ikki so'z qaratqich va qaralmish munosabatiga

ko'ra birikmaga kirishtirilsa, ular o'rtasida mantiqiy birikuv yuz bermasligini mantiqiy tahlil qilganda edi, ikki so'zning birikmaga kirishuvi boshqacha munosabatga ko'ra yuz berardi: tarixiy siymo (shaxs); tarixdagi siymo (shaxs). Zinhor *tariximizning siymolaridan* emas.

13-§. Agar yo'l qo'yilgan xatolik biror qismning tushib qolishi bilan bog'liq bo'lsa, uni tiklash usulini qo'llash lozim. Bu usulda mantiqiy xatolik ayonlashadi. Agar xatoga muallif yo'l qo'ygan, sillogizmda mulohazadan biri tushib qolgan bo'lsa, unda xatolik deyarli sezilmaydi.

Insonning axborotlarni qabul qilishda sezgi a'zolarining ishtirok etish darajasiga qarab belgilanadi.

Matnni tahlil qilishda, avvalo, tushib qolgan mantiqiy bo'g'inni tiklash, hamda mavjud bo'g'in bilan tiklangan bo'g'in o'rtasida bevosita bog'liqlik bor-yo'qligini aniqlash kerak.

Chunki tiklangan bo'g'in mantiqan to'g'ri bo'lmasligi, xatoga yo'l qo'yishga sabab bo'lishi mumkin. Yozma aralashuvga hojat yo'qdir. Yuqoridagi jumlaning mantiqiy tahlili bu masalaga oydinlik kiritadi. Muharrir yetishmayotgan bo'g'inni aniqlash uchun gapdagi *ega* va *kesimni* va ular o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni fikran tiklashi kerak. Gapda *ega* vazifasini bajaruvchi bo'g'in yetishmaydi. Kesim mavjud – *belgilanadi*. Grammatika qoidasiga ko'ra, *kesimga* savol berib, *egani* aniqlash mumkin. *Belgilanadi*. Nima? Afsuski, bu savolga javob beruvchi unsur gap tarkibida yo'q, uni topish ham amri mahol! Muharrir savolni boshqacha qo'yishi kerak. ... *axborotlarni qabul qilishda sezgi a'zolarining ishtirok etish darajasiga qarab insonning nimasi belgilanadi???*

Bu savollarga javob topish uchun yana grammatika qismiga murojaat qilamiz. *Inson* so'ziga *-ning* qo'shimchasi qo'shilgan ekan, u *qaratqich* vazifasini bajaradi va *qaralmish* vazifasini bajaruvchi so'z bilan birikmaga kirishadi, ya'ni *insonning* (...). Ammo muallif tuzgan jumlada buning iloji yo'q. *Qaratqich-qaralmish* munosabatiga ko'ra *qaralmish* vazifasini bajaruvchi so'z jumla tarkibida mantiqiy bog'liqlikka *ega* bo'lmaydi. Shunga ko'ra

jumla muharrir tomonidan tugal qayta tuzilishi yoki qisqartirilishi lozim.

14-§. Muharrir mantiqiy xatolar o'tib ketmasligi uchun, ularni aniqlashda matndagi mantiqiy bog'liq bo'g'inlarni taqqoslashi kerak.

Matndagi turli unsurlarni taqqoslash muharrirlik tahlilining ko'p qo'llanadigan mantiqiy tahlil usullaridan biridir.

Matn tahririda asos materiallarning mantiqiy o'zaro bog'liqligini tekshirish ular xatoligini samarali tuzatish imkonini beradi. Ayni mana shu yo'l bilan bir qism, bir bob yoki umuman bitta asar doirasida bir-biriga zid holatda asos material xato ekanligi aniqlanadi. Ayni bir annotatsiyadan olingan quyidagi parchaga e'tibor beraylik. Annotatsiyaning uchinchi xatboshisi:

Shuningdek, qo'llanmaga sohaga oid amaldagi qonunlar ...

Annotatsiyaning to'rtinchi abzasti:

Ushbu uslubiy qo'llanma bu boradagi ilk tajriba sifatida taqdim etilayotganligi sababli ... (Noshirlik faoliyati: mohiyat, mahorat, mas'uliyat).

Ayni bir asos material har ikki abzasda ikki xil ketgan. Bunda adabiy tahrirning *ayniyat* qonuni buzilgan. Demak muallif(lar) hamda muharrir, qolaversa noshirga mas'ullar tahrir qonunlaridan xabardor emas.

Ayni shu annotatsiyada yana bir mantiqiy xato ko'zga tashlanadi.

... me'yoriy-normativ hujjatlar, davlat standartlarining ilova qilinishi...

Matnda ayni bir asos material qandayligi ikki so'z (juft so'z) yordamida ifoda etiladi. Mazkur birikma mantiqiy tahlil etilsa, uch tur konstruksiya mavjudligi ayon bo'ladi:

- 1) me'yoriy hujjat;
- 2) normativ hujjat;
- 3) me'yoriy-normativ hujjat.

Ulardan qay biri mantiqqa to'g'ri? Bu uch birikmaning qay biri to'g'ri ekanligini aniqlash uchun ularni taqqoslash (sillogizm)

usulidan foydalaniladi: *me'yoriy hujjat* – *normativ hujjat* – *me'yoriy-normativ hujjat*.

Har bir birikmadan anglashiladigan tushunchaning qay biri to'g'ri degan savolga to'g'ri javob ikkita: birinchi va ikkinchi birikmadan anglashiladigan tushuncha mantiqan to'g'ri. Lekin ayni bir jumla, abzas, umuman bir asar tarkibida ikkisidan biri qo'llanilishi tahrir mantiqiga ko'ra to'g'ri bo'ladi: yoki huquqiy hujjat yoki normativ hujjat; uchinchi bo'lishi mumkin emas. Bu tahrir mantiqiy qonunidan yana biri – *uchinchisi istisno* qonuni bilan isbotlangan.

Asos materiallar taqqoslanib, amalda mantiqiy xatoliklar aniqlanadi va shunday qilib, ular tutib qolinadi. Ko'rinadiki, mantiqiy usullar matndagi asos materiallarni aniqlash vositasi ekan.

15-§. Bir xil yoki bir-biriga yaqin mulohazalarni bir asar miqyosida taqqoslash bilan muharrir ziddiyatsizlik qonuni buzilishining oldini olishi mumkin. Mazkur qonunga ko'ra, ikki hukmdan biri tasdiqlasa-yu, ikkinchisi rad etsa, unda ulardan biri yolg'ondir.

Tarixiy va arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, "Avesto"ni eng qadimgi yozma manbalardan biri sifatida tilga olish mumkin. Zardushtiylilik dinining muqaddas kitobi "Avesto" miloddan avvalgi VII-VI asrlarda qadimiy O'rta Osiyo hududida yaratilgan.

Kiyik terisiga yozilgan mazkur asar ajdodlarimiz aql-idrokining buyuk ifodasidir.

... u sigir terisiga tilla suvi bilan yozilgan.

"Avesto" – Birinchi kitob – Ilohiy ne'mat" sarlavhasi ostidagi, bir betda joylashgan, bir abzas ichidagi ikki mulohazani taqqoslab, ular o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik tahlil etilsa, ayni bir narsa xususidagi ikki fikr zidligi ayon bo'ladi.

Birinchi o'rinda "Avesto" *kiyik* terisiga yozilgan deyiladi. Ikkinchisida – *sigir* terisiga. Qay biri to'g'ri?

Avesto xususidagi barcha boshqa manbalarda u 12 ming mol terisiga yozilgani haqida ma'lumot beriladi. Sigir ham qoramol toifasidan ekanligini e'tiborga olsak, unda ikkinchi mulohaza haqiqatga yaqin.

Demak, amalga oshirilgan tahlilga ko'ra, chiqarilgan xulosaga asosan, mantiqiy xatoni tuzatib, zidlikni asos material xatoligini tuzatish ko'p mehnat talab etmaydi. Shunda muharrir adabiy tahrirning yana bir – ziddiyatsizlik qonuniga amal qilgan bo'ladi.

16-§. *Teleko'rsatuvlar dasturida huquqbuzarlikning oldini olish, profilaktik ishlarni takomillashtirish chora-tadbirlari yoritilishi.*

Bu sarlavha – jumlada ikki tushuncha mavjud: birinchisi – *huquqbuzarlikning oldini olish*; ikkinchisi – *huquqbuzarlikka oid profilaktika ishlarini olib borish*.

Agar matn mantiqiy tahlil etilsa, har ikki tushuncha mantiqan bir xil: *huquqbuzarlikning oldini olish*. Chunki *profilaktik ishlar* birikmasining o'zi *oldini olish ishlari* ma'no ifodasini beradi.

Shunday qaytariq kerakmi? Yo'q, bu bayon mantiqiga zid. Mantiqiy urg'u birinchi iboraga tushgan. Ikkinchisi esa har ehtimolga qarshi birinchisining tushunchasiga ishora qiladi.

Biror so'z yoki biror iboraning ma'nosi haqida fikr bildirishda uning turli muqobillari bilan izohlash mumkin. Tilshunoslik tajribasi shuni ko'rsatadiki, "pishib yetilmagan" so'zlarni ikkinchisi, ya'ni maqbul varianti bilan almashtirib yoki o'rnini, ifodasini o'zgartirib, erkin birikmaga kirishida farqlanishini kuzatish darkor.

Yuqoridagi ikki jumladan iborat matn muharrir tomonidan mantiqiy tahlil qilinsa, albatta, ular har birida ilgari surilgan fikr (tushuncha) izoh talab ekanligi ayon bo'ladi.

Biror so'z yoki biror iboraning ma'nosi haqida fikr bildirishda uning turli muqobillari bilan izohlash mumkin degan fikr ilgari suriladi, lekin izohlanmaydi.

Tilshunoslik tajribasi shuni ko'rsatadiki,... kuzatish darkor deyiladi-yu, ammo ilgari surilayotgan fikr dalillanmaydi.

Agar muallif biror fikrni ilgari surar ekan, u albatta dalillanishi lozim. Aks holda matndagi mantiqiy izchillik uziladi, da'vo "quruq" bo'lib qoladi. Buni muharrir matn mantiqiy tahlili natijasida aniqlashi va tegishli tuzatishni amalga oshirishi kerak. Bunga qanday erishiladi? Agar muharrir tahrir mantiqiy

qonunlaridan yana biri – yetarli asos qonunidan xabardor bo'lsa, matndagi bu kamchilikni oson bartaraf etish mumkin. Agar bunga muallif norozilik bildirgan taqdirda ham uni qonunga asoslanib iskontira biladi. Demak, matn mantiqan to'g'rilangan holda o'quvchiga yetib boradi.

17-§. Uyushgan bo'laklar qatorini tashkil etuvchi so'zlar yoki unumlashtiruvchi so'z bilan uyushgan bo'lak tarkibidagi biror so'zni o'zaro taqqoslash (tahlil qilish) ham ular o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni aniqlashga yordam beradi.

Shu sababli uning (Boburning) bu boradagi noyob tajribalari Atilla, Yuliy Sezar, Bonapart, Napoleon, Amir Temur singari mumtoz davlat arboblarning nomlari bilan bir qatorga qo'yib o'rganiladi (Boburiynoma, 4-b.)

Muallifning bu matnini muharrir mantiqan to'la-to'kis deya qabul qilgan va o'tkazib yuborgan. Haqiqatan ham uyushiq bo'lakni (bir qatorni) tashkil etuvchi so'zlar o'zaro taqqoslanmasa, shunday. Ammo diqqat bilan mantiqiy tahlil etilsa, unda qatorni tashkil etuvchi so'zlar tartibi noto'g'ri ekanligi ayon bo'ladi. Buni aniqlash uchun uyushiq bo'lakda bir qatorni tashkil etuvchi so'z(ism)lar o'zaro davr nuqtayi nazaridan taqqoslanadi.

Ismlar tartibi mantiqan to'g'ri, ya'ni davrga ko'ra ketma-ketlikda joylashtirilishi uchun muharrirga ensiklopedik lug'at(lar)ga qarash kifoya edi. Shunda so'zlarni joylashtirish tartibi ayon bo'ladi.

Yuliy Sezar – mil.av.102 yoki 100 – 44.

Attila - ..? – 453.

Amir Temur – 1336 – 1405.

Napoleon Bonapart – 1769 – 1821.

Demak, uyushgan bo'lakdagi so'z (ism)lar tartibi jumla ichida quyidagicha:

Shu sababli uning bu boradagi noyob tajribalari Yuliy Sezar, Attila, Amir Temur, Bonapart Napoleon singari mumtoz davlat arboblarning nomlari bilan bir qatorga qo'yib o'rganiladi.

18-§. Matnni mantiqiy tahlil qilish malakasiga ega bo'lish uchun muharrir yuqorida qayd etilgan barcha usullarni bajarish

bo'yicha tinmay mashq qilishi kerak. Qo'lyozma ustida ishlash jarayonida har bir uchragan (garchi arzimasek tuyulsa ham) kamchiliklar, noaniqliklar sababini aniqlashga erishishi shart. U shunday malakaga erishishi kerakki, barcha tur xato va kamchiliklarni, ortiqchalik, yetishmovchilikni darhol payqab olishi mumkin bo'lsin. Aks holda har bir mantiqiy usulni bajarishga ko'p vaqt sarflashga to'g'ri keladi. Matnni baholash (yoki tanqid qilish)da, unga har jihatdan yondashishga to'g'ri keladi. Bu uzoq vaqt talab etadigan jarayondir. Vaholanki, matn ko'p tomonlama (mantiqqa ko'ra, asos materiallar bo'yicha til, uslub, janr va b.), shuningdek turlicha (har bir jihat miqyosida) tahlilga tortiladi.

Tahlil usullari, o'z-o'zidan, ko'nikmaga aylanmaydi, balki amalda (har biri bilan alohida va maxsus shug'ullanganda), qunt bilan mehnat qilgandagina muharrir kerakli ko'nikmaga ega bo'ladi.

Malaka har bir usul bo'yicha o'zlashtirilgan nazariy bilimlarni amalda keng qo'llash jarayonida, matnni aniq maqsadda o'qish vaqtida, **birinchi holatda** – so'z yoki tinish belgisi ishorasiga ko'ra, **ikkinchi holatda** – unsurlar mantiqiy munosabatini so'z yoki tinish belgisi ishtirokisiz, **uchinchi holatda** – mantiqiy unsurlar bog'langan (so'zlararo, birikmalararo, shuningdek gap bo'laklariaro, bitta umumlashtiruvchi so'z birlashtirgan) so'zlar qatorini aniqlash, ayni bir asos material matnda umuman asarda bir xildaligini aniqlab, **to'rtinchi holatda** – barcha sabab va oqibatni taqqoslab, **beshtinchi holatda** – barcha tushib qolgan mantiqiy unsurlarni topib, **oltinchi holatda** – barcha yetishmayotgan qismlarni tiklab erishiladi.

Yuqorida qayd etilgan mantiqiy tahlil usullaridan tashqari muharrir adabiy tahrirning mantiqiy to'rt qonunidan yaxshi xabardor bo'lishi shart. Bular quyidagilar:

1. Ayniyat qonuni;
2. Ziddiyatsizlik qonuni;
3. Uchinchisi istisno qonuni;
4. Yetarli asos qonuni.

Eslatma: Yuqoridagi to'rt qonun haqida O'zbekiston Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi jurnalistika fakultetlari uchun adabiy tahrir fani bo'yicha tavsiya etgan "Adabiy tahrir" darsligida to'liq ma'lumot berilgan. (Z.T.Tohirov. Adabiy tahrir. "Tafakkur – Bo'stoni". Toshkent – 2012).

Muharrirga matn tahlili bo'yicha asqatadigan boshqa ilmiy ishlar adabiyotlar ro'yxatiga kiritilgan.

O'z bilimini tekshirish uchun savol va topshiriqlar

1. Matn nima uchun mantiqiy tahlil qilinadi.
2. Jumalar, qismlararo mantiqiy bog'liqlik qanday belgilanadi?
3. Mulohaza nima?
4. Tushuncha nima?
5. Mulohaza va tushunchani qiyoslash qanday tahlil hisoblanadi?
6. Ayniyat qonunini ta'riflang va misol keltiring.
7. Ziddiyatsizlik qonunini misollar bilan ta'riflang.
8. Uchinchisi istisno qonuni haqida nima deya olasiz?
9. Yetarli asos qonunini ta'riflab bering.
10. Mantiqiy tahlil qilish malakasiga qanday erishiladi?

4-BOB. ADABIY TAHRIR

Reja:

1. *Tahrirning ikki bosqichi.*
2. *Matnni til va uslubga ko'ra tahrirdan chiqarish.*
3. *Matnning mantiqiy tahlil asosida tahrir qilish.*
4. *Muallifning bayon uslubi.*
5. *Adabiy tahrir mezonlari.*
6. *Matnda tuzatishlarni amalga oshirish.*
7. *Muharrirning ixtisoslashuvi.*

1-§. Adabiy tahrir – muallif asariga uni nashrdan chiqarish uchun muharrir tomonidan adabiy ishlov berish jarayoni. Muallif qo'lyozmasi ustida tahrir amalini bajaruvchi muharrir (tahrirchi) mazkur to'rtinchi bosqichga o'tishdan oldin avvalgi uch bosqich talablariga to'liq javob berish darajasiga erishgan bo'lishi kerak. Agar muharrir oldingi bosqichlarda bayon etilgan nazariy bilimlar bo'yicha malakaga ega bo'lmasa, unda to'rtinchi bosqichga o'tmagani, tahrir amali bilan shug'ullanmagani ma'qul. Zero, **adabiy nutq, adabiy uslublar** va **matn mantiqiy tahlili** bo'yicha nazariy bilimga, amaliy ko'nikmaga ega bo'lmagan nashriyot, matbuot, radiotelevideniye tahrirchisi o'z sohasining mohir mutaxassisi – komil muharrir bo'la olmaydi.

2-§. Bugungi kunda nashriyotlarda filologiya, kimyo, matematika, tarix, til, adabiyot hatto texnika va b. sohalardan oliy ma'lumotli mutaxassislar muharrirlik qilmoqdalar. Ular (filologlardan tashqari) o'z ixtisosliklari bo'yicha mutaxassis sifatida sohaga oid tushuncha va mulohazalar aniqligini kafolatlashlari mumkin, lekin til, uslub va mantiqiy tahlil borasida haminqadar.

3-§. Noshirlik ishida, ommaviy axborot vositalarida matn tahriri bilan shug'ullanuvchilar tahrir nima ekanligini to'liq idrok etadilarmi? Shu savolni ular o'zlariga berib ko'rsalar va vijdonan ichki nidolariga quloq tutsalar, javob juda ham qoniqarli bo'lmaydi. Tahrir haqida so'z borganda, ko'pchilikning fikri bir joydan

chiqadi: bu – muallif yo‘l qo‘ygan imlo, til, uslubga oid xato va kamchiliklarni tuzatish.

Agar shunday bo‘lganda edi, ya‘ni tahrir muallifning xato, kamchiliklarini tuzatishdan iborat bo‘lganda edi, unda muharrir o‘z vazifasini a‘lo darajada bajargan va o‘quvchi xatolarsiz asarni qo‘lga kiritgan bo‘lar edi. Albatta, bu yomon emas. Lekin kamlik qiladi. Demak, nashriyot mutlaqo xatolardan xoli kitobni nashrdan chiqaradi, gazeta axboriy yoki tahliliy material e‘lon qiladi. Shunday mualliflar borki, ular o‘z qo‘lyozmalarini mutlaqo xatosiz yoza oladilar. Lekin ... o‘quvchi oxirgi jumlaning o‘qib bo‘lib, ketgan vaqtiga achinadi, nimani o‘qidim, deya o‘ziga o‘zi savol beradi.

Demak, tahrirning mohiyati bunda emas! Xo‘sh, unda nimada? Keling, quyidagi matnni diqqat bilan o‘qib chiqing.

“Hozir respublikamizda 100dan ortiq nashriyotlar bor. Ularning yarmidan ko‘pi xususiy nashriyotlar. Aslida, bu quvonarli hol, lekin ular chop etayotgan kitoblar bugungi kun talablariga javob beradimi? Nafaqat sifatli chop etilishi, poligrafik ijrosi, (garchi bu ham o‘ta muhim jihatlardan sanaladi) dizayn, korrektura, sahifalash, adabiy tahrir borasida mutlaqo talabga javob bermaydi. Qo‘lyozmalarining g‘oyasi, badiiy jihati, ko‘targan mavzusi haqida ijobiy fikr aytish qiyin. Otasi haqida, onasi haqidagi qoralamalar, rayondagi paxta yoki asfalt zavodi rahbarlari haqidagi madhiyalar (kitob chiqquncha ularning ko‘pi yo ishdan ketadi yo qamaladi), sulolasi haqidagi “oilaviy albom” – kitoblar, yosh qizchasini birorta mukofotga ilintirish uchun “zakaznoy” she‘riy kitobchalar va hokazo. Noshirchilik tarixida 7-sinfda o‘qiyotganda 3ta she‘riy kitobi chiqqan qiz bormi? Dunyoda yo‘q bo‘lsa kerak, bizda bor. Men nega bu gaplarni gapiraman. Xususiy nashriyotlarda xusumati bor ekanmi, deb o‘ylamang. Aslo. Lekin, ha‘zi bir xususiy nashriyotlarning chop etayotgan kitoblarini ko‘rib, tan beraman, qoyil qolaman. Afsuski, undaylar kam. Nega deysizmi? Mutaxassis yo‘q. Muharrirlar yo‘q. Ayrim nashriyotlarda sobiq buxgalterlar, ishdan ketgan yurist, xullas nimaiki kasb egasi bo‘lsa bor, malakali mutaxassis yo‘q”.

Bu parcha nashrdan chiqqan to'plam (Noshirlik faoliyati: mohiyat, mahorat, mas'uliyat)dagi maqola (Noshir mas'uliyati, 8-9-b.)dan olindi. Albatta, kitobning chiqarilishi haqidagi ma'lumotlar orasida muharrir, musahhihaning ham ismi, familiyasi berilgan. Demak, ular matnni "qunt" bilan o'qib, biror-bir xato, kamchilik uchratmaganlar.

Muharrir, musahhih(a) til va uslubga ko'ra, matnni to'g'ri deb hisoblaganlar (ikkita tinish belgisi va bitta so'zni istisno etganda), "hayotga" deb imzo qo'yanlar, to'plam dunyo yuzini ko'rgan. Agar *poligrafik ijrosi* birikmasidan keyingi vergul *sanaladi* so'zidan keyin yopilgan qavsdan so'ng, *yo ishdan ketadi yo qamaladi* konstruksiyasida ikkinchi ayiruvchi bog'lovchi *yo* dan oldin vergul qo'yilsa, *rayon* so'zi *tuman* so'zi bilan almashtirilsa, matn til, uslubga ko'ra xatolardan butkul holi hisoblanishi mumkin edi.

Adabiy tahrimi ayrim mutaxassislar shartli ravishda ikki bosqichdan iborat deya ta'kidlaydilar. "Mikrotahrir va makrotahrir, boshqacha aytganda, so'z va so'z birikmalari yuzasidan tahrir; to'liq matn yoki uning qismi miqyosidagi tahrir"³².

Yuqorida keltirilgan matn tahriri birinchi bosqich bilan cheklangan. Tinish belgilar joyida, imlo xatolar yo'q, so'z, so'z birikmalar leksikologiya va grammatika qoidalariga muvofiq tarzda. Go'yo yuqorida eslatganimiz vergullar va istorizmga aylangan so'z tahrir etilsa, bas! Shu bilan muharrirlik ishi tugaydi.

Endi yuqoridagi muallif matni bilan uning quyidagi variantini taqqoslang.

Respublikamizda 100dan ortiq nashriyot bo'lib, yarmidan ko'pi xususiy. Achinarlisi shundaki, xususiy nashriyotlar chop etayotgan kitoblar faqat poligrafik ijrosi jihatidangina emas, balki bezatilishi, adabiy tahrir jihatidan ham mutlaqo bugungi kun talabi darajasida emas. Qo'lyozmalarining mavzui, g'oyasi, hadiyy saviyasi xususida ijobiy fikr aytish qiyin. Ular mualliflarning otasi, onasi yohud sulolasi haqidagi qoralamalar, shuningdek, tumandagi ba'zi amaldorlar – paxta, asfalt zavodi rahbarlari

³² Безубов А. Н. Введение в литературное редактирование. – Санкт-Петербург, 1997. – 1-6.

xususidagi madhiyalardan iborat. Kitob dunyo yuzini ko'rguncha asar "qahramoni" – rahbarlardan ba'zilar yo ishdan olingan yoki javobgarlikka tortilgan bo'ladi. Ba'zi kitoblar farzandini biron bir mukofotga ilintirish maqsadida ota-ona tomonidan buyurtma asosida chiqarilgan. Masalan, 7-sinfda o'qiydigan bir qizcha 3 ta she'riy to'plamini nashrdan chiqarishga muvaffaq bo'lgan! Mening bu qadar keskin so'zlarimdan, maqola muallifining xususiy nashriyotlarda xusumati bor ekan, degan fikrga bormang. Aslo, bunday emas. Ba'zi xususiy nashriyotlarning chop etayotgan kitoblarini ko'rib, tan beraman, qoyil qolaman. Afsuski, undaylar kam. Nega deysizmi? Mutaxassis yo'q. Muharrirlar yo'q. Ayrim nashriyotlarda sobiq buxgalterlar, ishdan ketgan yuristlar, xullas, nimaiki kasb egasi bo'lsa bor, malakali mutaxassis yo'q.

Matn punktuatsiya, leksikologiya va grammatika qoidalari asosida qayta tuzib chiqildi. Muharrir muallif matnini tuzatmagandek, uni o'ziniki bilan almashtirib qo'ygandek tuyuladi. To'g'ri, matn sezilarli darajada o'zgartirilgan. Lekin muhimi, mazmun muallif fikr-mulohazasiga zid emas, balki aniqlashtirilgan, matn ancha tushunarli va ishonarli bo'lgan.

Ammo yuqoridagi mikrotahrir hali yetarli emas. Galdagi makrotahrirni amalga oshirish lozim. Bunga sabab matn qismlariaro mantiqiy zidlikning mavjudligi sabab. Agar muharrir ushbu zidlikni aniqlasa va uni tuzatsa, shundagina tahrir to'laqonli amalga oshirilgan hisoblanadi.

Muallif ...ular (demak, barcha xususiy nashriyotlar) chop etayotgan kitoblar bugungi ko'p talablarga javob beradimi? – deya savol qo'yadi-da, o'z savoliga o'zi javob beradi: ...poligrafik ijrosi, (garchi bu ham o'ta muhim jihatlardan sanaladi) dizayn, korrektura, sahifalash, adabiy tahrir horasida mutlaqo talabga javob bermaydi. Qo'lyozmalarning g'oyasi, badiiy jihati, ko'targan mavzusi haqida ijobiy fikr aytish qiyin.

Yuqoridagi hukmdan o'quvchi, demak, xususiy nashriyotlar birona ham talab darajasida kitob chiqarmas ekan-da, degan fikrga keladi.

Muallif xususiy nashriyotlar ishini obdan tanqid qilib, uni mutlaqo qoniqarsizga chiqaradi-da, birdan bu fikridan qaytadi: *...Lekin ba'zi bir xususiy nashriyotlarning chop etayotgan kitoblarini ko'rib, tan beraman, qoyil qolaman...* va yana ta'kidlaydi: *Afsuski, undaylar kam.*

Bitta qism (23 satr) ichida bunday biri ikkinchisiga zid fikrga duch kelganda muharrir qanday yo'l tutishi kerak? Ikki fikrdan qay biri chin, qay biri yolg'on?

Agar muharrir ikki fikrning birini shartta qisqartirib, tahrirni amalga oshirsa, xatoga yo'l qo'yishi tayin. Chunki u muallif emas, shuning uchun qay birini qisqartirsa ham ishonarli bo'lmaydi. Bunday paytda muallif fikrini so'rash, so'ng tuzatishni amalga oshirish kerak.

Matnda muharrirning muallif bilan maslahatlashib, aniqlashtirib amalga oshirilishi, ya'ni to'g'rilanishi, to'ldirilishi talab etiladigan fikrlar, tushunchalar yana uchraydi.

Avvalo, muallif bayon usulubini aniqlashtirish kerak. Parchadan shu narsa ayon bo'ladiki, material – tahliliy.

Annotatsiyada asar – to'plam turi *uslubiy qo'llanma* deb ko'rsatiladi.

Demak, uslub ilmiy yoxud ilmiy-ommabop bo'lishi kerak. Lekin ayrim unsurlar material uslubi so'zlashuv uslubiga yaqinligidan darak beradi.

1. *Hozir respublikamizda 100dan ortiq nashriyotlar bor.*

2. *..., lekin ular chop etilyotgan kitoblar, bugungi ko'p talablarga javob beradimi?*

3. *Nafaqat sifatli chop etilishi, poligrafik ijrosi...*

4. *(kitob chiqquncha ularning ko'pi yo ishdan ketadi, yo qamaladi).*

5. *Yosh qizchasini birorta mukofotga ilintirish uchun "zakaznoy" she'riy kitoblar va hokazo.*

6. *Noshirlik tarixida 7-sinfda o'qiyotganda 3ta she'riy kitobi chiqqan qiz bormi? Dunyoda yo'q bo'lsa kerak, bizda bor.*

7. *Men nega bu gaplarni gapiraman.*

8. *Lekin ba'zi bir xususiy nashriyotlarning chop etayotgan kitoblari ko'rib, tan beraman, qoyil qolaman.*

9. *Mutaxassis yo'q. Muharrirlar yo'q.*

10. *Ayrim nashriyotlarda sobiq buxgalter, ishdan ketgan yurist, xullas, nimaiki kasb egasi bo'lsa bor, malakali mutaxassis yo'q.*

Yuqorida qayd etilgan jumlar bayoni adabiy nutqqa xos so'zlashuv uslubida emas, odatiy (jonli) so'zlashuv ekanini payqagan bo'lsangiz kerak. Bu – muallifning uslubi, dersiz. Balki..!

Deylik, uslub ham matn mohiyatiga ko'ra ilmiy yoxud ilmiy-ommabopga o'tkazildi, albatta, muallif matnining mazmuniga putur yetkazmagan holda.

Lekin bu ham hali hammasi emas. Muallif matnida shunday fikrlar borki, ular asoslanishi kerakkina emas, balki shart. Masalan:

Hozir respublikamizda 100dan ortiq nashriyotlar bor.

Nega nashriyotlar sonini aniq aytish mumkin emas!! O'zbekiston Matbuot va axborot agentligida ular soni aniq qayd etilgan-ku!

Ularining yarmidan ko'pi xususiy nashriyotlar. Xususiy nashriyotlar soni ham aniq! Ko'rinadiki, muallif asos materiallardan foydalanmagan, ularni aniqlashga hafsala ham qilmagan. Demak, bu vazifani bajarish muharrir zimmasiga tushgan, muharrir esa buni unutgan yoki ko'z yumgan.

Muallif da'vo qiladi: *Otasi haqida, onasi haqidagi qoralamalar, rayondagi... rahbarlar haqidagi madhiyalar... sulola haqidagi "oilaviy albom"- kitoblar,... "zakaznoy" she'riy kitobchalar va hokazo. ...7-sinfda o'qiyotganda 3ta she'riy kitobi chiqqan...*

Biroq, bu da'volarning birortasi ham dalillanmaydi!!

Lekin ba'zi bir xususiy nashriyotlarning chop etayotgan kitoblari ko'rib, tan beraman, qoyil qolaman.

Muallif tan beradi, qoyil qoladi-yu, lekin qaysi nashriyotning qaysi kitobi... lom-mim demaydi, o'z fikrini dalillamaydi. Muharrir ham tahrir jarayonida asos materiallar yetishmasligini e'tibordan chetda qoldiradi.

Vaholanki, “*undaylar kam*” ekan, nashriyot nomi, asar nomi hatto muallif ismi, familiyasini aytib o‘tish mushkul emas-ku! Agar, da’vo chin bo‘lsa!

Muallif fikrida davom etadi: *Mutaxassis yo‘q. Muharrirlar yo‘q.* Ajabo, mayli, sifatidan qat’iy nazar, nashriyot mavjud, kitob chiqarib turibdi. Mutaxassis, muharrir yo‘q bo‘lsa, kitobni kimlar nashrdan chiqarmoqda?! Savodsiz, malakasiz “ishchi”larmi? Axir, har bir kitobning chiqarilishi haqidagi ma’lumotlar beriladigan sahifada bosh muharrir, muharrir, musahhih(a) va boshqa kasb egalarining ism-familiyalari yozib qo‘yilgan bo‘ladi-ku! Ular mutaxassis, muharrir emasmi? Unda kim?

Bu savolga muallif javob bergandek bo‘ladi.

...*sobiq buxgalter, ishdan ketgan yurist, xullas, nimaiki kush egasi bo‘lsa bor, malakali mutaxassis yo‘q.*

Mantiqan shunday savol tug‘iladi: *sobiq buxgalter, ishdan ketgan yurist* mutaxassis emasmi?

Muharrir yo‘q. Ba’zi xususiy nashriyotlarda “...*nimaiki kush egasi bo‘lsa*” muharrirlik lavozimida ishlamoqdalarimi?

Nihoyat, “...*malakali mutaxassis yo‘q?*” Malakali mutaxassis – kim? Muharrirmi, musahhih(a)mi, dizaynermi, texnik muharrirmi, badiiy muharrirmi, grafikachi, rassommi, bosh muharrir yo direktormi...

Yuqorida bildirilgan mulohazalar (aslida, bular adabiy tahrir mezonlari) asosida matn qayta ishlansa hamda muallif matni bilan qiyoslansa, shu narsa ayon bo‘ladiki, muallif, avvalo, bunday matnni yaratmagani ma’qul. Hamon yaratgan ekan u tahrirdan chiqarilishi lozim edi. Yuqoridagi matnni tahrir qiluvchi esa adabiy nutq, adabiy nutq uslubiyati va matn mantiqiy tahlili bo‘yicha chuqur nazariy bilimni amalda qo‘llay olishi kerak. Ba’zilar agar tahlilga asosan matnga yondashiladigan bo‘lsa, matnni deyarli boshqatdan tuzish kerak bo‘ladi-ku, deyishlari mumkin. Ha, shunday bo‘lishi mumkin. Bunda ikki yo‘ldan biri tanlanadi: matnni muallifga qayta ishlash uchun qaytarish; muallif roziligi bilan muharrir tomonidan qayta ishlash. Qay biri ma’qul?

Agar muharrir matnni qayta ishlashga kirishsa, unda muallif bajarishi lozim bo'lgan bir qator ishlarni amalga oshirishiga to'g'ri keladi.

1. Respublikada faoliyat olib borayotgan barcha, davlat tasarrufidagi va xususiy nashriyotlar umumiy hamda har bir tur sonini aniqlash;

2. Qoralamalar, madhiyalar, "oilaviy albom" – kitoblar, "zakaznoy" she'riy kitobchalar va hokazolar nomi, muallifining ismi-familiyasi, uni chop etgan xususiy nashriyot nomi, muharrir, musahhihi ismi-familiyasi va boshqalarni aniqlash;

3. Tan berilgan, qoyil qolingan kitob nomini, muallifi kimligini, albatta, bu kitobni chop etgan nashriyot nomini qayd etish;

4. Qaysi nashriyotda sobiq buxgalter, ishdan ketgan yurist, nimaiki kasb egasi qanday ish (balki muharrirlik) bilan shug'ullanayotganini aniq aytish;

5. Qanday malakali mutaxassisga talab qandayligini (miqdori jihatdan) ko'rsatish.

Shular e'tiborga olinadigan bo'lsa, birinchi yo'lni tanlash – yuqoridagi shartlar asosida matn (qo'lyozma)ni muallifga qaytarish adabiy tahrir qoidasiga muvofiq bo'ladi. Chunki yuqoridagi asos unsurlarni aniqlash, matnga kiritish muallifning zimmasidagi vazifa, ularni tekshirish (chin, yolg'onligini aniqlash) muharrirning vazifasi. Asarning sifatli bo'lishi tomonlarning har biri o'z vazifasini aniq bajarishiga bog'liq. Adabiy tahrirning talabi ham shu!

4-§. Yuqoridagi tahlillardan shu narsa ayon bo'ladiki, har ikki tur tahrir amalda bir-biri bilan jips bog'liq. Lekin bugungi kun tahrir amaliyotida asosiy e'tibor matnga qaratiladi, mikrotahrir, makrotahrir jarayonida yo'l-yo'lakay, shunchaki, imloviy, tinish belgilari bo'yicha xatolarni tuzatib ketish, ba'zi so'zlarni to'g'rilash, almashtirish, o'rmini o'zgartirishdan iborat deb tushuniladi. Bunday tahrirni amalga oshirish uchun punktuatsiya, imlo, leksikologiya va grammatikadan o'zlashtirilgan bilimlar kifoya qiladi. Shunga ko'ra, mikrotahrirga adabiy tahrir ilmini o'zlashtirishning birinchi bosqichi sifatida qarash kerak. Keyingi

bosqichga o'tish uchun punktuatsiya, orfografiya, morfologiya sintaksis va uslubiyat bo'yicha matnda uchraydigan barcha xato, kamchiliklarni to'liq idrok etish lozim. Chunki bularsiz keyingi bosqich bo'yicha adabiy tahrir ilmini o'zlashtirib bo'lmaydi. Chunki mikrotahrir jarayonida matn bir butunlikda yaxlit yoki bo'lmasa muayyan qismlar bo'yicha to'liq tasavvur etilishi muharrirning tahrirdagi mahoratining asosini tashkil etadi.

5-§. Muharrir tahrir jarayonida faqat matnda uchraydigan ayrim-ayrim qismlarni tuzatish, to'g'rilash bilan shug'ullanmaydi, balki muallifga bu xatolar, kamchiliklarni tushuntiradi va ularni bartaraf etish zarurligini ham isbotlaydi. Aks holda, muallif muharrir fikriga qo'shilmasligi, kamchiliklar tuzatilmay qolishi mumkin. Demak, muharrir matn bilangina emas, balki muallif bilan ham ishlashi kerak.

6-§. Adabiy tahrir matnni nashrga tayyorlash bo'yicha amalga oshiriladigan tahrirning bir turi. Ko'pincha uni qisqacha tahrir deb qo'ya qolinadi. Vaholanki, shunday nashrlar borki, ularni nashrga tayyorlashda ilmiy muharrir, maxsus muharrir, mas'ul muharrirlar qatnashadi. Ba'zi asarlar kimningdir umumiy tahriri ostida chop etiladi. Ularning barchasi o'ziga xos vazifani – tahrirni amalga oshiradi. Adabiy tahrir shularning biri, ammo eng mas'uliyatlisi. Chunki adabiy tahrirni amalga oshiruvchi muharrir matnni nashrga tayyorlar ekan, nashrga aloqador boshqa barcha mutaxassislar bajargan ishlarning sifati uchun javobgar hisoblanadi. Adabiy tahrir bilan shug'ullanuvchi muharrir matnni nashr etishga rahbarlik qilmaydi. Matn ustida (muallif bilan birgalikda) ishlaydi.

7-§. Matn tahrir qilishdan oldin tanqidiy tahlil etiladi. Sifatli tahlil esa asarning mohiyatini, auditoriyasini, vazifasini va nashr etishdan maqsadni yaxshi bilishga bog'liq.

Tanqidiy tahlil asosida asar baholanadi, uning taqdiri hal etiladi. Agar asar qo'lyozmasi xususidagi fikrlar taqozo etsa, asarni qayta ishlash muallifga taklif etiladi hatto qo'lyozma nashrga loyiq emas deb topiladi.

8-§. Qo'lyozma tahrir uchun qabul qilinsa, tuzatishlarni, asosan, ikki muharrir amalga oshiradi. Ilmiy muharrir muayyan

soha bo'yicha mutaxassis hisoblanadi, u ilgari surilayotgan g'oya, keltirilayotgan asos materiallar (dalillar), xulosa va natijalar va h.larning to'g'ri ekanligini ilmiy baholaydi va ilmiy tahrirni amalga oshiradi. Adabiy tahrirda matn asar tuzilishi (kompozitsiyasi), tili, uslubiga ko'ra tahlil etiladi, baholanadi va takomillashtiriladi.

9-§. Ilmiy, adabiy, badiiy, texnik tahrirdan so'ng muallifning qo'lyozmasi nashriyot asl nusxasiga aylanadi. Matnni bosish, sahifalash jarayonida matnda yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni tuzatish uchun musahhihlik o'qishi amalga oshiriladi.

10-§. Bugungi kun noshirlik ishidagi musahhihlik amaliyotida universallik yuz bermoqda: musahhih muharrir vazifasini, muharrir musahhih vazifasini bajarish kuzatilmoqda. Aslida, har bir mutaxassis o'z ishini qilgani ma'qul.

Musahhih – *o'qib tuzatuvchi*, u tinish belgilari imlodagi xatolarni tuzatadi, nomlar, atamalar, terminlarni bir xillikka keltiradi, qisqartmalar, jadvallar, izohlar to'g'ri ekanligini tekshiradi va h.

Musahhih – *solishtirib o'quvchi*, u bosilgan matnning nashriyot asl nusxasiga mos ekanligini tekshiradi, ko'z xatolarni tuzatadi.

11-§. Tahririy tuzatishlar adabiy tahrirga oid manbalarda to'rt turga ajratiladi.

1. Qisqartirib tuzatish. Bunday tuzatish joy yetishmasligi (masalan, gazetalarda) tufayli yoki muallif ortiqcha so'zlari tufayli amalga oshiriladi.

2. Ishlab tuzatish. Mazkur tuzatishda ma'noviy, mantiqiy, uslubiy xato-kamchiliklar matnni tubdan o'zgartirmay amalga oshiriladi.

3. O'qib tuzatish. Bunda matnni bosishga tayyorlash vaqtida yo'l qo'yilgan texnik xato-kamchiliklar tuzatiladi. Bu tahrirning yakuniy bosqichi hisoblanadi.

4. Qayta ishlab tuzatish. Bu tur tuzatish tahririy tuzatishlar orasida alohida o'rinni egallaydi. Mazkur tur tuzatishda muallif matnini tubdan qayta ishlash (o'zgartirish) nazarda tutiladi. Matn g'oyaviy, mafkuraviy, ilmiy jihatdan kuchsiz yoki noshirlik

me'yorlari darajasida bo'lmasa, shunday tahrir amalga oshiriladi. Muharrirlar ommaviy nashrlarda, ilmiy nashrlarni ilmiy-ommabopga aylantirishda, muallif bilan kelishgan holda qo'lyozmani tahrirdan chiqaradilar.

11-§. Bugungi kunda shunday xususiy nashriyotlar borki, unda na musahhih, na muharrir, na texnik muharrir, na grafikachi, na rassom va b. bor. Yolg'iz kompyuterda ishlovchi operator bor. Adabiy muharrir, musahhih, texnik muharrir vazifalarini muallif bajaradi yoki kichkina bosmaxona mavjud-ku, ammo tahririyat yo'q, tahririyatning barcha vazifasini muallif bajaradi.

12-§. Nashr jarayoniga kompyuterning kirib kelishi, texnologiyaga o'zgartirish kiritdi, ammo nashr jarayonining mohiyati aslicha qoldi. Muallif matni kompyuterda terila boshlandi, matnni terish tugagach, u tahririyat kompyuteriga uzatiladi. Muharrir matnni displeyda tahrir qiladi. Tahrirdan chiqqan matn yana matnni teruvchi kompyuteriga qaytariladi. Operator muharrir tuzatishlarini asl nusxaga kiritadi. Bu hol bir necha bor qaytarilishi, to tahrir oxiriga yetguncha takrorlanishi mumkin.

Nihoyat alohida yuqori quvvat va imkoniyatga ega kompyuterda elektron maket ishlanadi, undan bir necha nusxa chiqariladi va ulardan biri bosishga imzolanadi, shundan keyin bosmaxona ishlari boshlanadi. Bir qarashda bular barchasi yaxshi. Muharrir, musahhih, texnik muharrir ishlari osonlashgan, tezlashgan, kam chiqim bo'lgandek tuyuladi. Aslida ham shunday. Ammo ana shu ammosi borki, buni e'tiborga olmaslikning iloji yo'q.

Muharrirlar elektron noshirlik texnologiyasida tezda shunga amin bo'ldilarki, displey ekranidagi matnni (o'qish) qog'ozdagi matnni o'qishdan murakkab, xato va kamchiliklar (ko'z xato) larni ilg'ab olish qiyin ekan. Shunga ko'ra, elektron tahrirning boshqa yo'li topildi. Matn teruvchi kompyuteridagi matnni qog'ozga chiqaradi, muharrir tuzatishlarni matn aks etgan qog'ozda bajaradi.

13-§. Muharrir matnni muallifdan qog'ozda, fleshka yoki diskda (elektron variantida) oladimi har ikki holda ham uni

tahrirdan chiqarishi, ya'ni mikro va makrotahrir amalini bajarishiga to'g'ri keladi.

An'anaviy – qog'ozdagi matnni tahrir qilish ma'qulmi yoki displeydagi matnnimi? Bu boradagi tajribadan ma'lumki, displeydagi matnda mikrotahrirni amalga oshirish, makrotahrirdan ko'ra oson kechadi. Agar yiriklashtirilsa, punktuatsion, orfografik xatolarni muharrir ko'zi oson ilg'aydi, so'zlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Makrotahrir jarayoni esa ancha murakkab kechadi. Sababi ko'z charchaydi, xotira susayadi, mantiqiy xatolarni tuzatish yoki qismlararo solishtirish, taqqoslash uchun ko'pgina operatsiyalarni bajarishga to'g'ri keladi. Bular barchasi tahrir sifatiga salbiy ta'sir etishi mumkin. Muharrir qog'ozdagi matnni tahrir qilish jarayonida diqqat-e'tiborini faqat mikro va makrotahrir amallarini bajarishga qaratadi, uni chalg'ituvchi omillar deyarli uchramaydi. Endi, tasavvur qiling, ekran displeydagi matnni har jihatdan puxta va to'laqonli tahrirdan chiqarish uchun muharrir "sichqoncha" bilan, klaviaturada qanchadan qancha operatsiyalarni bajarishiga to'g'ri keladi. Bular barchasi muharrirni asosiy ishidan chalg'ituvchi omillar bo'lib, shubhasiz, ko'zni, aqlni toliqtiradi. Demak, muharrir kompyuterda matn ustida ishlash texnologiyasi bilan yaxshi tanish va yetarli darajada malaka hamda ko'nikmaga ega bo'lishi kerak.

14-§. Mikrotahrirni amalga oshirish uchun til, uslubni yaxshi bilish kerak. Bu borada filolog mutaxassislar uchun muammo deyarli yo'q. Faqat ta'lim vaqtida til va uslub bo'yicha olgan nazariy bilimlarini adabiy tahrir sohasida tatbiq eta olish kerak. Bundan tashqari adabiyotshunoslikda o'tilgan janrlardan tashqari ommaviy axborot vositalari (gazeta, radio, televideniye) ga xos janrlarni bilishlari lozim. Chunki har bir janr o'ziga xos uslubni talab etadi. Masalan, matbuotdagi axboriy hamda tahliliy janrlar, radiossenariy, telessenariy va h.lar, albatta, muayyan uslubda bo'ladi. Bularning farqini anglash, ularni muvaffaqiyatli qo'llash uchun nazariy bilimlardan tashqari amaliy malaka va ko'nikmaga ega bo'lish kerak. Amaliy malaka hamda ko'nikma hosil bo'lishi uchun yillar (5-10 yil) mobaynida qunt bilan ishlash zarur.

Noshirlik sohasida mohir tahrirchi bo'lish uchun muharrir ixtisoslashuvi maqsadga muvofiqdir. Chunki adabiy tahrirning har ikki turi (mikro-, makrotahrir) bo'yicha bilim, malaka, ko'nikmadan tashqari fan-texnikaning muayyan sohasi yoki sohalaridan yaxshi xabardor bo'lish, tahrir sifatiga sezilarli ta'sir etadi. Masalan, muharrir, garchi filologik soha mutaxassislik bo'lsa-da, texnikaga yoki fanning filologik bo'lmagan biror sohasi (masalan, tibbiyot, ekologiya, huquq)ga oid fanlarni chuqur o'zlashtirmasa-da, lekin o'zi ixtisoslashuvi kerak bo'lgan sohaga oid ilmiy, ayniqsa, ilmiy-ommabop adabiyotlar bilan, yangiliklar bilan muntazam tanishib borishi kerak.

15-§. Nashriyotlarda, gazeta, radio, televideniye tahririyatlarida matn tahriri bilan shug'ullanayotgan filologiya, jurnalistika bo'yicha mutaxassisligi bo'lmaganlar o'z sohaları bo'yicha qanchalik yetuk bilimli bo'lmasinlar til, uslub, adabiy tahrirga oid ilmiy, ilmiy-ommabop, o'quv adabiyotlarini muntazam mutolaa qilib borishlari komil tahrirchi bo'lish imkonini beradi.

16-§. Muharrir garchi tugallangan asarni o'qisa-da, lekin muallif kitobi o'quvchilar qo'liga borib yetguncha unga muharrirning fikr-mulohazasi, xulosasi, bir so'z bilan aytganda, tanqidi asosida turli o'zgartishlar kiritadi. Muharrir muallifga yordam berish maqsadida asarni tanqid qiladi. Bundan maqsad – asarni ham mazmun, ham shakl jihatdan mukammal bo'lishiga erishish. Adabiy tanqiddan muharrir tanqidining farqi shundaki, asar o'quvchining qo'liga hali yetib borishidan oldin muallif qo'lyozmasiga tegishli tuzatishlarni kiritish, to'ldirish, qisqartirish, yangilash imkoniga ega bo'ladi. Demak, muharrir o'z xulosasi bilan nashriyot tanqidchisi vazifasini o'taydi. Bu vazifani uddalash uchun muharrir qo'lyozmani til, uslub va adabiy tahrir nuqtayi nazaridan baholay olish malakasiga ega bo'lishi zarur.

Adabiy tanqidchi esa adabiy asar nashrdan chiqqandan so'ng unga baho beradi. Bu nima uchun va kimga kerak? Avvalo, o'quvchi asar bilan adabiy tanqidchi yordamida chuqurroq tanishadi, bu o'quvchi asar xususida mulohaza yuritishiga yordam beradi. Qolaversa, adabiy tanqidchining asar xususida bildirgan

fikr-mulohazalari muharrir uchun o'zi tahrirdan chiqargan kitobga begona ko'z bilan qarashga majbur qiladi. Asarning ijobiy yoki salbiy jihatlari yanada oydinlashadi. Muharrir adabiy tanqidga ham e'tiborli bo'lishi, undan o'rganishi kerak. Zero, kelgusida qo'lyozma tahriri vaqtida tanqidiy taqrizda aytilganlar muharrirlik ishining yanadi samarali bo'lishiga turtki bo'ladi. Yana shuni alohida ta'kid etish joizki, adabiy tanqid asar dunyo yuzini ko'rgandan so'ng bildirilgan fikr sifatida asar o'quvchilarining mulohazasi maqomiga ega bo'lishi ham mumkin. Demak, muharrir asar o'quvchilarining ehtiyoji, qiziqishi, dunyoqarashi, xullas, xohish, istagi bilan ham tanishadi. Demak, muharrir qo'lyozmaga nashriyot taqrizi yozishdan tashqari adabiy-tanqidiy taqrizni tahlil qilish, uni baholashdan ham xabardor bo'lishi kerak.

17-§. Tahrir sifati va samaradorligini asosiy shartlari nimalardan iborat? Agar muharrir tahrirga kirishishdan oldin asar qo'lyozmasiga tanqidiy yondashib, uni aqliy faoliyat bilan bog'liq psixologik qonuniyatlar, tahrir mohiyatidan kelib chiqib, chuqur tahlil qilsa, albatta, tahrir sifatli chiqadi.

Adabiy tahrirning noshirlik nuqtayi nazaridan to'laqlonli bo'lishi quyidagilarga bog'liq:

- muayyan asar qo'lyozmasi mazmuniga ko'ra ahamiyatga ega ekanligiga;

- muharrirning asar mohiyatini qay darajada (chuqur, o'rtacha, yuzaki) idrok etishligiga;

- muharrirning asarni tanqidiy tahlil qila olishlik malakasiga;

- muharrirning asarni o'quvchilar qanday qabul qilishlarini qay darajada tasavvur eta olishligiga;

- muharrirning muallif ilmiy, badiiy salohiyati, individual uslubini aniqlay olishligiga;

- asarda sohaga oid mavjud muammolar qay darajada yoritilganligi (asarning ilmiy yangiligi), yaqin kelajakda yuz beradigan muammolar qay darajada hisobga olinganligini aniqlay olishga;

-muharrir nashr etilayotgan, ya'ni tahrir qilishi lozim bo'lgan qo'lyozma mavzuiga yaqin, avval nashr etilgan adabiyotlar bilan tanishganligiga;

-muharrir tahrir qilishi lozim bo'lgan asar taalluqli bo'lgan sohadan qancha chuqur va atroflicha ma'lumotga ega ekanligiga;

-tahrir etilishi lozim bo'lgan asarda ilgari surilayotgan ilmiy yangilik bilim sohasining rivojiga qay darajada hissa qo'sha olishini muharrir tasavvur eta olishiga;

-muharrirning asarni, u mo'ljallangan o'quvchilariga qay darajada ta'sir etishligini belgilay olishiga.

18-§. Qo'lyozmani tahrir qilishdan oldin muharrir qo'lyozmani o'qiydi. O'qishdan maqsad qo'lyozmaning nashr etishga loyiq yoki loyiq emasligini aniqlash, ishning yutuq, kamchiliklarini ko'rsatish va muallifga asarni yanada mukammallashtirishga yordamlashishdir.

19-§. Qo'lyozmani muharrirlik o'quvi, muharrirlik tahriri usuli asar mazmunini chuqur anglash va idrok etishga asoslanadi. Lekin bunda asarning barcha jihatlariga (ayniqsa, ensiklopedik asarlarda) bir vaqtda e'tiborni qaratish asosiy maqsad bo'lmasligi kerak. Agar qo'lyozmani o'qish vaqtida e'tibor bir jihatigagina qaratilsa, (aytaylik, so'z shakllari, tinish belgilarga yoki faqat mantiqiy jihatga), unda boshqa jihatlar anglashilmay qoladi. Demak, matnga tanqidiy yondashuvga erishilmaydi.

Qayta-qayta o'qish esa tahrir jarayonining cho'zilishiga olib keladi. Nima qilish kerak? Qo'lyozmani necha marta o'qish kerak va birinchi navbatda, nimalarga e'tibor berish kerak? Muharrirlik tajribasidan ma'lumki, har ikki tur – mikro va makrotahrir bir-biri bilan uzviy bog'liq. Qo'lyozma birinchi galda tinish belgilari, imlosi, so'z shakllari bo'yicha o'qilganda, albatta, makrotahrirga oid jihatlar ham e'tiborni tortadi. Chunki noto'g'ri qo'yilgan vergul ham, so'zga noto'g'ri qo'shilgan egalik qo'shimchasi ham, kelishik qo'shimchasi ham mazmunga putur yetkazadi. Muharrir uchun matnni anglash, idrok etish mazmunni ilg'ab olish uchun qiyinchilik tug'diradigan omillardan yana biri so'zlarning birikuvi, jumla tarkibidagi turlicha sintaktik bog'lanishlardir.

20-§. Aniqlovchi va aniqlanmishdan tashkil topgan, hol bilan hollanish o'rtasidagi munosabatga asoslangan, tartib va intonatsiya orqali bog'langan so'z birikmalari, ega va kesim moslashuvi, gap ikkinchi darajali bo'laklari – aniqlovchi, to'ldiruvchi va holning jumla tarkibida joylashuvi (kelishi) va h. shunday omillar hisoblanadi.

21-§. Muharrir bular barchasi to'g'riligini nazorat qilishi, agar uning diqqat-e'tibori matnni asoslovchi unsurlar ishonchliligini aniqlashga qaratilgan bo'lsa, albatta, qiyin kechadi. Lekin shunga qaramay, tajribali muharrir buni g'ayrushuriy tarzda bajaradi. Bunga u ilgari qayta-qayta duch kelgani, ya'ni so'z birikmalari, ega, kesim, gapning ikkinchi darajali bo'laklarining ega yoki kesimga bog'lanishi to'g'ri ekanligini tekshirgani (yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatgani) uchun bu hol uning ongida mustahkamlanib qoladi (albatta, agar muharrirning xotirasi mustahkam, eslash qobiliyati yuqori, umuman xotirasi kuchli bo'lsa). Yuqorida aytilganlar bo'yicha xatolarni tuzatishni muharrir, ta'bir joiz bo'lsa, avtomatik bajaradi.

22-§. Muharrir tajribali bo'lsa, matndagi har bir jumla haqiqatda to'g'ri tuzilganini tekshirish chog'ida uslubiy xatolarni payqay oladi va tuzatib ketadi, bunga ortiqcha zo'riqish, qunt qilishlarsiz muvaffaq bo'ladi. Bunga erishish esa uzoq vaqt mobaynida hosil qilingan malaka tufayli mumkin bo'ladi.

23-§. Matnni tahrir qilish jarayonida bajarilishi lozim bo'lgan barcha amallar bo'yicha malaka aniq maqsadni ko'zlab, ongli harakat tufayli hosil qilinadi. Demak, muharrirdan tahrir jarayonida bajarilishi shart bo'lgan turli amallar har biri ustida qunt bilan mashq qilish talab etiladi. Ta'lim jarayonida mashqlar barcha turi bo'yicha malaka to'liq hosil bo'lmaydi. To'la-to'kis malakaga muharrir uzoq davom etgan amaliyot jarayonida xatoliklarga yo'l qo'yib, adashib, "qoqilib-suqilib" ega bo'ladi. Muharrirlik malakasi asosida tanqidiy xushyorlik nimanidir mudom kutish, ba'zi o'rinlarda xato bo'lishi tayin ekanligini zimdan his etish bo'ladi. Matnni muharrirona tahlilidan foydalanish malakasi amalda matndagi ayrim xato, kamchiliklarni avtomatik tahlil qilish

hamda baholash tajribali muharrirlarga xosdir. Ular bunga odatiy holga aylanib qolgan til, uslub, matn mantiqiy qoidalaridan chetlanishlar yaxshi tanish bo'lgani uchun erishadi.

24-§. Nashr mahsuloti bo'lajak o'quvchisining talabi, qiziqishini qunt bilan o'rganish, asarning ular ongiga ta'sirini aniqlash muharrir tahlili va tahriri samaradorligi va sifatining garovidir. Bu borada muharrir qancha chuqur bilim va tajribaga ega bo'lsa, tahrir qilinayotgan matn o'quvchiga ta'sirini shunchali aniq, ravshan his etadi, demak asar yuqori ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi.

25-§. Umuman kitob o'quvchilarning ehtiyoji, qiziqishi, istak, xohishi, talabi bugungi kunda ilmiy asosda na nashriyotlar (alohida ilmiy-tadqiqot muassasasi haqida gapirmasa ham bo'ladi), na yakka tartibda muharrirlar tomonida deyarli o'rganilayotgani yo'q. Agar yetakchi nashriyotlar tomonidan, aslida, O'zMAA tomonidan kitob o'quvchilarning talabi ilmiy asosda tadqiq etilsa, nashriyotlardagi tahrir ishida sezilarli sifat va samaradorlik yuz beradi, bu muharrirlar tayanishi mumkin bo'lgan metodik asos vazifasini o'taydi. Tahrir ishi qat'iy ilmiy-obyektiv tavsifga ega bo'lishi uchun muharrirlarning fikrlash qobiliyatini o'stirish, nashriyotlarni nashriyot-matbaa ijodiy uyi sifatida shakllantirish kamlik qiladi. Buning uchun nashriyot ilmiy-tadqiqiy imkoniyat (masalan, kitob o'quvchilarning xatlari, kitob haftaligida, konferensiyalarda bildirgan fikrlarinigina o'rganuvchi emas, balki kitobshunoslik – kitobot ishi bo'yicha to'liq ilmiy-tadqiqot olib boruvchi laboratoriyaga ega bo'lishi kerak. Albatta, kitob o'quvchilarning talabi, ehtiyojini o'rganish ishi faqat nashriyot qoshidagi laboratoriya bilan cheklanmasligi kerak, chunki, har bir laboratoriya (agar nashriyotda tuzilgan taqdirda ham) faqat o'zi tasarrufida bo'lgan nashriyot miqyosida tadqiqiy ish olib boradi. Tadqiqot ishi tom ma'noda umuman noshirlik ishi, xususan tahrir ishini yuqori darajaga ko'tarishi uchun barcha nashriyotlarga xizmat ko'rsatuvchi alohida ilmiy-tadqiqot muassasasi tomonidan alohida ilmiy-tadqiqot muassasasi tomonidan olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Ilmiy-tadqiqot muassasi nashriyotlar ilmiy-tanqidiy faoliyatining nazariyasi va metodologiyasini ishlab chiqishi, uning natijalarini umumlashtirishi, nashr mahsulotlari

tahlili bilan shug'ullanuvchilar xulosalaridan foydalanishi, ularni noshirlik ishiga tadbiq etishi, matnni tahlil qilish, baholash va tahrir qilishning yangi mezonlarini joriy etishi kerak.

26-§. Tahrir samaradorligini oshiruvchi omillardan yana biri muharrir muallifning ma'naviy dunyosi, ilmiy salohiyati, bilim saviyasi, o'z sohasining qay darajada bilishligini idrok eta olishidir. Asar qo'lyozmasini tahrir qilishda, muallifga xos individual jihatlar bilan hisoblashmaslik ham mumkin emas. Demak, tahrirchi muallif shaxsini o'rganish usulidan xabardor bo'lishi, o'rganish natijasidan esa tahrir jarayonida, amalda foydalana olishi lozim.

27-§. Adabiy tahrir sifati va samarasi yuqori bo'lishi uchun muharrir tahrirdan chiqarayotgan asar o'zi taalluqli bo'lgan sohada mavjud va/yoki yaqin kelajakda yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan muammolar haqida yaxshi tasavvurga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari shu mavzuda yoki unga yaqin bo'lgan mavzularda yaratilgan asarlar bilan tanishgan, tahrir etilayotgan asarning ulardan qay darajada yangiligi, kitob o'quvchilari uchun foydaliligini ham baholay bilishi zarur.

Demak, har bir matn tahriri bilan shug'ullanuvchi komil tahrirchi bo'lishi uchun 4-bosqich, ya'ni adabiy tahrir bosqichida o'z bilimi, malakasi va ko'nikmasini takomiliga yetkazish hamda bilim, ko'nikma va malakasidan tahrir jarayonida unumli foydalanish uddasidan chiqa olishi talab etiladi.

O'z bilimini tekshirish uchun savol va topshiriqlar

1. Birinchi bosqichda qanday ishlar bajariladi?
2. Ikkinchi bosqichda matn qanday tahlil qilinadi?
3. Matnni qayta ishlash kim yoki kimlar tomonidan amalga oshiriladi?
4. Tanqidiy tahlil nima uchun kerak?
5. Mikrotahrirni amalga oshirish uchun qanday bilim kerak?
6. Adabiy tahrir to'laqonli bo'lishi nimalarga bog'liq?
7. Sifatli tahrirni amalga oshirish uchun muharrir qanday malakaga ega bo'lishi kerak?

ADABIY TAHRIR BO'YICHA AMALIY MASHQLAR

Tahrir amalini bajarish uchun berilgan misollar ustida ishlash tartibi quyidagicha:

1. Matn (sarlavha) diqqat bilan o'qib chiqiladi.
2. Mustaqil ravishda tahrirdan chiqariladi.
3. Mustaqil tahriringiz tahrirdan chiqqan namuna tarzidagi mikrotahrir 1-talqin bilan solishtiriladi.
4. O'z tahriringiz namunaviy makrotahrir – 2-talqin bilan qiyoslanadi.

1-mashq. Milliy-siyosiy tashkilotlarning faoliyatini yoritib beradigan matbuot materiallarini bir necha guruhga ajratish mumkin:

- 1) Turkiston musulmonlarining qurultoy materiallari;
- 2) Siyosiy jarayonlarni yoritishga bag'ishlangan materiallari;
- 3) Mahalliy taraqqiyparvarlarning u yoki bu muammolar haqidagi maqolalari;
- 4) Siyosiy jamiyatlarning faoliyatini ochib berishga xizmat qiladigan turli xil xabarnomalar (7-bet).

2-mashq. Axborot olishga bo'lgan huquqlarni amalga oshirish mexanizmining mazmuni quyidagi uchta bosqichdan, ya'ni birinchi bosqich – bu fuqarolarning axborot bilan bog'liq huquq va majburiyatlarining yuzaga kelishi, ta'minlanishi va kafolatlanishini belgilab beradigan tegishli normativ-huquqiy bazaning mavjudligi, ikkinchi bosqich – bu axborot subyektlari o'rtasidagi munosabatlar, uchinchi bosqich – bu fuqarolarning axborot olishga bo'lgan huquqlarining buzilishining oldini olish, agar shunday holatlar bo'lsa, ularning qonuniy manfaatlari va huquqlarini tiklash bilan bog'liq jarayonlardan iborat (17-bet).

3-mashq. Milliy matbuotimizda jamiyat hayotining turli jabhalarini yorituvchi axborot janridagi materiallar katta hajmda berib boriladi. Matbuot va boshqa axborot tarqatuvchi kanallarning ortishi auditoriyaning ham muayyan talablarining yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Bu tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, ba'zi bosma nashrlarda axboriy xarakterdagi materiallarda janriy talablarga

rioya etmaslik, aniq faktlarning kamayib ketayotgani, axborotning tartibsiz joylashtirilishi, bir qolipdagi materiallarning berilishi auditoriya qatlamida matbuotga bo'lgan qiziqishni bir oz bo'lsa-da, susayishiga sabab bo'lmoqda (23-bet).

4-mashq. Axborot urushi – raqib sanalgan mamlakat rahbariyatiga, uning jamoatchilik yoki diniy tashkilotlariga va ular qabul qiladigan qarorlarga ta'sir ko'rsatish, ijtimoiy fikr va jamoatchilik ongini o'ziga kerakli yo'nalishda shakllantirishga urinishdir (40-bet).

5-mashq. Milliy marosimlarining transformatsiyasi xususida.

Mintaqa xalqlari orasida asrlar davomida saqlanib kelayotgan diniy urf-odatlar, ularning tarixi, kelib chiqishi, mohiyati, xususan, xalqimiz hayotida tutgan o'rni va uning ta'siri aksariyat hollarda dolzarb mavzulardan biri bo'lgan. Xususan, zardushtiylik urf-odatlari, marosimlari va ularning mintaqa xalqlari turmush tarzi hamda islom dini an'analari bilan sinkretik tarzda saqlanib kelayotgan ko'rinishlari tahlilini, avvalo, ma'naviy qadriyat sifatida saqlanayotgan an'alar jamiyatimizning turli marosimlaridan ko'zga tashlanishini kuzatish mumkin. Shu nuqtayi nazardan, U.Qoraboyev "O'zbek xalq bayramlari" asarida "O'zbek xalqi urf-odatlari ichida zardushtiylik, buddaviylik va boshqa islomgacha mavjud diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bayramlar, tomoshalar, marosimlar bo'lgan. Chunonchi, bu bayramlarda zardushtiylik g'oyalari sezilib, ularda Axuramazda, Mitra, Anaxita, Minrix kabi timsollar ulug'langan, muqaddas olov atrofida raqs tushib, tomoshalar ko'rsatilgan", - deb yozadi.

Masalan, o'zbek xalqi ma'naviyatida oila muqaddas hisoblanib, u bilan bog'liq marosimlarga katta ahamiyat berib kelingan. Asrlar davomida shakllangan zardushtiylik oila, turmush an'analari keyinchalik islom dini kirib kelgan davrda ham oilaviy marosimlarda o'z ko'rinishini yo'qotmagan holda, hattoki sinkretik tarzda saqlanib qolganligini kuzatish mumkin (123-124-betlar).

6-mashq. Avestoshunos olim H.Homidovning keltirib o'tishicha, manbalarning alohida variantlarida Axura Mazdaning kelin-kuyovlarga nasihatlarini keltirib o'tiladi (124-bet).

7-mashq. Suvqalampir (*polygonum hudropiper L.*)ning shifobaxshlik xususiyatlari

Nurota tog' tizmasida tarqalgan alkaloid saqlovchi o'simliklardan biri bu suvqalampiridir. Suvqalampiri tibbiyot sohasida keng ko'lamda ishlatilishi ko'pchilikka ma'lumdur. Suvqalampir (*polygonum hudropiper L.*) qadim zamonlardan beri insonlar tomonidan dorivor o'simlik sifatida qo'llanilib kelingan (247-bet).

8-mashq. Ikkita muammo – nutq axloqiyligi va tinglovchi pozitsiyasi, bir qarashda, bir-biriga mutanosib emasdek tuyuladi. Aslida esa, ular uzviy bog'liq. Inson shunday tuzilganki, muloqat paytida u ongosti zonasidagi axborotni, odatda, yashira olmaydi. Ong osti zonasi – insonning sotqini: U har doim ochiq. Atrofdagilarga nisbatan ichki hissiyotlar muloqat paytida uning istagidan qat'iy nazar ko'rinadi yoki eshutiladi. Asosan ko'rinadi, chunki Body Language (tana tili: imo-ishora, jestlar, poza va sh.o'.) ong ostining belgilari tizimi – tabiiy til (tinglovchi quloq pardasiga kelib tushayotgan tovush to'liqlini) bilan parallel mavjud. Tabiiy til – ongning belgilar tizimi, shuning uchun uni amalga oshirish intellektual to'g'rilashga muhtoj (masalan, inson bironi aldashi, ya'ni, maqsadga muvofiq bo'lsa, noto'g'ri axborot berishi mumkin). Body Language belgilar tizimini amalga oshirishda aldashning iloji yo'q, inson nima his qilayotgan bo'lsa, yo yuzida, yo turishida, yo harakatida qandaydir aks etadi. Tinglovchilarning ba'zilari nutqingiz orqali nima demoqchiligingizni teran tushunmasliklari mumkin, biroq, shubhasiz, barcha tinglovchilar Siz (ya'ni, notiq) qanday inson (shaxsiy fazilatlar egasi) ekanligingizni va o'z nutqiga (mavzuga, kasbiga, qilayotgan ishiga) va tinglovchilarga munosabatini osongina bexato anglab yetadilar. Bu yerda insoniy muloqotning nostandart imkoniyatlari ochiladi. Nima haqida gapirishingizdan qat'iy nazar, tinglovchi o'ziga nisbatan munosabatni his etadi (307-308-bet).

Sarlavhalar

1. "Jamiyat" gazetasida ekologik mavzuni yoritish iqtisodiy yondashuv (18-bet).

2. Radio – ijtimoiy-siyosiy axborotlar manbai sifatida. ("Toshkent" radiokanali eshittirishlari misolida) (31-bet).

3. "Jamiyat" gazetasida ichimlik suvi muammosining yoritilishi (36-bet).

4. Zamonaviy axborot urushlarida OAVning o'рни va roli (40-bet).

5. Ona tili ta'limini o'qitishda til o'qitish dasturlarining o'рни (43-bet).

6. Milliy marosimlarining transformatsiyasi xususida (123-bet).

7. O'rta Osiyoda sovet hokimiyatining milliy-huquqiy chegaralanish siyosati masalasiga doir (130-bet).

8. Islom manbalarida rahbarga itoat qilish masalasi (139-bet).

9. Milliy g'oya targ'ibotining oliygoh talabalari o'rtasida amalga oshirishning metodologik asoslari (176-bet).

Eslatma: 1- va 8-mashqlar "IMPRESS MEDIA" MChJ bosmaxonasi (2016-y.) da chop etilgan (Yakkasaroy tumani, Qushbegi ko'chasi, 6-uy). "Yosh tadqiqotchilar ilmiy maqolalari to'plami" dan olindi, faqat betlar ko'rsatildi.

9-mashq. Press-reliz – ishonchli axborot manbai

Biror anjuman haqida teleko'rsatuv yoki radioeshittirishlar tayyorlayotgan jurnalistlar uchun eng ishonchli manba - ... "Press-reliz hisoblanadi... Press-relizni tayyorlash uchun axborot xizmati xodimi nimalarga e'tibor berishi kerak?

1. Qog'oz tepasiga katta-katta harflar bilan press-reliz deb yozilgach, tashkilotning to'liq nomi, manzili, telefon raqami, elektron pochta, oxirida esa tayyorlangan sanasi ko'rsatilishi zarur.

2. Press-relizda, avvalo, tashkilot haqida qisqacha ma'lumot berish. so'ng o'sha anjumanga oid fakt va raqamlar, anjuman o'tkazilishidan maqsad hamda uning mohiyati yoritilishi lozim.

3. Press-relizni o'qigan kishi bu material nima haqida, anjuman qachon va qayerda bo'lishi, uning jamoatchilik uchun qanday ahamiyati borligi aniq aks etishi kerak. Bir yoki ikki bet hajmda (A-4 formatda bir intervalda) tadbir o'tkazishdan maqsad asosiy mavzu to'la aks ettirilishi taqozo etiladi.

5. Press-relizda kishilarning ism shariflarini to'liq va to'g'ri yozish shart.

10. Press-relizni mutasaddilar bilan maslahatlashgan holda tayyorlashi va tashkilot rahbariga ko'rsatib olishi lozim.

Press-relizni talab darajasida tayyorlay olmagan xodimlar Axborot xizmatida ishlashga noloyiq deb hisoblanadi ... OAVga tarqatiladigan press-reliz tahrirtalab bo'lishi nafaqat Axborot xizmati xodimi, balki tashkilotning ham obro'siga putur yetkazadi.

Soha mutaxassislaridan biri bu mavzuda quyidagi ma'lumotlarni taqdim etgan:

O'tkazilayotgan tadbirlarning press-relizi risoladagidek bo'lishi uchun birinchi galda nimalarga ahamiyat berish zarur? Press-relizni tayyorlash taxminan 15 ta talabdan iborat:

1. Predmet, voqea, harakat (shaxs, partiya, dastur ...) haqidagi ma'lumot matnning birinchi jumlasida bo'lishi shart;

2. Birinchi jumlada voqeaning qisqacha mazmuni bo'lishi kerak;

3. Press-relizning mazmuni yettita asosiy savolga javob berishi zarur:

a) Tadbir predmeti (voqea ...).

b) Tashkilot (uning nomi).

v) Tashkilot qayerda joylashgan (uning manzili).

g) Yutuqlar nimalardan iborat (tadbir nega o'tkazilmoqda).

d) Ilova (qo'shimcha ravishda yana nimalardan foydalanish mumkin).

e) Detallar (raqamlar, miqdorlar, o'lchovlar, ranglar ...).

j) Predmet manbasi (manzilning to'liq nomi, telefon, bog'lanish mumkin bo'lgan shaxs, elektron manzil va h.k.).

4. Press-reliz asosan elektron shaklda tarqatiladi, bu usul oson, qulay, tezkor va keng qamrovli.

5. Press-reliz tashkilot nomi aks ettirilgan varaqa (blank)da tayyorlangani ma'qulroq.

6. Press-relizga yorqin, jonli sarlavha zarur.

7. Press-reliz qog'ozning bir tomonida 1,5 intervalda bosiladi.

8. Abzaslar qisqa, 5-6 qatordan bo'lishi kerak.

9. Press-reliz hajmi 200 – 220 so'zdan iborat bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

10. Zarur bo'lganda press-realiz ikki variantda tayyorlanadi:

- umumiy va ixtisoslashgan press-relizlar.

11. OAV qo'shimcha materiallar so'rashi mumkin, bunga tayyor bo'lib turish kerak.

12. Agar rasmlar va boshqa shunga o'xshash ilova (chizmalar, diagrammalar bo'lsa, bu haqda press-relizda aytish zarur va so'ralganda yuborish mumkin.

13. Odatda, press-reliz imzolanadi, ya'ni kimning nomidan yuborilayotgani ko'rsatiladi.

14. Matn oddiy matn shaklida yuborilishi maqsadga muvofiqdir.

15. Mavzuning rus va ingliz tillarida takrorlanishi maqsadga muvofiq.

Press-relizda imloviy, punktuatsion va stilistik xatolar bo'lmasligi zarur (169-172-b.).

10-mashq. Shuni ta'kidlash zarurki, xalqimizning ma'naviy birligiga zarba berishga yoshlarimizning ishonch-e'tiqodini buzishga, ular ongi va qalbiga buzg'unchi g'oyalar singdirishga urinayotgan destruktiv kuchlar ham mavjudki, ular turli xil buzg'unchi g'oyalar ostida ayrim irodasi zaif yoshlarni o'z saflariga tortib, o'z yurtiga, ona Vataniga, ota-onasiga, aka-ukasiga, do'st-birodalariga qarshi kurashga undamoqda (173-bet).

11-mashq. Bugungi axboriy bosim davrida inson e'tiborini qaratishi, uni ishontirish biroz qiyinroq kechadi. Negaki, kunda kitob, gazeta, ma'ruza, reklama, kino ko'rinishidagi axborotlarga duch kelar ekan, inson ularning hammasini idrok eta olmaydi va ularga qarshi ruhiy himoya vositalarini shakllantiradi (176-bet).

12-mashq. Ko‘rinib turibdiki, mamlakat internet auditoriyasi bugun jo‘g‘rofiy sarhadlardan oshdi. (20 satrdan so‘ng) ...

Ammo farqli jihatlar shundaki, internet OAV auditoriyasi geografik va vaqt jihatidan chegaralarni tan olmaydi (180-bet).

13-mashq. Zamonaviy auditoriya ehtiyojlari internetdan bir necha maqsadda foydalanishidan kelib chiqadi:

- Siyosiy, ijtimoiy, sport va boshqa mavzularda axborot olish;
- Ta‘limiy mavzularda ma‘lumot olish;
- Hordiq chiqarish;
- Vaqt o‘tkazish (180-bet).

14-mashq. Umuman olganda, veb-nashrlarda ikki holat kuzatiladi:

1 – o‘quvchini faol dialogga chorlovchi materiallar,

2 – bosma nashr talablari asosida yozilgan samarali interaktiv elementlardan foydalanilmagan maqolalar (181-bet).

15-mashq. Afsuski, ikkinchi ko‘rinishdagi materiallar ko‘pchilikni tashkil etadi, birinchi turdagi maqolalar nisbatan kamroq bo‘lsa-da, o‘quvchilar e‘tiborini tortgan axborot borasidagi mulohazalar turlicha:

-juda sinq, ba‘zan faqat birgina ijobiy jumla bilan chegaralanadi,

-keng hajmli, ammo hissiyotlardan, ko‘p hollarda e‘tiroz tarzidagi mulohazalar.

-mavzuni rivojlantiruvchi, qo‘shimcha fakt va misollarni ifodalovchi izohlar,

-maqola mavzusi emas, balki uni taqdim etish usuliga nisbatan munosabatni ifodalovchi fikrlar (181-bet).

16-mashq. Leksik mazmunli so‘zlar leksikologiyada, grammatik mazmunli so‘zlar esa grammatika (so‘z turkumlari bilan bog‘liq) da o‘rganiladi (188-bet).

17-mashq. Ommaviy muloqot turlarining har bir turi o‘ziga xos lisoniy-uslubiy xususiyatga ega (17-bet).

18-mashq. Televideniye – bu shunday bir ommaviy axborot vositasidirki, uning yordamida mamlakatdagi vaziyatga.

odamlarning qarashlariga ta'sir ko'rsatish, u yoki bu g'oyalarni targ'ib qilish va odamlarga axborot yetkazish mumkindir (6-bet).

19-mashq. ... telematlarni:

1) axborot uzatuvchi (jurnalist yoki suxandon tomonidan) o'qib beriladigan,

2) telesuhbatlarda bayon qilingan va,

3) tayyorlangan va xotirada saqlangan matnni qayta ifodalovchi turlarga guruhlash mumkin (19-bet).

20-mashq. Hozirgi kunda televideniya telesharhlovchilik "Sport" telekanalida ancha taraqqiy etgan (33-bet).

21-mashq. Lekin kutilmagan vaziyatlar ham bo'ladiki, masalan, yaqindagina yoshlar o'rtasida Osiyo chempionatining chorak finalida o'zimiz kuzatgan vaziyat: jamoamiz a'zolari Koreya futbolchilariga qarshi to'p surdilar (34-bet).

22-mashq. Hozirgi audivizual jurnalistikada radioning ta'sirchanligiga erishish uchun radiojurnalistlardan katta mahorat talab qilinadi.

Eshittirishlarda tanlangan mavzuning ham aktual, ham tarbiyaviy xarakterga ega bo'lishi uchun teran ilm va ijodiy mehnat talab qilinadi. Radiojurnalistika – bir butun organizm. Unda bir necha kasb egalarining ijodiy mehnati mavjud (41-bet).

23-mashq. Bugungi kunda telekanallarning eng katta g'oyaviy targ'ibot va tashviqotga ega ekanligi tufayli ommaviy axborot vositalari ichida auditoriyaning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirish bilan asoslanadi. Dunyodagi barcha davlatlarda aholining deyarli 70-80 foizi o'zi uchun kerakli axborotni aynan televideniya oladi. Bu ham fikrimizning dalili. XXI asrda sun'iy yo'ldosh orqali axborot qabul qilish va ularni uzatish jarayoni butunjahon teletarmoqlari imkoniyatlarini nihoyatda oshirib yubordi (104-bet).

24-mashq. Asosan, maqolalarda audiovizual jurnalistikaning nazariyasi va amaliyoti masalalari o'z ifodasini topgan (2-bet).

25-mashq. Ushbu ilmiy maqolalar to'plami O'zbekistonning bugungi teleradiosi, kanal va dasturlari hamda jurnalistikaning nazariyasi va amaliyoti masalalariga oid dolzarb muammolar bilan

birga jurnalistlar uchun muhim bo'lgan ijtimoiy fanlar mavzularini o'z ichiga olgan (2-bet).

26-mashq. Sarlavhalar

1. Teleko'rsatuvlarda boshlovchi va muharrir mahorati muammolari (6-bet).

2. Televideniyada sharh va sharhlovchi (11-bet).

3. Radio va telemuloqot uslublarning o'ziga xosligi (17-bet).

4. Televideniyada rekreativ chiqishlarning o'rni va tijoratlashuvi (22-bet).

5. Televideniyada sharhlovchilik mahorati (33-bet).

6. Televizion dasturlardagi o'ziga xos izlanishlar (36-bet).

7. Zamonaviy radiojurnalistika va ta'lim (41-bet).

Eslatma: 9-25-mashqlar va sarlavhalar "O'zbekistonning bugungi teleradiosi: nazariya va amaliyoti" mavzusidagi Respublika III ilmiy-amaliy konferensiya materiallaridan olindi, faqat betlar ko'rsatildi. To'plam 22.08.2016da Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti bosmaxonasida chop etilgan.

Javoblar

(1-talqin mikrotahrir, 2-talqin makrotahrir)

1-mashq.

1-talqin

Milliy-siyosiy tashkilotlar faoliyati yoritilgan matbuot materiallarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- 1) Turkiston musulmonlarining qurultoy materiallari;
- 2) siyosiy jarayonlarni yoritishga bag'ishlangan materiallar;
- 3) mahalliy taraqqiyparvarlarning u yoki bu muammolar haqidagi maqolalari;
- 4) siyosiy jamiyatlarning faoliyatini ochib beruvchi xabarlar.

2-talqin

Milliy siyosiy tashkilotlar faoliyatiga bag'ishlangan matbuot materiallarini quyidagicha guruhlash mumkin:

- 1) Turkiston musulmonlar qurultoyining materiallari;
- 2) siyosiy jarayonlar haqidagi materiallar;
- 3) mahalliy taraqqiyparvar ziyolilarning ijtimoiy muammolarga bag'ishlangan maqolalari;
- 4) siyosiy jamiyatlar faoliyati xususidagi xabarlar.

2-mashq.

1-talqin

Axborot olishga bo'lgan huquqni amalga oshirish quyidagi omillarga bog'liq:

- fuqarolarning axborot bilan bog'liq huquq va majburiyatlarining yuzaga kelishi, ta'minlanishi, kafolatlanishi belgilab qo'yilgan me'yoriy-huquqiy negizning mavjudligi;

- axborot subyektlari o'rtasidagi munosabatlar;

- fuqarolarning axborot olishga bo'lgan huquqlari buzilishining oldini olish, agar shunday holatlar bo'lsa, ular qonuniy manfaatlari va huquqlarini tiklash.

2-talqin

Ma'lumotlar olishga bo'lgan faqirlik huquqining amalga oshishi quyidagi omillarga bog'liq:

-faqirning ma'lumot olishga bo'lgan huquqi va burchi kafolatlangan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning mavjudligi;

-ma'lumotlar beruvchi va oluvchi subyektlararo munosabat;

-faqirning ma'lumotlar olishga bo'lgan huquqi buzilganda, qonunchilik hujjatlariga asosan tiklanishi.

Eslatma: fuqaro – arabcha so'z, faqirning ko'plikdagi shakli.

Faqir – grajdan; fuqaro –grajdanlar.

3-mashq.

1-talqin

Milliy matbuotimizda jamiyat hayotining jabhalarini yorituvchi axborot janridagi materiallar katta hajmda berib boriladi. Matbuot va boshqa axborot tarqatuvchi kanallarning ortishi auditoriyaning ham muayyan talablarining yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Bu tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, ba'zi bosma nashrlarda axboriy xarakterdagi materiallarda janriy talablarga rioya etmaslik, aniq faktlarning kamayib ketayotgani, axborotning tartibsiz joylashtirilishi, bir qolipdagi materiallarning berilishi auditoriyada matbuotga bo'lgan qiziqishni bir oz bo'lsa-da, susayishiga sabab bo'lmoqda.

2-talqin

Matbuotda jamiyat hayotiga oid axboriy janrlardagi materiallar ko'plab uchraydi. Gazeta va jurnallar sonining tobora ortib borishi, axborot ayirboshlashning jadallashuvi matbuotda ayrim muammolarni yuzaga keltirmoqda. Masalan, ayrim bosma nashrlarda axboriy janrlar talabiga amal qilmaslik, obyektiv, dalillangan va ishonarli materiallar yetishmayotgani, turli janrdagi materiallar bir qolipda ketayotgani kuzatilmoqda. Bular barchasi auditoriyaning matbuotga bo'lgan qiziqishi susayishiga sabab bo'lmoqda.

4-mashq.

1-talqin

Axborot urushi raqib mamlakat rahbariyatiga, uning jamoatchiligi yoki diniy tashkilotlariga va ular qabul qiladigan

qarorlarga ta'sir ko'rsatish, ijtimoiy fikr, jamiyat a'zolari ongini o'ziga kerakli yo'nalishda shakllantirishga urinishdir.

2-talqin

Axboriy urush – ijtimoiy-g'oyaviy hodisa. Siyosiy maqsadga erishish uchun mafkuraviy kurash vositasi. Raqib mamlakat rahbariyati, jamoatchiligi, xalqining diniy e'tiqodi, urf-odatları, dunyoqarashi, umuman ijtimoiy ongiga ta'sir etish yo'li bilan o'z mafkurasini singdirishga qaratilgan xatti-harakat. Bugungi kunda internet, televideniye axboriy urush olib borishning eng qudratli vositasiga aylangan.

5-mashq.

1-talqin

Milliy marosimlarning transformatsiyasi xususida

Mintaqa xalqlari orasida asrlar davomida saqlanib kelayotgan diniy urf-odatlar, ularning tarixi, kelib chiqishi, mohiyati, xususan, xalqimiz hayotida tutgan o'rni va uning ta'siri aksariyat hollarda dolzarb mavzulardan biri bo'lgan. Xususan, zardushtiylik urf-odatları, marosimlari va ularning mintaqa xalqlari turmush tarzi hamda islom dini an'analari bilan sinkretik tarzda saqlanib kelayotgan ko'rinishlari tahlilini, avvalo, ma'naviy qadriyat sifatida saqlanayotgan an'alar jamiyatimizning turli marosimlarida ko'zga tashlanadi. Shu nuqtayi nazardan U. Qoraboyev "O'zbek xalq bayramlari" asarida "O'zbek xalq urf-odatları ichida zardushtiylik, buddaviylik va boshqa islomgacha mavjud diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bayramlar, tomoshalar, marosimlar bo'lgan. Chunonchi, bu bayramlarda zardushtiylik g'oyalari sezilib, ularda Axuramazda, Mitra, Anaxita, Mirrix kabi timsollar ulug'langan, muqaddas olov atrofida raqs tushib, tomoshalar ko'rsatilgan", - deb yozadi.

Masalan, o'zbek xalqi ma'naviyatida oila muqaddas hisoblanib, u bilan bog'liq marosimlarga katta ahamiyat berib kelingan.

Asrlar davomida shakllangan zardushtiylik oila, turmush an'analari keyinchalik islom dini kirib kelgan davrda ham oilaviy

marosimlarda o'z ko'rinishini yo'qotmagan holda hattoki sinkretik tarzda saqlanib qolganligini kuzatish mumkin.

2-talqin

Diniy marosimlar transformatsiyasi

Asrlar davomida saqlanib kelayotgan diniy urf-odatlarining tarixi, mohiyati va ularning muayyan xalq hayotida tutgan o'rni va ahamiyatini tadqiq etish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Masalan, zardushtiylikka oid marosim, urf-odat unsurlarining, garchi xalqimiz islomga e'tiqod qilayotgan bugungi kunda ham ayrim milliy urf-odatlarda ko'zga tashlanayotgani diqqatga sazovordir.

"O'zbek xalqi urf-odatlari ichida zardushtiylik, buddaviylik va boshqa islomgacha mavjud diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bayramlar, tomoshalar, marosimlar bo'lgan. Chunonchi, bu bayramlarda zardushtiylik g'oyalari sezilib, ularda, Axuramazda, Mitra, Anaxita, Mirrix kabi timsollar ulug'langan, muqaddas olov atrofida raqs tushib, tomoshalar ko'rsatilgan"³³.

O'zbek xalqi qadim-qadim zamonlardan beri oilani muqaddas bilib, u bilan bog'liq urf-odatlarga qat'iy amal qilib kelmoqda. Shunga ko'ra, bugun oila qurish, uni mustahkamlash ham dunyoviy, ham islomiy aqidalarga asoslangan bo'lsa-da, lekin zardushtiylik urf-odatlarga xos unsurlar ular bilan sinkretik (qo'shilib ketgan) tarzda davom etib kelmoqda, Masalan ...

Eslatma: garchi iqtibos ham chuqur tahlil va tahrirga muhtoj bo'lsa-da, unga qalam tekkizilmaydi. Chunki iqtiboslar qanday bo'lsa, shunday berilishi shart.

6-mashq.

1-talqin

Avestoshunos olim H.Homidovning keltirib o'tishicha, manbalarning alohida variantlarida Axura Mazdaning kelin-kuyovlarga nasihatlar uchraydi.

2-talqin

³³ Корабоев У. Ўзбек халқ байрамлари. – Т.: Шарк, 2002. – 44-б.

Avestoshunos olim H.Homidov ba'zi manbalarda Axura Mazdaning kelin-kuyovlarga o'gitlari uchrashini aytadi.

7-mashq.

1-talqin

Suvqalampirning shifobaxshlik xususiyatlari

Nurota tog' tizmasida tarqalgan alkaloid saqllovchi o'simliklardan biri bu suvqalampirdir. Suvqalampir tibbiyot sohasida keng ko'lamda ishlatilishi ko'pchilikka ma'lum. Suvqalampir (*polygonum hudropiper L.*) qadim zamonlardan beri insonlar tomonidan dorivor o'simlik sifatida qo'llanilib kelingan.

2-talqin

Shifobaxsh suvqalampir

Nurota tog' tizmasida alkaloidli o'simliklardan biri suvqalampir (*polygonum hudropiper L.*) uchraydi. Bu shifobaxsh o'simlikdan xalq tabobatida qadimdan foydalanib kelingan ...

8-mashq.

1-talqin

Nutq axloqiyligi va tinglovchi pozitsiyasi, bir qarashda, bir-biriga mutanosib emasdek tuyuladi. Aslida, ular uzviy bog'liq. Inson shunday tuzilganki, muloqot paytida u ongosti zonasidagi axborotni, odatda, yashira olmaydi. Ongosti zonasi – insonning sotqini: u har doim ochiq. Atrofdagilarga nisbatan ichki xissiyotlar muloqot paytida uning istagidan qat'iy nazar ko'rinadi, chunki Body Language (tana tili: imo-ishora, jestlar, poza va sh.o') ongostining belgilar tizimidir. Mazkur belgilar tizimi nutqda tabiiy til (tinglovchi quloq pardasiga kelib tushayotgan tovush to'lqini) bilan parallel mavjud. Tabiiy til – ongning belgilar tizimi, shuning uchun uni amalga oshirish intellektual to'g'rilashga muhtoj (masalan, inson bironi aldashi, ya'ni maqsadga muvofiq bo'lsa, noto'g'ri axborot berishi mumkin). Body Language belgilar tizimini amalga oshirishda aldashning iloji yo'q, inson nima his qilayotgan bo'lsa, yo yuzida, yo turishida, yo harakatida qandaydir aks etadi. Tinglovchilarning ba'zilari nutqingiz orqali nima

demoqchiligingizni teran tushunmasliklari mumkin, biroq, shubhasiz, barcha tinglovchilar Siz (ya'ni, notiq) qanday inson (shaxsiy fazilatlar egasi) ekanligingizni va o'z nutqiga (mavzusi, kasbiga, qilayotgan ishiga) va tinglovchilarga munosabatini osongina, bexato anglab yetadilar. Bunda insoniy muloqotning nostrandart imkoniyatlari ochiladi. Nima haqda gapirishingizdan qat'iy nazar, tinglovchi o'ziga nisbatan munosabatni his etadi.

2-talqin

Nutqiy axloq va tinglovchi vaziyati, go'yo aloqasizdek tuyulsa-da, lekin bir-biri bilan uzviy bog'liq. Inson o'z tabiatiga ko'ra shakllanib yetilmagan fikrni yashira olmaydi. U insonning yuzko'zi, xatti-harakati, o'zini tutishida ayonlashadi. Shu ma'noda ongga yetib bormagan bunday fikr noverbal tarzda oshkor bo'ladi, insonni fosh etib qo'yadi, bu, albatta, beixtiyor yuz beradi. Muloqot chog'ida atrofida qilargalarga nisbatan bo'lgan ichki hissiyot nutq egasining xohish-istagidan qat'iy nazar oshkor bo'ladi.

Body Language (ing. vody – *tana*, language – *til* bo'lib, noverbal nutq, til ma'no ifodasini beradi) – ongga yetib bormagan fikrlarning so'zsiz ayon bo'lish belgilari tizimidir. Mazkur belgilar tizimi verbal nutq (eshituvchi quloq pardasiga urilayotgan tovush to'lqini) bilan bir vaqtda yuzaga keladi. Verbal nutq ongga yetib kelgan belgilar tizimidir, shuning uchun uni ayonlashtirish ongli ravishda (birovni aldash yoki noto'g'ri ma'lumot berish) aqliy amalga oshiriladi.

Body Language belgilari tizimida esa aldash mumkin emas, chunki inson nimaiki his etayotgan bo'lsa, ko'z qarashi, yuzdagi ifodasi, xatti-harakati, o'zini tutishida ayonlashadi.

Nutqingiz orqali nima demoqchi ekanligingizni tinglovchilarning ba'zi birlari to'liq tushunib yetmasligi mumkin, biroq, barcha tinglovchilar, shubhasiz, Siz (notiq) qanday inson (shaxsiy fazilat egasi) ekanligingizni, o'z nutq (mavzu, kasb, faoliyat)ingiz va tinglovchilarga bo'lgan munosabatingizdan osongina payqay oladilar.

Bunday hollarda insonlararo muloqotning g'ayriodatiy jihatlari yuzaga chiqadi. Mavzu nima haqdaligidan qat'iy nazar tinglovchi o'ziga bo'lgan Sizning munosabatingizni idrok etadi.

Sarlavhalar

Makro va mikro tahrir

1. "Jamiyat" gazetasida ekologik muammolarni yoritishga iqtisodiy yondashuv.

2. "Toshkent" radiokanalida ijtimoiy-siyosiy eshittirishlar.

3. Ichimlik suvi muammosi.

4. Axboriy urush: OAVning o'rni va ahamiyati.

5. Ona tili fani dasturini takomillashtirish masalalari.

6. Diniy marosimlar transformatsiyasi.

7. Sobiq sovet hokimiyatining Turkistonni parchalash siyosati haqida.

8. Rahbarga itoat etish bo'yicha islom ta'limoti.

9. Oliy ta'lim muassasalari talabalariga milliy g'oyani singdirishning metodologik asosi.

9-mashq.

1-talqin

Press-reliz – ishonchli manba

Biror anjuman haqida teleko'rsatuv yoki radioeshittirishlar tayyorlayotgan jurnalistlar uchun eng ishonchli manba – Press-reliz hisoblanadi.

Press-relizni tayyorlash uchun axborot xizmati xodimi nimalarga e'tibor berishi kerak?

1. Varaq tepasida yirik harflar bilan PRESS RELIZ yozuvi bo'ladi, tashkilot nomi, manzili, telefon raqami, elektron pochta si'liq yoziladi, pastida tayyorlangan sana ko'rsatiladi.

2. Press-relizda, avvalo, tashkilot haqida qisqacha ma'lumot beriladi, so'ng o'sha anjumanga oid fakt va raqamlar, anjuman o'tkazishdan maqsad hamda uning mohiyati yoritilishi lozim.

3. Press-relizni o'qigan kishi bu material nima haqda, anjuman qachon va qayerda o'tishi, uning jamoatchilik uchun qanday ahamiyati borligini aniq tasavvur etishi kerak. Bir yoki ikki bet xajmda (A-4 formatda, bir intervalda) tadbir o'tkazishdan maqsad, asosiy mavzu to'la aks ettiriladi.

5. Press-relizda shaxslarning ismi shariflarini to'liq yozish shart.

10. Press-relizni mutasaddilar bilan maslahatlashgan holda tayyorlash va tashkilot rahbariga ko'rsatib olish lozim. Press-relizni talab darajasida tayyorlay olmagan xodimlar Axborot xizmatida ishlashga noloyiq hisoblanadi.

OAVga tarqatiladigan press-reliz tahrir talab bo'lsa, tayyorlagan jurnalist va tayyorlatgan tashkilot obro'siga putur yetadi.

Soha mutaxassislaridan biri ... press-relizga oid quyidagilarni ta'kidlaydi:

O'tkazilayotgan tadbirlarning press-relizi risoladagidek bo'lishi uchun birinchi galda nimalarga ahamiyat berish zarur? Press-relizni tayyorlash taxminan 15 ta talabdan iborat:

1. Predmet, voqea, harakat (shaxs, partiya, dastur ...) haqidagi ma'lumot matnning birinchi jumlasida bo'lishi shart;

2. Birinchi jumlada voqeaning qisqacha mazmuni bo'lishi kerak;

3. Press-reliz yetti savol javobidan iborat bo'lishi kerak:

a) tadbir predmeti nimalardan iborat;

b) qaysi tashkilot;

v) tashkilot qayerda joylashgan;

g) tadbir yutug'i nimada;

d) nimalar ilova etildi;

e) asos (faktik) materiallar bormi;

j) bog'lanish uchun ma'lumotlar aniqmi va h.

4. Press-reliz asosan elektron tarzda tarqatiladi. Bu – oson, qulay, zud va keng qamrovli.

5. Press-reliz tashkilot blankida tayyorlangani ma'qul.

6. Press-reliz yozuvi yorqin, jonli bo'lsin.

7. Press-reliz varaqaning bir tomoniga 1,5 intervalda yoziladi.
8. Abzaslar qisqa, 5-6 satrdan bo'lishi kerak.
9. Press-reliz 200-220 so'zdan iborat bo'lishi lozim.
10. Zarur hollarda press-reliz ikki variantda bo'ladi: umumiy; ixtisoslashgan.
11. Adresatlar qo'shimcha ma'lumot so'rashlari ehtimoli borligiga ko'ra, unga tayyor turish kerak.
12. Ilova (tasvir, chizma, diagramma)lar haqidagi ma'lumot berilishi lozim. Talab bo'lsa, ular jo'natiladi.
13. Press-reliz imzolanadi, yuboruvchi nomi ko'rsatiladi.
14. Matn odatdagi ko'rinishda bo'ladi.
15. Mavzu rus va ingliz tillarida ham takrorlanadi.

Press-relizda imloviy, punktuatsion va stilistik xatolar bo'lmasligi zarur.

1-talqinda matn mikrotahrirdan chiqariladi. Aslida, matnni to'plamga kiritish uchun qabul qilmaslik kerak edi. U mutlaqo maqsadga muvofiq emas. Hamon qabul qilingan ekan, juda bo'lmasa, yuqoridagidek mikrotahrirni amalga oshirish lozim edi.

Endi makrotahrirga o'tamiz.

2-talqin

Press-reliz qanday tayyorlanadi?

Muayyan tadbir haqida teleko'rsatuv, radioeshittirish yoki matbuot uchun xabar tayyorlayotgan jurnalist, albatta press-reliz bilan tanishib chiqadi. Demak, press-reliz jurnalist uchun muhim ma'lumot manbai hisoblanadi:

Shunday ekan uni tayyorlashda axborot xizmati xodimi quyidagilarga e'tibor qaratishi kerak.

1. A-4 tarhli varaq yuqori qismida yirik (rangli) harflar bilan PRESS-RELIZ yoziladi. Uning tagida mayda harflarda tadbir o'tkazilayotgan tashkilot nomi, manzili, telefon(lar)i, elektron pochta to'liq ko'rsatiladi.

2. Band muallifdan aniqlashtiriladi.

3. Press-reliz haqidagi xabar matni bir, ko'pi bilan ikki bet bo'ladi, 1,5 intervalda yoziladi. Matnda tadbir qachon, qayerda va

nima to'g'risida ekanligi, maqsadi, amaliy ahamiyati qisqa va lo'nda bayon etiladi.

4.4-band muallifdan aniqlashtiriladi.

5. Shaxslarning ismi, familiyasi va agar, bo'lsa otasining ismi to'liq beriladi. 6-,7-,8-,9-bandlar muallifdan aniqlashtiriladi.

10. Tashkillashtiruvchilar hamkorlikda tayyorlaydi va tashkilot rahbari bilan kelishiladi.

Tadbir press-relizi mukammal bo'lishi quyidagi talablar bajarilishiga bog'liq:

15 ta talabning barchasi, 3-bandagi 7 ta savol javobi muallifdan aniqlashtirilishi kerak.

Press-reliz tinish belgilariga oid, imloviy, uslubiy xatolardan holi bo'lishi kerak.

Albatta, press-reliz mutlaqo xato, kamchiliklardan holi bo'lishi shart, bu – aksioma!

Shu bilan birga press-reliz qanday bo'lishi haqidagi maqola ham tinish belgilariga oid, imloviy, uslubiy xatolardan holi bo'lishi esdan chiqmasligi kerak. Xato qilmaslik haqida, xatoga to'la materialni chop etishlik maqsadga muvofiq emas.

10-mashq.

1-talqin

Shuni ta'kidlash zarurki, xalqimizning ma'naviy birligiga zarba berishga, yoshlarimizning ishonch-e'tiqodini buzishga, ular ongi va qalbiga zararli g'oyalarni singdirishga urinayotganlar ayrim irodasi zaif yoshlarni o'z saflariga tortib, o'z yurtiga, ona vataniga, ota-onasiga, aka-ukasiga, do'stlariga qarshi kurashga undamoqda.

2-talqin

O'zbekiston xalqlari birligi, ma'naviyatiga zarba berish uchun, birinchi galda yoshlar ongiga ta'sir etib, o'z g'arazli maqsadlariga erishmoqchi bo'lgan buzg'unchi kuchlar yetarli hayot tajribasiga ega bo'lmagan, irodasi zaif yigit, qizlarni, hatto o'smirlarni ham o'z to'dalariga qo'shib olish uchun ularni o'z yurtlari, ota-ona, do'stlari, tug'ishganlariga qarshi qayramoqdalar.

11-mashq.

1-talqin

Bugungi axboriy bosim sharoitida inson e'tiborini qaratish, uni ishonitirish bir oz qiyinroq kechmoqda. Chunki, kunda adabiy asar, gazeta, ma'ruza, reklama, kinofilmlar singari manbalar barcha axborotini inson idrok eta olmaydi va ularga qarshi ruhiy himoya vositalarini shakllantiradi.

2-talqin

Bugungi axborot shiddatli oqimi sharoitida kishilar ongi turli mavzu va shakldagi xabar hamda ma'lumotlarning barchasini to'liq idrok eta olmaydi. Gazeta, radio, televideniye, internet, uyali telefon, bular barchasi har daqiqada o'nlab, yuzlab xabar va ma'lumotlarni istalgan masofaga istalgan vaqtda yetkazib bera olish imkoniga ega vositalardir. Bunday axborot tig'izligi, kishida ruhiy himoyani instinktiv ravishda yuzaga keltiradi. Natijada insonlardagi axborotga bo'lgan qiziqish susayadi, e'tiborsizlik kuchayadi.

12-mashq.

1-talqin

Ikki jumladan biri qisqaradi. Buni muharrir muallif bilan kelishib bajaradi. Har ikkisi bo'yicha mikrotahrir quyidagicha:

Ko'rinadiki, mamlakatdagi internet aloqasi geografik chegaralardan oshib o'tgan.

Ammo farqli jihati shundaki, internet auditoriyasi geografik hudud va vaqt chegarasini tan olmaydi.

2-talqin

Internet auditoriyasi makon va zamonda cheklanmagan.

13-mashq.

1-talqin

Zamonaviy auditoriya ehtiyoji internetdan bir necha maqsadda foydalanishdan kelib chiqadi.

-siyosiy, ijtimoiy, sportga oid va boshqa mavzularda axborot olish;

- ta'limiy mavzularda ma'lumot olish;
- hordiq chiqarish;
- vaqt o'tkazish.

2-talqin

Internet auditoriyasi ehtiyojlari xilma-xil ekanligiga ko'ra undan turli maqsadda foydalanadi:

- siyosiy xabarlar, ma'lumotlar olish;
- iqtisodga oid xabarlar bilan tanishish;
- ijtimoiyatga taalluqli materiallar bilan tanishish;
- sport xabarlarini ko'zdan kechirish;
- ta'limga oid ma'lumotlar olish;
- hordiq chiqarish;
- bo'sh vaqtni to'ldirish.

14-mashq

1-talqin

Umuman olganda vebnashrlarda ikki holat kuzatiladi:

- 1) o'quvchini faol dialogga chorlovchi materiallar;
- 2) bosma nashr talablari asosida yozilgan samarali interaktiv elementlardan foydalanilmagan maqolalar.

2-talqin

Vebnashrlardagi materiallarni ikki guruhga ajratish mumkin:

- 1) o'quvchini faol dialogga chorlovchi materiallar;
- 2) bosma nashr talablariga javob bermaydigan, interfaol unsurlardan holi maqolalar.

15-mashq.

1-talqin

Afsuski, ikkinchi ko'rinishdagi materiallar ko'pchilikni tashkil etadi, birinchi turdagi maqolalar nisbatan kamroq bo'lsa-da, o'quvchilar e'tiborini tortgan axborot borasidagi mulohazalar turlicha:

-juda siyiq, ba'zan faqat birgina ijobiy jumla bilan chegaralanadi;

-keng hajmli ammo hissiyotlardan, ko'p hollarda e'tiroz tarzidagi mulohazalar;

-mavzuni rivojlantiruvchi, qo'shimcha fakt va misollarni ifodalovchi izohlar;

-maqola mavzui emas, balki uni taqdim etish usuliga nisbatan munosabatni ifodalovchi fikrlar.

2-talqin

Ikkinchi guruhga oid materiallar ko'pgina. Birinchi guruhga oidlari oz bo'lsa-da o'quvchilar e'tiborini tortishlik borasidagi fikrlar turlicha, masalan:

-juda siqiq;

-aksakriyat hollarda birgina jumla bilan cheklangan;

-hajmi katta;

-hissiyotlardan holi;

-e'tirozli mulohazalardan iborat;

-mavzuni ochib berishga qaratilgan qo'shimcha asos materiallar va misollarning izohlari;

-maqolada yoritilayotgan mavzuga emas, balki uni taqdim etish usuliga bo'lgan munosabat.

16-mashq.

1-talqin

Leksik mazmunli so'zlar leksikologiyada, grammatik mazmunli so'zlar esa grammatikada (so'z turkumlari bilan bog'lab) o'rganiladi.

2-talqin

Leksik ma'noga ega so'zlar leksikologiyada, grammatik ma'noga ega so'zlar grammatikada so'z turkumlari bilan bog'liqlikda o'rganiladi.

17-mashq.

1-talqin

Ommaviy muloqot turlarining har biri o'ziga xos lisoniy-uslubiy xususiyatga ega.

2-talqin

Ommaviy muloqotning har bir turi til va uslubga ko'ra o'ziga xos xususiyatga ega.

18-mashq.

1-talqin

Televideniye, bu – shunday bir ommaviy axborot vositasidirki, uning yordamida mamlakatdagi vaziyatga, odamlarning qarashlariga ta'sir ko'rsatish, u yoki bu g'oyani targ'ib qilish va odamlarga axborot yetkazish mumkin. (Go'yo boshqa OAV bunday xususiyatga ega emasdek).

2-talqin

Televideniye ommaviy axborot vositalari orasida ijtimoiy vaziyatga, kishilar ongiga ta'sir etish, muayyan g'oyani singdirish maqsadida axborot uzatishda o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Masalan, ...

19-mashq.

1-talqin

... telematnlarni;

1) axborot uzatuvchi (jurnalist yoki suxandon tomonidan) o'qib beriladigan;

2) telesuhbatlarda bayon qilingan va;

3) tayyorlangan va xotirada saqlangan matnni qayta ifodalovchi turlarga guruhlash mumkin.

2-talqin

Telematnlarni o'zidagi turlarga ajratilishi mumkin:

1) axboriy, dikto. tomonidan o'qib beriladigan;

2) tetesuhbat tarzida;

3) oldindan yod olingan (undaki).

20-mashq.

1-talqin

Bugungi kunlarda telesharhlovchilik "Sport" telekan. ancha taraqqiy etgan.

2-talqin

Mohiyatiga ko'ra "Sport" telekanalida sharh janridan boshqa telekanallardagiga nisbatan ancha keng foydalaniladi.

21-mashq.

1-talqin

Lekin kutilmagan vaziyat ham bo'ladiki, ... masalan, yaqindagina yoshlar o'rtasida Osiyo chempionatining chorak finalida o'zimiz kuzatgan vaziyat: jamoamiz a'zolari Koreya futbolchilariga qarshi to'p suradilar.

2-talqin

Shunday vaziyat ham bo'ladiki, unda ... Masalan, yoshlar o'rtasidagi Osiyo chempionati chorak final uchrashuvida futbolchilarimiz koreyalik tengdoshlariga qarshi maydonga chiqadilar.

22-mashq.

1-talqin

Bugungi audiovizual jurnalistikada radioning ta'sirchanligiga erishish uchun radiojurnalistlardan katta mahorat talab qilinadi. Eshittirishlarda tanlangan mavzu ham aktual, ham tarbiyaviy xarakterda bo'lishi uchun teran ilm va ijodiy mehnat talab qilinadi. Radiojurnalistika – bir butun organizm. Unda bir necha kasb egalarining ijodiy mehnati mavjud.

2-talqin

Radioeshittirishlar ta'sirchanligini yanada oshirish uchun jurnalist ahlidan yuksak mahorat talab qilinadi. Eshittirishlar mavzui dolzarb bo'lish bilan birga tarbiyaviy kuchga ham ega bo'lishi lozim. Buning uchun radioda faoliyat olib boruvchi ham ijodiy, ham texnik xodimlar chuqur bilim va tajribaga ega bo'lishlari kerak.

23-mashq.

1-talqin

Bugungi kunda telekanallar katta g'oyaviy targ'ibot va tashviqotga egaligi tufayli ommaviy axborot vositalari ichida

auditoriyaning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirish bilan asoslanadi.

Dunyodagi barcha davlatlarda aholining deyarli 70-80 foizi o'zi uchun kerakli axborotni aynan televideniya bilan oladi. Bu – fikrimizning dalili. XXI asrda sun'iy yo'ldosh orqali axborot qabul qilish va ularni uzatish jarayoni butun jahon teletarmoqlari imkoniyatini nihoyatda oshirib yuboradi.

2-talqin

Axborot asri deya atalgan XXI asrda sun'iy yo'ldosh orqali teleko'rsatuvlarni uzatish nihoyatda rivoj topgani tufayli auditoriyaning xabarlariga bo'lgan ehtiyojini qondirishda, kuchli tashviqot va targ'ibot olib borishda telekanallar yuqori samaraga erishdi. Dunyodagi aholining 70-80 foizi o'zini qiziqtirgan xabar va ma'lumotlarni, aynan telekanallar orqali olayotgani fikrimizning yorqin dalilidir.

24-mashq.

1-talqin

Maqolalarda, asosan, audiovizual jurnalistikaning nazariyasi va amaliyoti masalalari o'z ifodasini topgan.

2-talqin

To'plamdan, asosan radioeshittirish hamda teleko'rsatuvlar nazariyasi va amaliyotiga oid maqolalar joy olgan.

25-mashq.

1-talqin

Maqolalar to'plami O'zbekistonning bugungi teleradiosi, kanal va dasturlari hamda jurnalistika nazariyasi, amaliyoti masalalariga oid dolzarb muammolar bilan birga jurnalistlar uchun muhim bo'lgan ijtimoiy fanlar mavzularini o'z ichiga olgan.

2-talqin

To'plam teleradio kanallari, dasturlari, jurnalistika nazariyasi, amaliyotining dolzarb masalalariga va jurnalistika ta'limiga aloqador fanlarga oid mavzulardagi maqolalarni o'z ichiga olgan.

26-mashq.

Sarlavhalar

1. Teleko'rsatuvda boshlovchi mahoratli bo'lishi tabiiy. Muharrir qanday mahoratga ega bo'lishi kerak?

2. Televideniyeda sharh va sharhlovchi bo'lsa, boshqa OAVda yo'qmi?

3. Radiomuloqot va telemuloqotning umumiy va farqli jihatlari.

4. Rekreativ ko'rsatuvlar: mohiyat va tijorat.

5. Telesharhlovchi mahorati.

6. Teledasturlarni yanada takomillashtirish bo'yicha izlanishlar.

7. Jurnalistika ta'limi va radiojurnalistika.

ENSIKLOPEDIK ASAR TAHRIRI

Muallif matni

Boburnoma

Buyuk davlat arbobi, shavkatli sarkarda, boburiylar sulolasining asoschisi, nosir va iste'dodli shoir Zahiriddin Muhammad Boburning qomusiy ko'lamli, tarixiy, ilmiy va badiiy-voqeiyy asari. Amir Temur va temuriy hukmdorlarga bag'ishlangan "Zafarnoma", "Humoyunnoma", "Akbarнома" kabilarga taqlidan hamda mohiyatiga ko'ra muallifning boshidan kechirmishlarini tarixiy aniqlik bilan yilma-yil va tartibli qayd etilishidan shartli "Boburnoma" nomi bilan jahonda shuhrat tutgan.

Avvalida "Tuzuki Boburiy", "Voqeoti Boburiy", Tabaqoti Boburiy", "Tavorixi Boburiy" kabi turlicha nomlar bilan yuritilgan. Boburga kichik zamondosh asarni oqqa ko'chirgan kotib uni "Boburiya" deb, Gulbadanbegim esa "Voqeanoma" deb ataganlar.

Boburning o'zi asariga nisbatan "Vaqoe'" va "Tarix" nomlarini ishlatgan. Ruboiylarining birida o'z shaxsiy hayoti, ko'rgan-bilganlarini va ruhiy kechinmalari bayon etilishini ta'kidlab shunday yozadi:

Bu olamda ajab alamlar ko'rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum,
Har kim bu "Vaqoe'"ni o'qub – bilgaykim,
Ne ranju ne mehnatu ne g'amlar ko'rdum.

Chindan ham, asar, avvalo, buyuk tarixiy shaxsning boshidan kechirganlarining jonli bayonnomasi bo'lib, unda ibratomuz voqealarga boy va nihoyatda murakkab hayotining eng muhim sahifalari, parvoz va inqirozlar, zafar quvonchi va mag'lubiyat alamlari, erishgan shon-u shavkat, shod-u xurramlik va yuzlangan xor-u zorlik, qayg'u-tashvishlar sovuqqonlik bilan haqqoniy yoritilgan. "Boburnoma"da muallifning o'z jonli siymosi butun ulug'vorligi va salobati bilan, ayni zamonda, butun murakkabligi va o'jiz belgilari bilan o'quvchi ko'zi oldida ravshan gavdalanadi. U qomusiy bilim sohibi, o'tmishning ilmiy-badiiy merosini chuqur

o'zlashtirgan, joriy hayot g'ov-to'siqlari va bosh yo'nalishlarini teran idrok etuvchi komil inson; u shonli zafarlardan g'ururlanmaydigan va mag'lubiyatdan umidsizlanmaydigan, nihoyatda faol va tinib-tinchimas sheryurak va g'ayratli shaxs; u o'ta samimiy, chinso'z, nomusli va ochiqyuz, mehribon va o'rni bilan qahrli, beshafqat; u diniy ta'limotga katta hurmat va to'la ishonch bilan qarovchi, islomiy e'tiqodi butun, pok iymonli va ayni zamonda, bid'at-xurofatni qat'iy qoralovchi, nodonlik va jaholatni ayovsiz fosh etuvchi muboriz; "Boburnoma" muallifi o'z qimmatini, sha'n-u shavkatini baland qadrlaydi, yirik g'alabalaridan faxrlanadi va ayni zamonda, qilmishlariga tanqidiy nazar bilan boqadi, behuda kekkayish va sun'iy g'urur, manmanlik va maqtanchoqlik, xudparastlik va takabburlik unga tamoman begona.

O'quvchi butun "Boburnoma" davomida o'n ikki yoshida taxtga o'tirgan, katta bobosi sohibqiron Amir Temur kabi kuchli davlat tuzish ishtiyoqida bo'lib, dadil siyosiy rejalar tuzgan va qat'iylik bilan amalga oshirishga kirishgan, Afg'onistonni zabt etib, Hindistonda buyuk boburiylar saltanatiga mustahkam asos sola bilgan donishmand davlat arbobi va ustomand siyosatchi bilan, harb ishlarida, qo'shin tuzish, qurollantirish va boshqarishda o'z davridan ancha ilgari lab ketgan, urush olib borish usullari va sirsinoatini mukammal egallagan, oz kuchi bilan ko'p sonli raqiblarini tor-mor etgan muzaffar va tadbirkor sarkarda bilan yuzlashadi.

Asarda Bobur gul-u gulshan va go'zallik shaydosi, bahor tarovati va hatto "xazon sayri"dan zavq-shavq topuvchi, tabiat saxovati va hayot nashidasidan bahramandlikni targ'ib etuvchi hayotsevar va nekbin shaxs sifatida, she'riyat nazariyasi va amaliyotining bilimdoni, nozikta'b va iste'dodli shoir, ijod va san'at ahlining homiysi sifatida o'quvchi ongiga ko'chadi. "Boburnoma" da Vatan sog'inchi, ona yurti qo'msash, do'st-u diyor tomon talpinish va chin sadoqat, afg'on va hind tuprog'ini e'zozlash va unga samimiy muhabbat tuyg'ularini ifodalovchi lavhalar bilan uyg'un-omuxta ifodasini topgan. Muallif o'zi muqim o'rnashgan viloyatlarga kelgindi yoki istilochi ko'zi bilan

qaramaydi, aksincha, ko'ngil qo'yadi, mevazor-u polizlar ochadi, bir so'z bilan aytganda, bunyodkorlik ishlarini amalga oshiradiki, bu tarixiy haqiqat "Boburnoma"da qayd etilgan ko'plab dalillar bilan isbotlanadi.

Ammo ta'kidlash lozimki, asar faqat yakka shaxs hayoti va ruhiy kechinmalarining tafsiloti emas – muallif tomonidan "Vaqoe'" ("Tarix") deb atalishining o'ziyoq asarning mazmunan keng qamroviga va murakkab qurilmasiga hamda voqeyi-tarixiylik yo'nalishiga aniq ishora etadi. "Boburnoma" matni hijriy 936 (milodiy 1529-30) yil voqealarida Humoyun Mirzoning xastalanishi ham Boburning valiahd farzandining dardini olish evaziga o'z jonini tasadduq etishi bayonida yozilgan. "... Uch qatla boshidan o'rgulub dedimki: - "Men ko'tardim har ne darding bor!" O'shal zamon men og'ir bo'ldim, ul yengil bo'ldi. Ul sihat bo'lib qo'pti. Men noxush bo'lib yiqildim..."

Demak, asar xuddi shu yilda, voqea-hodisalarni izma-iz qayd etish, peshma-pesh qog'ozga tushirish jarayonida yakunlangan. Ammo uning qachondan boshlab yozishga kirishilgani biror tarixiy manbada qayd etilgan emas. Mutaxassislarining taxminlariga ko'ra, asarning ilk fasllari 1518-19 yillarda afg'on o'lkasida yozila boshlagan va 1530- yil o'rtalarida hind tuprog'ida oxirgi sahifalariga nuqta qo'yilgan. Bir qator belgilarga, jumladan, bayon usuliga ko'ra, Boburning hijriy 899, (milodiy 1483) yildan to 914 hijriy (milodiy 1508-09) yilgacha kechgan hayot yo'li, ko'rgan-bilganlari va taassurotlari, o'tmishni eslash, xotirotlarni tiklash asosida yozilgan, deb hisoblaydilar. "Boburnoma"ning bu qismida voqea-hodisalar bayonida muxtasarlik, lo'ndalik, ortiqcha tafsilotga berilmasdan umumlashtirishga moyillik seziladi. Hijriy 925 (milodiy 1519) voqealariga bag'ishlangan fasldan boshlab, aksincha, bayonda mufassallik va o'ta aniqlik ustunlik qiladi, har bir voqea-hodisani keng sharhlash, kichik nuqta-unsurlarigacha tasvirlash old o'ringa ko'tariladi. Ayrim fasllarda voqealar hafta kunlari va hatto kunning qismlariga qadar shanba kuni "rajab oyining yettisiida" ... "odina kuni muharram oyining uchida...", "yakshanba namozi digari...", "tonglasi namozi peshindan so'ng",

“chorshanba kechasi og‘iz ochib” va hokazo, aniq va barcha tafsilotlari bilan qog‘ozga tushiriladi.

“Boburnoma”ning asl nusxasi shu kunga qadar topilgan emas. Mavjud barcha qo‘lyozmalarda voqea-hodisalarning yilma-yil izchil bayonida bir necha katta-kichik uzilishlar bor. Qo‘lyozmalar matnida, masalan, hijriy 910 (milodiy 1504-05), 915-924 (milodiy 1509-18), 927-931 (milodiy 1520-24) yillar voqealari tavsiloti uchramaydi, hijriy 914 (milodiy 1508) va 926 (milodiy 1520) yil voqealari bayoni chala. Uzoq yillar davomida va asosan safar noqulayliklari bilan bog‘liq sharoitda yozilganligi, bu jarayonda ba‘zan noxush hodisalar yuz bergani inobatga olinsa, “Boburnoma” matnidagi bunday uzilish va kemtiklik sabablari anglashilgandek tuyuladi. Masalan, hijriy 935 (milodiy 1528) yil voqealariga bag‘ishlangan faslda Bobur kunlarning kechga yaqin nogahon qo‘zg‘olgan kuchli shamol va boshlangan qattiq jaladan qo‘lyozmaga jiddiy zarar yetganini shunday yozadi:

“Men xirgoh (chodir-A.A.) ichida kitobat (yozish, kitob ko‘chirish-A.A.) qiladur edim, qog‘oz va ajzoni (jamlantirgan das‘hatlar ma‘nosida-A.A.) yig‘ishtirguncha fursat bo‘lmadi – xirgohni peshxona bila-o‘q mening boshimga yiqti... Kito va ajzo g‘arq o‘l (ho‘l-A.A.) bo‘ldi. Tashvish bila yig‘ishtiruldi... Mashaqqat bila o‘t yondurub tong otguncha uxlamay, avroq (varaqlar-A.A.) va ajzoning qurutmog‘iga mashg‘ul eduk”.

Ana shunday kutilmagan hodisa va tasodiflar oqibatida “Boburnoma” matnining ayrim qismlari o‘sha yillardayoq yo‘qolib ketgan bo‘lishi mumkin.

Qattiq shamol va kuchli jala voq easidan bir necha hafta ilgari, Boburning o‘z guvohligiga ko‘ra, asardan bir nusxa Agradan Kobulga jo‘natilgan: “Xoja Kalon Xoja Yahyoning nabirasi mendin bitiyturgan “Vaqoe”ni tilaydur edi – istiktob (nusxa ko‘chirmoq –A.A.) qildurib erdim – Sharhrakdin yiborildi”.

Ko‘rinadiki, Boburning asar ustida ishlayotgani yaqinlari va jamoatchilikka ma‘lum bo‘lgan va u uzil-kesil yakunlanmagan holda ham ayrim nusxalarda tarqalgan. Ehtimolki, Shahrak orqali yaqin kishiga yuborilgan matn barcha o‘tmish yillar voqealari

bayonini jamlagan mukammal nusxa bo'lgan. Hozirgi nusxalar qariyb qirq yetti yil umr ko'rgan buyuk siymoning faqat yigirma ikki yili voqea-hodisalarining bayonini o'zida jam qiladi.

"Boburnoma" o'rta asrlarda yaratilgan tarixiy asarlar va xotirotlar majmualaridan o'zining qator betakror fazilatlar bilan ijobiy farqlanib turadi. Bobur bu asarida XV asrning oxirgi o'n yilligidan tortib to XVI asrning o'ttizinchi yillariga qadar Movarounnahr, Afg'oniston, Xuroson va Hindistonda yuz bergan, shaxsan o'zi faol qatnashgan hamda jonli guvoh bo'lgan juda ko'plab tarixiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy voqealarga ham, necha o'nlab yirik tarixiy shaxslar shajarasi, amaliy-ijtimoiy faoliyati, inson sifatidagi tabiati, xulq-atvori, nuqson-fazilatlarini, qiziqish doirasi va farzand-avlodlari tavsifiga ham keng o'rin ajratadi.

Asarda Boburning Farg'ona taxtiga o'tirishidan boshlab, Movarounnahrda yagona va kuchli davlat tuzish yo'lida olib borgan kurashlari, qudratli va ko'p sonli Shayboniyxon qo'shinlari tazyiqida ona yurtidan Afg'oniston tomon otlanishga majbur bo'lishi va Kobulda barqaror davlat qurishi, u yerda mamlakatni birlashtirish va obodonlashtirish, shuningdek, kasb-u hunar va qishloq xo'jaligini oyoqqa turg'izish bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlari birinchi shaxs tilidan dalilli va maroqli bayon etiladi. "Boburnoma"da Hindistonni zabt etish maqsadida bir necha bor uyushtirilgan harbiy yurishlarga ham, nihoyat Panipat janglarida Dehli sultoni Ibrohim Lo'diyni tor-mor etib, Shimoliy Hindistonning qo'lga kiritilishi va hind o'lkasidagi ijtimoiy xayrli faoliyatlari tafsilotlariga ham, shu tariqa buyuk boburiylar saltanatiga asos solinishiga ham necha yakunlovchi fasllar bag'ishlangan.

"Boburnoma" to'la ma'noda qomusiy qamrovli kamyob yodgorlik. Unda, masalan, ijtimoiy-tabiiy fanlarning qator yetakchi sohalariga (tarix, falsafa, fiqh, diniy ta'limot, tilshunoslik, jug'rofiya, tabiatshunoslik, ma'danshunoslik, dehqonchilik, polizchilik va h.) oid nihoyatda aniq va hanuzgacha o'z tarixiy va ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan ma'lumotlar, asoslangan xulosalar keltiriladi.

Asarda bevosita Boburning o'zi lashkarboshi sifatida qatnashgan bir necha katta-kichik janglar manzaralari katta mahorat bilan xolisona chizilgan. Muallif o'sha davrdagi qo'shin tuzilishi, urush taktikasi, jang usullari, qamal holatlari, qurol va yarog' turlari, qo'rg'onbuzar qurilmalar qatorida ko'plab harbiy atamalarni (bulong'or, juvongor, g'ul, irovulyasol, o'ron, "itl", to'lg'oma va h.) tegishli izohlar bilan keltiriladiki, bu hol uning harbiy soha tarixi bo'yicha ham muhim manba sifatida tavsiflashga asos beradi. Muallif Movarounnahr, Afg'oniston, Xuroson va Hindistonlar o'tmishi va joriy holati, u yerlarda yashovchi turli xalqlar va o'nlab qabilalar, ularning tili, madaniyati, kasb-u hunari, urf-odatları, rasm-rusumlari, an'anaviy tadbir-marosimlari bo'yicha, shuningdek, o'sha jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalarga tegishli ishonchli ma'lumotlarni qiziqarli bayon etadi. Zikr etilgan mintaqalardagi Farg'ona, Andijon, Samarqand, Kobul, Hirot, Agra kabi yirik shahar-viloyatlarning jug'rofiy-ma'muriy tuzilishi, madaniy hayoti, tumanlari, aholisi, qishloq xo'jaligi, daryo va suv havzalari, cho'l-adirlari, tog'-sahrolari, bog'u rog'larining tavsiliy tavsifi qatorida tabiati va iqlimi, hayvonot dunyosi va nabotot olami, tabiiy boyliklari haqida "Boburnoma"da jamlangan ma'lumotlar o'z aniqligi va ilmiyligi bilan mutaxassislar diqqatini hamon tortib kelmoqda.

"Boburnoma"ning shuhratini olamga yoygan va barcha tadqiqotchilar tomonidan beistisno qayd etilgan fazilatlaridan biri uning haqqoniyligi, voqeiyliги va tarixan asoslanganligidir. Muallif voqea-hodisalarni zikr etish va baholashda, o'zini, eng yaqin kishilarini, do'st-u dushman, yor-u raqib bo'lgan tarixiy shaxslar tabiati, xulqi-atvori, faoliyat-amaliyoti va demishlarini bayonida nihoyatda halol va odilona zaminda turadi, hech qanday yuz-xotir qilmay, qo'shmay-bo'yamay, hayotda-amalda qanday bo'lsa, shundayligicha xolis qog'ozga tushirildi, ijobiy va salbiy jihatlarini boricha tasvirlaydi. Haqqoniylik, hayotiylik va rostbayonlik "Boburnoma"ning bosh mezonі bo'lib, butun asarning ilmiy-tarixiy qimmatini belgilaydi. Bobur bu masalaga alohida ahamiyat bergan va asarning bir necha o'rnida maxsus ta'kidlashni lozim

ko'rgan. "Bu bitilganlardan g'araz... rost hikoyatdurkim,- bitibturmen. Bu mastur bo'lg'onlardin maqsud o'zning ta'rifi emas, - bayoni voqe'i bu edikim, tahrir etibturmen. Chun bu "Tarix"da andoq iltizom (majburiyat olish, rioya qilish, lozim topish -A.A.) qililibturkim, har so'zning rostini bitilgay va har ishning bayoni voqeini tahrir etilgay. Lojaram ota og'adin har yaxshilig' va yomonlig'kim shoe edi, tahdir qildim va qarindosh va begonadin har ayb va hunarkim bayoni voqe' edi - tahrir ayladim. O'qig'uvchi ma'zur tutsun, eshitguvchi taarruz maqomidin o'tsin!"... "Bu bitilganlardin maqsad o'zini ortturmoq emas, rosti, bu edikim, mastur bo'ldi" - deb yozadi yana boshqa bir munosabat bilan.

Bobur xuddi ana shu nihoyatda odilona zamindan o'z asari davomida Movarounnahr, Afg'oniston va Hindiston siyosiy-iqtisodiy, madaniy-ijtimoiy hayotida ko'rinarli faoliyat ko'rsatgan necha o'nlab tarixiy shaxslarga, o'z qarindosh-urug'lariga, davlat arboblari va taxt da'vogarlariga, sarkardalar va bek-hokimlarga, kasb-hunar ahli va olim-u fozillarga xolis va tarixan haqqoniy munosabat-baho va ta'riflar beradi. O'quvchi "Boburnoma" davomida, masalan, Umarshayx Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mas'ud Mirzo, Sulton Mahmud Mirzo, Xusravshoh, Tanbal, Uzun Hasan, Ali Do'st tag'oyi, Sulton Mahmudxon, Sulton Husayn Mirzo, Boysung'ur Mirzo, Badiuzzamon, Ibrohim Lo'diy kabilarning har birining shajarasi, avlodi, tashqi gavda-qiyofasi, fahm-u idroki, yurish-turishi, xulq-atvori, odat-qiliqlari, bola-chaqasi, amaliy-ijtimoiy faoliyati, jamiyatda tutgan o'rni va boshqa-boshqa muhim belgi jihatlari yuzasidan muhim ma'lumotlar topa oladi, yetarli tasavvur hosil qiladi.

Uch katta mintaqada faoliyat ko'rsatgan Boburga zamondosh ijod, san'at va kasb-u hunar ahli, olim-u fuzalolar haqida ham xuddi shunday fikrni bildirish mumkin. "Boburnoma"da Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Shayxim Suhayliy, Husan Ali Tufayliy, Osa'iy, Binoiy, Sayfiy Buxoriy, Ohiy, Muhammad Solih kabi o'nlab ijodkorlar, Xoja Abdullo Marvariy, Qul Muhammad Udiy, Shayx Nayiy, Yusuf Ali, Mulla Yorak, Shohquli G'ijjakiy, Xusayn Uliy, Behzod, Shoh Muzaffar kabi ko'plab san'atkorlar zikr etilib, ular

ijodiy faoliyatlariga xolis baho-munosabat bildiriladi. Umuman, "Boburnoma"ning adabiyot tarixi bo'yicha ham muhim manba ekanligini, unda adabiyotshunoslik va she'riyat nazariyasiga oid qimmatli ma'lumotlar mavjudligini alohida ta'kidlash lozim. Unda, xususan, Alisher Navoiy va uning ijodiy-ijtimoiy faoliyati to'g'risida, yaratgan yirik asarlari va yurt obodonchiligi yo'lidagi amaliy ishlari, shuningdek, o'zaro boshlangan yozishma haqida alohida muhabbat va chuqur ehtirom bilan so'zlanadi:

"Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytiburlar, - hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas", kabi lo'nda, ammo nihoyatda purma'no yuksak bahosi ilk bor shu "Boburnoma"da bitilib, o'sha davr va keyingi asarlarda shuhrat topgan.

"Boburnoma" muallifning o'tmish she'riyatdan chuqur bilimini namoyish qiluvchi hujjat hamdir. Uning sahifalaridan Firdavsiyning "Shohnoma", Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston" asarlaridan, Xoja Hofiz devonidan iqtiboslar o'rin olgan, Nizomiy va Xusrav Dehlaviy "Xamsa"lari, Jaloliddin Rumiy masnaviyi, shuningdek, zamondosh ijodkorlarning o'nlab badiiy asarlari zikr qilinadi, ko'plab tarixiy kitoblarga ishoralar uchraydi.

"Boburnoma" muallifning shoir sifatidagi ijodiy faoliyatini tadqiq etishda, ijodiy yuksalish jarayonini yilma-yil kuzatishda ham eng ishonchli manbadir. Shuni aytish kerakki, unda Boburning "Mubayyin", Risolai Volidiya", "Xatti Boburiy" kabi asarlarining, "Topmadim", "Qoldimu?", "Yaxshilig'" radifli g'azallarining, shuningdek, o'nlab ruboiy va qit'alarining qog'ozga tushish tarixini, yaratilishiga bevosita turtki bo'lgan hayotiy voqea-hodisalarning tafsilotini uchratamiz.

"Boburnoma" ayni zamonda XV asr o'zbek badiiy nasrining yorqin namunasi hamdir. Gap shundaki, aslan ko'pqatlamli qomusiy obida bo'lgan "Boburnoma"da sof badiiy lavhalar, o'quvchini o'ziga maftun etuvchi jonli tasvirlar, an'anaviy badiiy san'atlar bilan zeblangan lirik chekinishlar kam emas. Nasriy matn davomida ko'plab keltirilgan she'riy parchalar ham uning badiiyligini oshiradi, alohida joziba bag'ishlaydi.

O'rta asrlar tarixchilari va xotirana-avislariga xos bo'lgan bayonda jimjimadorlik, shaklbozlik va dabdabali ohang, havo-iy bilimdonlik va nasihatgo'ylik, murakkab va balandparvoz mubolag'alar, o'xshatish-qiyoslashlar, til g'alizligi va ko'pso'zlik "Boburnoma" uchun batamom begona. Aksincha, u boshdan-oyoq xalqchil uslub va samimiy ohangda, nihoyatda sodda va ravon yozilgan, uning tili tushunarli, jozibali va shirador. Turli-tuman badiiy tasviriy vositalardan, jumladan, aytishuv-dialog shaklidan mahorat bilan foydalanish, mantiqiy va uslubiy izchilik "Boburnoma"ning qator o'rinlarini voqeyiy badiiy hi-loyat saviyasiga ko'taradi, zavq va maroq bilan o'qilishini ta'minlaydi, bayonga sur'at bag'ishlaydi. Butun asar davomida ustalik bilan qo'llagan "ishonmagil do'stingga, somon tiqar do'stingga", "ko'zlarini tuz tutti", "Muqarrardur: har kim ko'p aytur – parishon aytur", "dushman ne demas, tushga ne kirmas", "el oyoq bila borg'onda – biz bosh bila borg'oymiz, el tayog' bila borg'onda – biz tosh bila borg'oymiz", "Yomon ot bil tirilg'andan – yaxshi ot bila o'lgan yaxshiroq" kabi ko'plab maqol-matallar, xalq iboralari, ibratli o'gitlari" alohida fayz va xalqona ruh bag'ishlaydi.

Tabiat manzaralarining, bator go'zalliklarining, uyg'onish faslining latofati va jonbaxsh fazilatlarining tasvirida, tarixiy shaxslarning tashqi qiyofasini chizish va ruhiy olamini ochishda tarixchi-xotirana-avis Boburdan ijodkor Boburning ustunligi ko'zga aniq tashlanadi – bunday lavhalar bayonida muallif iste'dodli adib kabi qalam tebratadi.

"Boburnoma" uning muallifi nomini butun dunyoga mashhur etdi, insoniyat tarixida faxrli o'rinlardan biriga ko'tardi. Hech bir mubolag'asiz aytish mumkinki, avvalo, xuddi shu asar tufayli jahon boburshunosligi shakllandi va tobora keng quloq yoymoqda. "Boburnoma" XVI asrdan boshlaboq to shu kecha-kunduzgacha dunyoning barcha tillariga (fors, ingliz, golland, fransuz, rus, nemis, italyan, hind, urdu ...) bir necha marotabalab tarjimalar qilindi, keng sharh-izohlar bilan nashr etildi. Asarning olamshumul tarixiy-ilmiy va adabiy qimmati hamda qomusiy mundarijasi haqida ko'plab tadqiqotlar yaratildi. Xususan, Angliya, Amerika,

Fransiya, Rossiya, Hindiston, Pokiston, Afg'oniston, Turkiya, Yaponiya kabi o'nlab rivojlangan mamlakatlar olimlari (Vitsen, D.Derbelo, J.Leyden, V.Erskin, M.R.Kaldekot, S.Leyn Puul, E.Xolden, Bakye-Grammon, A. Pave de Kurteyl, F.G.Talbot, A. Denison Ross, A.S.Bevirij, Ko'prulizoda, N.I. Ilminskiy, N.N.Pantusov, N.I.Veselovskiy, V.Bartold, A.N. Samoylovich, M. Sale, Ahmad Ali Ko'xzod, Abdulxay Habibiy, Zokir Xusayn, Muni La'l, A.S. Sharmi, R.P. Tripatxi, Muxibbul Hasan va b.)ning ilmiy asarlarida "Boburnoma" insoniyat yaratgan buyuk qadriyatlar qatorida turishi qayd etiladi.

"Boburnoma"ga, umuman Bobur faoliyati va ijodiy merosiga dunyo miqyosida qiziqish tobora ortib bormoqda, Asarning prof. V.Takston tomonidan Amerikada (Kembridj, 1993 y.) hamda ikki jild hajmda, mukammal so'zlik, ko'rsatkichlar va sharh-izohlar bilan Yaponiyada (Kioto, 1995-96 yillar) ilmiy-tanqidiy matnining nashr etilishi ana shundan guvohlik beradi.

Shu ham e'tiborga loyiqki, "Boburnoma" asosida bir qator milliy adabiyotlarda badiiy asarlar yuzaga kelgan.

MATN TAHRIRI

Boburnoma – Adabiy-tarixiy, ilmiy asar. *Boburning* bu qomusiy asari turkiy adabiy an'ana ("Temur tuzuklari", "Zafarnoma" va b.) asosida, shu bilan birga o'ziga xos tarzda yozilgan, bunda, muallifning o'z boshidan kechirmish-lari, ko'rgan va eshitganlari yilma-yil tadrijiy suratda bayon etilgan..

"B" "Tuzuki Boburiy", "Voqeoti Boburiy", Tabaqoti Boburiy", "Tavorixi Boburiy" kabi nomlarga ega bo'lgan. Uni oqqa ko'chirgan kotib "Boburiya", *Gulbadanbegim* esa "Voqeanoma" deb ham ataganlar.

Bobur esa "Vaqoe'" va "Tarix" degan nomlarni ishlatgan; ruboiylaridan birida shunday yozadi:

Bu olamda ajab alamlar ko'rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum,
Har kim bu "Vaqoe'"ni o'qub – bilgaykim,

Ne ranju ne mehnatu ne g'amlar ko'rdu.

Lekin asar jahonda "B" nomi bilan mashhur.

"B." qachondan yozila boshlagani biror tarixiy manbada qayd etilgan emas. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, uning ilk fasllari 1518-19 yillarda Afg'on o'lkasida yozila boshlagan va 1530 y. o'rtasida Hindistonda tugallangan. Bayon usuliga ko'ra 899 h. (mil. 1483) y. dan to 914 h. (mil. 1508-09) y. gacha qismini Bobur hayot yo'li, ko'rgan-bilganlari va taassurotlari, o'tmishini eslash, xotiralarini tiklash asosida yozgan, deb hisoblash mumkin. "B."ning bu qismida voqea-hodisalar bayonida muxtasarlik, lo'ndalik, ortiqcha tafsilotlarsiz umumlashtirish seziladi. 925 h. (mil. 1519) voqealariga bag'ishlangan fasldan boshlab, aksincha, bayonda mufassallik va o'ta aniqlik ustunlik qiladi. Ayrim fasllarda voqealar hafta kunlari va hatto kunning qismlariga qadar: (shanba kuni, rajab oyining yettisida..., odina kuni, muharram oyining uchida...), "chorshanba kechasi, og'iz ochib" va b.) aniq tafsilotlar mavjud.

"B."ning asl nusxasi shu kunga qadar topilgan emas. Mavjud barcha qo'lyozmalarda voqea-hodisalarning yilma-yil izchil bayonida bir necha uzilish bor. Qo'lyozmalar matnida, masalan, 910 h. (mil. 1504-05), 915-924 h. (mil. 1509-18), 927-931 h. (mil. 1520-24) y.lar voqealari tafsiloti uchramaydi, 914 h. (mil. 1508) va 926 h. (mil. 1520) y. voqealarining bayoni tugal emas. Buning sababini Boburning quyidagi so'zlaridan anglash mumkin.

"Men xirgoh ichida kitobat qiladur edim, qog'oz va ajzo (qo'lyozmalar)ni yig'ishtirguncha fursat bo'lmadi – xirgohni peshxona bila-o'q mening boshimg'a yiqti... Kitob va ajzo g'arq o'l (ho'l) bo'ldi. Tashvish bila yig'ishtiruldi... Mashaqqat bila o't yondurub tong otg'uncha uxlamay, avroq (varaqlar) va ajzoning qurutmog'iga mashg'ul eduk".

Ana shunday kutilmagan hodisa va tasodiflar oqibatida "B." matnining ayrim qismlari yo'qolgan bo'lishi ham mumkin.

"B." o'rta asrlarda yaratilgan xotiro, tarixiy asarlardan o'zining hech bir adabiy janrga o'xshamagan fazilatlarini b-n farqlanadi. Unda 15-a.ning oxirgi o'n yilligidan tortib to 16-a.ning

o'ttizinchi y.lariga qadar Movarounnahr, Afg'oniston, Xuroson va Hindistonda yuz bergan, shaxsan o'zi qatnashgan, guvoh bo'lgan tarixiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy voqealarga, o'nlab yirik tarixiy shaxslar shajarasi, amaliy-ijtimoiy faoliyati, tabiati, xulq-atvori, nuqson-fazilatlari, qiziqish doirasi, avlodlari tavsifiga keng o'rin berilgan.

"B." to'la ma'noda keng qamrovli qomusiy noyob yodgorlik. Unda, ijtimoiy-tabiiy fanlar (tarix, falsafa, fiqh, din ta'limoti, tilshunoslik, jug'rofiya, tabiatshunoslik, ma'danshunoslik, dehqonchilik, bog'dorchilik va b. ga oid aniq va hanuzgacha o'z tarixiy va ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan ma'lumotlar, ilmiy asoslangan xulosalar keltiriladi.

Asarda bevosita Boburning o'zi lashkarboshi sifatida qatnashgan bir necha katta-kichik jang manzarasi katta mahorat bilan xolisona chizilgan. O'sha davrdagi qo'shin tuzilishi, urush olib borish, jang usullari, qamal holatlari, qurol-yarog' turlari, qo'rg'onbuzar qurilmalar b-n bir qatorda ko'plab harbiy atamalar (bulong'ir, juvong'ir, g'ul, xirovul yasol, o'ron, "til", to'lg'ama va b.)ga izohlar beriladi. Bundan tashqari Movarounnahr, Afg'oniston, Xuroson va Hindiston o'tmishi va zamonaviy holati, xalqlari, qabilalari, ularning tili, madaniyati, kasbu hunari, urf-odatlar, rasm-rusumlari, ananaviy tadbir-marosimlari, shuningdek, o'sha davr jamiyatiga xos ijtimoiy tabaqalarga tegishli ma'lumotlar bayon etiladi. Ayniqsa Farg'ona, Andijon, Samarqand, Kobul, Hirot, Agra kabi yirik shahar, viloyatlarning jug'rofiy-ma'muriy tuzilishi, madaniy hayoti, tumanlari, aholisi, qishloq xo'jaligi, cho'l-adirlari, tog'-sahrolari, bog'u-rog'lar, tabiati, iqlimi, hayvonot va o'simliklar dunyosi, tabiiy boyliklari haqida mufassal ma'lumotlar beriladi. Bundan tashqari, 15-16-a.da Turkiston (Movarounnahr)da yashagan turkiy qabilalar (qipchoq, barlos, mang'it, bahrin, do'lday, bekchik, uyg'ur, ulug' yuz, ming, dug'lat, o'tarchi, charos, mo'g'ul, qora qyunli va b.) nomlari, ularning urf-odatlar, tirikchilik tarzi, harbiy salohiyati to'g'risida qimmatli ma'lumotlar ham borki, bular hoz. o'zbek, turkman,

qozoq, qirg'iz va b. turkiy xalqlar etnik o'tmishini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

"B."ning jahon tadqiqotchilari tomonidan tan olingan fazilatlaridan biri uning haqqoniyligi, voqeiyliги va tarixan asoslanganligidir. Bobur bunga alohida ahamiyat berganligini bir necha o'rinda maxsus ta'kidlagan. "Bu bitilganlardan g'araz... rost hikoyatdurkim, - bitibturmen. Bu mastur bo'lg'onlardin maqsud o'zning ta'rifi emas, - bayoni voqeі bu edikim. tahrir etibturmen. Chun bu "Tarix"da andoq iltizom (majburiyat olish, rioya qilish, lozim topish - A.A.) qilibturkim, har so'zning rostini bitilgay va har ishning bayoni voqeini tahrir etilgay. Lojaram ota, og'adin har yaxshilig' va yomonlig'kim shoe edi, taqdir qildim va qarindosh va begonadin har ayb va hunarkim bayoni voqe' edi - tahrir ayladim. O'qig'uvchi ma'zur tutsun, eshitguvchi taarroz maqomidin o'tsin!"... Haqiqatdan ham, Umarshayx Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mas'ud Mirzo, Sulton Mahmud Mirzo, Husravshoh, Ahmad Tanbal, Uzun Hasan, Ali Do'st tag'oyi, Sulton Maxmudxon, Sulton Husayn Mirzo, Boysung'ur Mirzo, Badiuzzamon, Ibrohim Lo'diy kabilarning har birining shajarasi va avlodi, gavda tuzilishi, qiyofasi, fahmu idroki, yurish-turishi, xulq-atvori, avlodi, amaliy-ijtimoiy faoliyati, jamiyatda tutgan o'mi va muhim sifatlari yuzasidan muhim ma'lumotlar keltiriladi.

"B."da *Alisher Navoiy, Abduraxmon Jomiy, Shayxim Suhayliy, Husan Ali Tufayli, Osafiy, Binoiy, Sayfiy Buxoriy, Ohiy, Muhammad Solih* kabi o'nlab ijodkorlar, Hoja Abdullo Marvari, Qul Muhammad Udiy, Shayx Noyiy, Yusuf Ali, Mulla Yorak, Shohquli G'ijjakiy, Xusayn Udiy, Behzod, Shoh Muzaffar kabi ko'plab san'atkorlar tavsif etilib, ular ijodiy faoliyatlariga xolis baho beriladi. Xususan, Alisher Navoiy va uning ijodiy-ijtimoiy faoliyati to'g'risida, yaratgan yirik asarlari va yurt obodonchiligi yo'lidagi amaliy ishlari, shuningdek, o'zaro boshlangan yozishma haqida shunday deyiladi:

"Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytibturlar, - hech kim oncha ko'p va ho'b aytqon emas".

“B.” muallif she’riyat tarixidan ham chuqur bilimga ega ekanligini yaqqol ko’rsatadi. Unda Firdavsiyning “Shohnoma”, Sa’diyning “Guliston” va “Bo’ston” asarlaridan, Xoja Hofiz devonidan iqtiboslar o’rin olgan, Nizomiy va Xusrav Dehlaviy “Xamsa”lari, Jaloliddin Rumiy masnaviyi, shuningdek, zamondosh ijodkorlarning o’nlab badiiy asarlaridan namuna keltiriladi, ko’plab tarixiy manbalarga havolalar uchraydi.

“B.” muallifning podshoh sifatidagi faoliyatinigina emas, balki shoir sifatidagi ijodiy faoliyatini ham tadqiq etishda ishonchli manbadir.

“B.” 15-a. o’zbek badiiy nasrining yorqin namunasi sifatida sof badiiy lavhalar, jonli tasvirlar, an’anaviy badiiy san’atlar b-n jilolangan lirik chekinishlarga boy. Nasriy matn ichida keltirilgan she’riy parchalar uning badiiyligini yanada oshiradi, o’ziga hos joziba bag’ishlaydi. Butun asar davomida mahorat b-n qo’llangan “Ishonmagil do’stingga, somon tiqar po’stinga”, “Ko’zlarini tuz tutti”, “Muqarrardur: har kim ko’p aytur – parishon aytur”, “Dushman ne demas, tushga ne kirmas”, “El oyoq bila borg’onda – biz bosh bila borg’oybiz, el tayoq bila borg’onda – biz tosh bila borg’oybiz”, “Yomon ot bila tirilgandin – yaxshi ot bila o’lgan yaxshiroq” kabi xalq maqol-matallari, iboralari, ibratli o’g’itlari “B”ga alohida fayz va xalqona ruh bag’ishlaydi.

“B.” dek shoh asar mubolag’asiz aytish mumkinki, Boburni ijodchi sifatida jahonga tanitdi shu asar tufayli jahon boburshunosligi shakllandi va tobora keng quloqch yoymoqdi. “B.” 16-a.dan boshlab hoz.gacha dunyoning barcha yetakchi (ingliz, golland, fransuz, rus, fors, nemis, italyan, hind, urdu va b.) tillariga bir necha marta tarjima qilindi, sharh-izohlar b-n nashr etildi. Angliya, Amerika, Fransiya, Rossiya, Hindiston, Pokiston, Afg’oniston, Turkiya, Yaponiya kabi o’nlab rivojlangan mamlakatlar olimlari (Vitsen, D.Derbello, J.Leyden, V.Erskin, M.R.Kaldekot, S.Leyn Puul, E.Xolden, Bakye-Grammon, A. Pave de Kurteyl, F.G.Telbot, A. Denison Ross, A.S.Bevirij, Ko’prulizoda, N.I. Ilminskiy, N.N.Pantusov, N.I.Veselovskiy, V.Bartold, A.N. Samoylovich, M. Sale, Ahmad Ali Ko’xzod,

Abdulxay Habibiy, Zokir Xusayn, Muni La'l, A.S. Sharmi, R.P. Tripatxi, Muxibbul Hasan va b.)ning ilmiy tadqiqotlarida "B." insoniyat yaratgan buyuk qadriyatlar qatorida alohida ta'kidlanadi.

"B."ning jahonga mashhur bo'lishida, asosan ingliz sharqshunoslarining xizmati katta bo'ldi. Yevropadagina emas, balki jahonda birinchi to'liq nashrini (ingliz tilida) 1826 y.da J.Xayden va V.Erskin amalga oshirdi. F. G. Telbot esa mazkur nashr asosida 2 marta (1878, 1909 y.) uning qisqartirilgan nashrlarini chop etdi. 1921 y.da esa atoqli ingliz sharqshunosi Annet Bevirij xonim "B" ni mustaqil suratda asl nusxadan qayta tarjima qildi. Birgina Angliyaning o'zida "B." tarjimalari 9 marta chop etilishi unga qanchali katta e'tibor qaratilganidan dalolat beradi.

"B."ga, umuman, Bobur ijodi va faoliyatiga jahon miqyosida qiziqish tobora ortib bormoqda. Asarning ilmiy-tanqidiy matni prof. V.Takston tomonidan Amerikada (Kembrij, 1993 y.) hamda ikki jild hajinda, mukammal so'zlik, ko'rsatkichlari va sharh-izohlar b-n Yaponiyada (Kioto, 1995-96 y.) nashr etildi.

Bundan tashqari, yana shuni ta'kidlash joizki, garchi "B." salkam 36 yillik voqealar bayonini o'z ichiga olgan bo'lsa-da lekin bu voqealar silsilasidan turli sabablarga ko'ra tushib qolgan voqealar umumiy muddati 18 yilga tengdir. Bir o'rinda 10-11 y.lik, ikkinchi bir o'rinda 4-5 y.lik va boshqa o'rinda 5 oylik uzilishlar bor. Mana shu uzilish bo'lgan o'rinlarni ingliz sharqshunoslari boshqa manbalar ("Tarixi saltanati Afg'ona", "Tarixi Rashidiy", "Xumoyunnoma", "Akbarнома", "Tabqoti Akbariy", "Tarixi Farishta", "Labbu Tavarik", "Tarixi Olamaroiy", "Tarixi Badyuniy", "Tarixi Sind" va b.) asosida ma'lum darajada tiklaganlar.

Ingliz tadqiqotchisi F.Telbot "B." so'z boshisida (1909) shunday yozadi: "Hozirgi Hindistonni o'rganmoqchi bo'lgan kishi ishni, eng yaxshisi, Bobur xotiralarini mutolaa qilishdan boshlagani ma'qul". Bu, shubhasiz, "B."ga berilgan yuksak bahodir.

O'zbekistonda ham qomusiy yodgorlik bir necha bor chop etilgan, S.Azimjonova, V. Zohidova, B. Axmedov, X. Nazarova, B. Valixo'jayev va b. ilmiy tadqiqotlar olib borganlar.

Ad.: S.Azimova. Gosudarstvo Babura v Kabule i v Indii. Moskva. 1977; O'zbek adabiyoti tarixi. III jild. – T., 1978; B. Ahmedov. Istoriko geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII v.v (Pismennye pamyatniki). T., 1985; Boburnoma, – T., 1960; Le Livre de Babur, Parij, 1985; Babur-name, –T., 1993.

UMUMIY XULOSA

Terminologiya va tahrir masalasini o'rganish mavzusini tadqiq etish jarayonida shu narsa ayon bo'ldiki, bugungi kun noshirlik ishida, umuman, matniy muloqotda terminlarni qo'llash borasida ayrim kamchiliklar uchraydi. Bunga sabab: terminlarni qo'llashda adabiy tahrir ilmi talablaridan chetga chiqishlik, ko'proq bu masalaga tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashishlikdir. Achinarlisi shundaki, o'z tilimizda muayyan narsa, hodisa va voqeani aniq ifoda etuvchi termin (so'z va so'z birikmasi) bo'lgani holda o'zga tildagi terminlardan foydalanishga ruju qilinadi. Bu holni hech bir sabab bilan oqlab bo'lmaydi. Masalan, *ko'klam* – *bahor* (for.); *bordiyu* – *agar, magar* (for.); *mobodo* (ar.); *bosqinchi* – *tajovuzkor* (ar.); *voziq* – *gunoh* (for.), *ayb, jinoyat* (ar.); *quv* – *hiylagar* (for.), *ayyor, mug'ombir, makkor* (ar.); *yetuk* – *komil, barkomol* (ar.); *tutqin* – *bandi* (for.), *asir* (ar.); *tentak* – *go'sxo'r* (for.), *ahmoq* (ar.); *yot, o'zga* – *begona* (for.) va h.

Bu hol hazrati Navoiy aytganlaridek, tilga ixtiyorsizlik. Chet so'zlarni qo'llashlikning yana bir sababi asl turkiy terminlar ma'no ifodasidan xabarsizlik. Masalan, *ochar* – *bozor* (for.); *budun* – *xalq* (for.); *yel* – *shamol, sabo* (for.); *yurt* – *vatan* (ar.), *o'tik* – *dazmol* (for.); *kirpich* – *g'isht* (for.) va h.

O'z tildagi ichki imkoniyatlar asosida termin yasashga nisbatan quntsizlik. *Xolodilnik* (rus.) – *sovuqdon*; *kipitilnik* (rus.) – *qaynatgich*; *morojennoe* (rus.) – *muzlatma* va h.

Chet tilga xos termin (so'z)lar ma'no ifodasidan xabarsizlik. Masalan, *axborot* (ar. – *xabarlar*); *fuqaro* (ar. – *faqirlar*); *bo'lka non* (fr. – *bulka* – *non*); *inson* (ar. – *unutgan*) va h.

Terminlarni qo'llashda adabiy tur, uslubni yaxshi farqlamaslik. Masalan, ilmiy, ilmiy-ommabop matnlarda ayni bir xil terminlarni qo'llash. Masalan, *aybsizlik prizumpsiyasi, elektorat, respondent, lid, kontent, kreativ* va h. Shularni e'tiborga olib, matn tahririda amal qilish lozim bo'lgan quyidagi tavsiyalar maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

– Matnga kiritilgan terminlarning umumxalq tushunadigan va qoʻllaydigan yoki muayyan tor ixtisoslik doirasidagina qoʻllanadigan, faqat soha mutaxassislari uchun tushunarli ekanligini aniqlash.

– Oʻzga tildan oʻzlashgan terminlar etimologiyasini koʻrsatish.

– Oʻzga tillardan kirib kelayotgan terminlarning muqobilini adabiy nutq lugʻatidan topish, bordi-yu, topilmasa, shevalardan yoki umumturkiy tildan izlash.

– Muqobili boʻlmagan chet termin (soʻz, soʻz birikmasi)ni toʻliq

yoki qisman kalkalab olish.

– Chet termin oʻz tilida qanday boʻlsa shunday olish.

– Chet terminni oʻz nutq talaffuziga moslab olish.

– Chet terminlarni, ular maʼno ifodasiga koʻra, oʻz tilga oid unsurlar yordamida oʻzlashtirish.

– Adabiy tur talabiga koʻra terminlarning qoʻllanish doirasini belgilash.

– Terminlarni matnga kiritishda auditoriya saviyasini hisobga

olish.

– Termin qoʻllash bilan termin oʻzlashtirishni farqlash.

– Ilm, fan, texnika, madaniyatga oid chet soʻz, soʻz birikmasi (termin)larni oʻzbek adabiy nutq lugʻatiga kiritish masalasi bilan shugʻullanuvchi maxsus terminologik byuro (qoʻmita, boʻlim, guruh) tuzish.

– Adabiy nutq (ilmiy, ilmiy-ommabop, siyosiy, ommaviy-siyosiy, rasmiy-idoraviy va diplomatik nutqlarda davlat tilidan foydalanish, terminologik byuro tomonidan tasdiqlangan terminlardan foydalanish majburiyatini qonun yoʻli bilan mustahkamlash.

– Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti (OʻzME DIN) ishini yanada jonlantirish uchun sohalar boʻyicha ilmiy tahririyatlar, soʻzlik va adabiy nazorat boʻlimlarini tiklash.

– O‘zME DIN tarkibida terminshunoslik (so‘zlik bo‘linida) bilan shug‘ullanuvchi mutaxassis – katta ilmiy xodim lavozimini joriy etish.

– Terminshunos katta ilmiy xodim zimmasiga O‘zME DIN miqyosida terminlar bilan ishlashda uyg‘unlik (bir xildalik)ni ta‘minlash mas‘uliyatini yuklash.

– Terminologik byuro va O‘zME DINning terminshunoslik bo‘yicha ilmiy-amaliy hamkorligini o‘rnatish.

– Termin ijodchiligi hamda chet tillardan termin (so‘z, so‘z birikmasi) o‘zlashtirishni davlat siyosati darajasiga ko‘tarish.

– O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi (O‘zMAA) rahbarligi va homiyligida noshirlik ishi, kitobshunoslik, kitob savdosi terminlarining izohli lug‘atini tayyorlash va nashrdan chiqarish.

– O‘zMAA hamda O‘zMU jurnalistika fakulteti hamkorligida “Adabiy tur, tahrir va terminologiya muammolari” mavzusida ilmiy-amaliy konferensiya(lar) o‘tkazish.

ADABIYOT

I. Rahbariy adabiyot

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'qituvchi, 2005. – 84 b.

2. "Noshirlik faoliyati to'g'risida". O'zbekiston Respublikasining qonuni. –T.: O'zbekiston, 1998.

II. Asosiy adabiyot

3. Tohirov Z.T. Adabiy tahrir. Darslik. –T.: Tafakkur Bo'stoni – Cho'lpon nomidagi NMIU, 2012. – 320 b.

4. Tohirov Z.T. Nashr jarayoni asosiy bosqichlari. Darslik. –T.: Tafakkur Bo'stoni. 2015. – 272 b.

III. Qo'shimcha adabiyot

5. Tohirov Z.T. Pragmatik sema. –T.: Zarqalam. 2004. 96 b.

6. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiev A. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: O'qituvchi, 1980. –127–131-b.

7. O'zbek tili leksikologiyasi. O'zFA til va adabiyot in-ti. –T.: Fan, 1981. – 17–40-b.

8. Hojiev A. Lingvistik terminlar izohli lug'ati. –T.: O'qituvchi, 1985. – 144 b.

11. Nakoryakova K.M. Literaturnoe redaktirovanie. –Moskva: Ikar, 2002. – 432 b.

12. Golub I.B. Konspekt leksiy po literaturnomu redaktirovaniyu. –Moskva: Ayriss press, 2004. – 432 b.

13. Stilistika i literaturnoe redaktirovanie. Pod.red.prof. V.I.Maksimova. –Moskva: Gardariki, 2004. – 350 b.

VI. Ilmiy maqola

14. Tohirov Z.T. Axborot globallashuvi va milliy ma'naviyat / Axborot globallashuvi va xalqlar ma'naviyati (Ilmiy maqolalar to'plami). –T.: O'zDJTU, 2011. – 46–48-b.

15. Omonov R. Matn turlari, tuzilishi va lingvistik xususiyatlar/ Ommaviy axborot vositalarida til, uslub va tahrir masalalari (Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari). – T.: O'zMU, 2013. – 59–63-b.

16. Tohirov Z.T. OAV matnlarida til, uslub va tahrir / Ommaviy axborot vositalarida til, uslub va tahrir masalalari (Ilmiy-amaliy konfirensiya materiallari). –T.: O‘zMU, 2014. – 24–27-b.

17. Tohirov Z.T. Matbuotda til va uslub masalalari // O‘zbekiston matbuoti, 2014 yil, 1-son. – 18–21-b.

18. Tohirov Z.T. Mantiqiy tahlil – adabiy tahrir asosi// O‘zbekiston matbuoti, 2014 yil, 5-son. – 60–62-b.

19. Tohirov Z.T. Asos material xatoligi muqarrar...?!// O‘zbekiston matbuoti, 2015 yil, 1-son. – 33–36-b.

20. Tohirov Z.T. Badiiy asar tilini o‘rganish // O‘zbekiston matbuoti, 2015 yil, 4-son. – 30–33-b.

21. Tohirov Z.T. Ommaviy-siyosiy adabiyotlar tahriri// O‘zbekiston matbuoti. 2015, 5-6-son.

22. Tohirov Z.T. Ilmiy-ommabop adabiyotlar tahriri// O‘zbekiston mabuoti, 2015. 5-6-son.

23. Tohirov Z.T. Telenutq, tasvir va tovush uyg‘unligi// O‘zbekiston matbuoti. 2016. –son 22-25-b.

Asosiy adabiyotlar:

1. S.Azimjonova. Gosudarstva Babura a Kabule i a Indii. M. 1977.

2. O‘zbek adabiyoti tarixi. III jild. T.1978.

3. B. Ahmedov. Istrika-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII v.v (Pismennye pamyatnika). T., 1985;

4. G‘aybulloh as Salom, Ne‘matulloh Otajon. Jahongashta “Boburnoma”. T. 1996 y. Yana: Zahriddin Muhammad Bobur maqolasida berilgan. Abdurashid Abdug‘afforov.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I QISM. Adabiy tur, termin va tahrir	
1-bob. Matn, adabiy nutq, uslub va adabiy tahrir.....	6
2-bob. Adabiy nutq uslubiyati va soʻz qoʻllash mahorati.....	13
3-bob. Matn tahlilida terminlar bilan ishlash.....	26
4-bob. Muayyan tur asarlari va ularda terminlarning berilishi.....	32
5-bob. Ommaviy-siyosiy matnlarda terminlardan foydalanish va ular tahriri.....	42
6-bob. Oʻquv adabiyotlarida terminlarning.....	51
7-bob. Ensiklopedik asarlardagi terminlar ustida ishlash.....	61
II QISM. Muharrirlik mahorati nazariyasi va amaliyoti	
1-bob. Til, sheva, lahja, soʻzlashuv, talaffuz va adabiy nutq.....	76
2-bob. Adabiy nutq uslublari.....	91
3-bob. Matn mantiqiy tahlili.....	121
4-bob. Adabiy tahrir.....	137
Adabiy tahrir boʻyicha amaliy mashqlar.....	155
Javoblar.....	164
Ensiklopedik asar tahriri. Muallif matni.....	181
Matn tahriri.....	190
Umumiy xulosa	197
Adabiyot.....	200

Taxirov Zair Taxirovich

ADABIY TUR, TERMIN, TAHRIR VA MUHARRIRLIK MAHORATI

o'quv qo'llanma

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir Xolsaidov F.B.

*Nashriyot lisenziyasi AI №023, 27.10.2018.
Bosishga 30.10.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.
"Times New Roman" garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.*

*Shartli bosma tabog'i 13. Nashr bosma tabog'i 12,8.
Adadi 100 nusxa.*

*"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri Farhod ko'chasi 6-uy.*

ISBN 978-9943-6790-6-1

9 789943 679061